

Володимир Савицький,
Григорій Охріменко,
Геннадій Гулько,
Світлана Локайчук,
Володимир Потрапелюк

ПАМ'ЯТКИ КНЯЖОЇ ДОБИ

(ВОЛИНСЬКИЙ КОНТЕКСТ)

Міністерство освіти і науки України
Волинський національний університет імені Лесі Українки
Волинський краєзнавчий музей
Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України

**Володимир Савицький,
Григорій Охріменко,
Геннадій Гулько,
Світлана Локайчук,
Володимир Потрапелюк**

**ПАМ'ЯТКИ
КНЯЖОЇ ДОБИ
(ВОЛИНСЬКИЙ КОНТЕКСТ)**

Луцьк
Вежа-Друк
2023

УДК 94(477.82):719

П 15

*Рекомендовано до друку на засіданні правління
Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України
(протокол № 2 від 25.05.2023 р.)*

Рецензенти:

Баран В. К. – докт. іст. наук, професор, завідувач кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Бондаренко Г. В. – канд. іст. наук, професор кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинського національного університету імені Лесі Українки

П 15 Пам'ятки княжої доби (волинський контекст) / Савицький В., Охріменко Г., Гулько Г., Локайчук С., Потрапелюк В. Луцьк: Вежа-Друк, 2023. 260 с.

Книга колективу авторів присвячена питанням розвитку духовної культури, мистецтва Волині та Волинського Полісся періоду Київської Русі. У ній систематизовано інформацію з різних джерел про особливі знахідки – енкалпіони, натільні хрестики, медальйони-змійовики, лунниці, персні, які були оберегами та одночасно прикрасами еліти і посполитих за княжої доби. Знахідки стилосів-писал, булл розглянуто в контексті розвитку державних інституцій, писемності та освіти.

Видання призначене для науковців, учителів, краєзнавців, студентів та учнів, усіх шанувальників історії краю.

УДК 94(477.82):719

@ Савицький В., 2023

@ Охріменко Г., 2023

@ Гулько Г., 2023

@ Локайчук С., 2023

@ Потрапелюк В., 2023

*Присвячено
Олександрові ЦИНКАЛОВСЬКОМУ*

ЗМІСТ

Замість вступу	6
Початки християнства на Волині (за археологічними даними) <i>Григорій Охріменко, Світлана Локайчук</i>	9
Давньоруський Жидичин та Святомиколаївський монастир (попередня інформація) <i>Григорій Охріменко, Світлана Локайчук</i>	17
Нагрудні мініатюрні хрести та підвіски з хрестами княжої доби у збірці Любомльського краєзнавчого музею <i>Володимир Савицький</i>	27
Давньоруські енколпіони у збірках волинських музеїв <i>Григорій Охріменко, Наталія Скляренко, Олександр Остапюк</i>	63
Давньоруські енколпіони із Західної Волині <i>Григорій Охріменко, Олексій Златогорський, Володимир Стемпковський</i>	73
Знахідки камінних хрестиків доби середньовіччя на Волині <i>Геннадій Гулько</i>	86
Стилоси-писала як свідчення писемності у Давній Русії <i>Світлана Локайчук, Григорій Охріменко, Володимир Потрапелюк</i>	95
Вислі печаті та пломби періоду Давньої Русі <i>Григорій Охріменко, Олександр Бабінчук</i>	112
Знахідки вислих актових печаток та митних пломб доби Київської Русі на Волині <i>Геннадій Гулько</i>	128

Змійовики-медальйони періоду Київської Русі*Григорій Охріменко, Світлана Локайчук*..... 139**Лунниці давньоруського часу***Григорій Охріменко*..... 150**Персні княжої доби***Григорій Охріменко, Локайчук Світлана*..... 160**ДОДАТКИ****Середньовічні персні з Волинської землі (за матеріалами з фондів Волинського краєзнавчого музею)***Михайло Кучинко, Олексій Курманський, Володимир Савицький* 176**Короткий словник археологічних термінів (металопластика Київської Русі)***Світлана Локайчук* 185**АЛЬБОМ ІЛЮСТРАЦІЙ**..... 192

ЗАМІСТЬ ВСТУПУ

Київська Русь була великою, потужною державою. Виникнувши в IX ст., вона швидко розвивалася, запозичуючи кращі взірці досягнень від сусідів у ремеслах, культурі, освіті. Не зважаючи на її безмежні простори, князівства, які входили до складу Русі, перебували в динамічній взаємодії обміну, торгівлі, і кожне з них мало певні здобутки. Археологічні дослідження дозволяють простежити високий рівень поступу в Києві, Новгороді, Новгородку, Турові, Галичі, Володимирі, Звенигороді та інших містах, містечках.

Князі, знать, релігійні діячі виступали провідниками, ініціаторами успіхів в освіті, у різних сферах культури. Дивні храми, писемні твори, шедеври мистецтва дають уявлення про загалом високий рівень розвитку держави. До пропонованої книги залучені теми менш відомі широкому загалу – це початковий період входження Русі, і зокрема Волині, в орбіту християнського світу. Розмаїття писал – стилосів – є доказом масової писемності; значна кількість хрестиків, енколпіонів – предметів особистого благочестя – свідчить про успіхи християнізації.

Предмети металопластики є не лише окрасою музейних експозицій, вони є бажаними надбаннями колекціонерів, їх описують у мистецтвознавчих студіях. Для науковців-дослідників такі артефакти становлять часто значний науковий інтерес. Ці знахідки рідкісні і тому більше ціняться. Пролежавши в землі давніх міст, городищ, поселень багато віків, уникнувши знищення вогнем, технікою, вони стають надбанням археологів, пошуківців. Від останніх потрапляють на сайти любителів старовини. Проте в кожному випадку це є національне надбання, яке необхідно вивчити, описати, опублікувати, тобто показати широкому загалу чим багата наша земля, а відтак – наша історія. Крім того, це буде внесок

у світову культуру, оскільки стануть явними таланти прадавніх майстрів, їхні творчі здобутки, уміння, засвоєні та оригінально розвинуті зразки, запозичені в далеких і близьких сусідів. Завданням авторів пропонованої книги було зібрати та оприлюднити цікаві, на наш погляд, речі, посприяти їх подальшому вивченню.

Бронзові амулети-сокирки, змійовики, персні, лунниці – всі ці витвори давньоруських майстрів мають стосунок до широкої теми металопластики, мистецтва, духовної культури. Вони свідчать про вагомі здобутки майстрів-золотарів. Знахідки булл, пломб, монетних скарбів, які виявлені не лише в містах, а й у селах, є показниками прогресу в економіці, торгівлі, функціонуванні державної влади.

Аналогічні питання висвітлювалися раніше у працях проф. М. Кучинка, С. Терського, Б. Прищепи, археологів ХХ ст. Києва, Мінська, Ленінграда та інших міст. Зокрема, це раніше видані книги таких авторів, як М. Кучинко «Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в Х–XIV століттях» (2009), С. Терський «Княже місто Володимир» (2009), С. Терський «Лучеськ Х–XV століть» (2006), М. Кучинко, Г. Охріменко та В. Савицький «Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби» (2008), Г. Гулько, О. Кричевський, Г. Охріменко та інші «Скарби та рідкісні монети з території Північно-Західної України» (2019), де подано загальну інформацію про рідкісні артефакти Русі.

Давньоруському мистецтву присвячено працю (альбом) відомого історика Б. Рибаківа «Русское прикладное искусство Х–XIII веков» (1970). У ній поряд з багатьма ілюстраціями зафіксовано оригінальні роздуми дослідника. Автор наголошує на тому, що прикраси золотарів розкривають перед нами технічну досконалість та коло художніх образів, створених майстрами золотих і срібних прикрас.

Значною подією у вивченні сакральних старожитностей періоду Київської Русі стали праці В. Кайль та В. Нечитайла «Каталог древнерусских нательных крестов Х–XIII веков» (Луганськ, 2006), а також В. Нечитайла та А. Нечитайло «Каталог энколпионов Древней Руси Х–XIV ст. (Київ, 2009)». В останньому описано 244 знахідки.

Пропоноване читачам наукове видання присвячено пам'яткам прикладного мистецтва – металопластики Давньої Русі. Авторами відібрано кращі взірці з різних куточків Русі, зокрема з Волині. Основне завдання цієї праці полягає в тому, щоб показати витвори саме волинських майстрів, регіональні особливості проявів місцевої школи, виокремити наявні в нас імпорти з Візантії чи інших країн. До прикладу, досліджуючи хрести-енколпіони, варто виділити окремі зразки явно імпортного походження. Привабливою є тема розвитку сакральних виробів – прикрас із використанням емалі, так само перснів з подібним оздобленням.

Матеріали до цієї праці збиралися у відділі пам'яток Волинського краєзнавчого музею упродовж багатьох років. Нагромаджувалися світлини нововиявлених артефактів, частини їх описувалися та передавалися до фондів музею. Значна заслуга в цьому О. Каліщук, В. Чопюка, Г. Гулька, В. Свінцицького, А. Пилюка та ін. Як ілюстративний матеріал використано також фото з сайту *Violity*, різних музеїв.

Автори щиро вдячні всім, хто надавав допомогу, зокрема Михайлу Кучинку, Людмилі Стасюк, Уляні Джаман, Марії Кардаш, Жанні Сіміцькій, Олександру Кричевському, Олені Притолук, Богдану Чайковському, Олександру Шишкіну, Володимиру Свінцицькому, Володимиру Чопюку, Олександрові Бабінчуку, Наталії Хомяк, Олені Гапонюк.

ПОЧАТКИ ХРИСТИЯНСТВА НА ВОЛИНІ (за археологічними даними)

Григорій Охріменко, Світлана Локайчук

Християнство зародилося в Іудеї. У Візантії розвинулося сакральне мистецтво нової релігії. Його зерна, потрапивши на благодатний ґрунт Давньої Русі, дало добрі сходи.

Тема давньоруських хрестиків-енколпіонів дуже цікава та важлива як з точки зору мистецтва, так і культурних, торгових зв'язків країн цього регіону (Київської Русі та сусідніх країв). Такі держави, як Візантія, Сирія, Болгарія, Моравія, дали першопочаткові взірці цих сакральних виробів та були успішно і творчо переосмислені майстрами Русі, які створювали шедеври синкретичних зразків. Безперечно, талановиті золотарі того часу працювали в різних містах великої Давньої Русі. Частина з них запрошували здалека.

Зібрані колекції еноклпіонів та хрестиків (багато з яких внесено в каталоги, зберігаються в музеях, приватних збірках) свідчать про популярність предметів особистого благочестя, а отже, про значні масштаби їх виробництва та різні центри виготовлення в багатьох місцях. У вивченні цього різновиду металопластики з Волині та Полісся чимала заслуга М. Кучинка, В. Савицького, О. Остапюка, В. Стемпковського, В. Чопюка, В. Свінцицького.

На теренах лише Волинської обл. зібрано більше ста бронзових хрестиків та еноклпіонів (*Кучинко, Охріменко, Савицький, 2008, с. 63*), а з усієї Великої Волині, можливо, близько 300. Це вироби різних розмірів, типів. На їх основі варто було б спробувати зробити попередні узагальнення про походження цих артефактів. Бажаємо показати своєрідність предметів болгарського, моравського,

причорноморського виробництва та порівняти з аналогічними речами, знайденими на землях Волині. Це дало б уявлення про домінуючі напрямки торгових та культурних зв'язків. Подібні питання важливі і для з'ясування історії християнізації Волині: чи відбувалася вона після 988 р. від київського князя Володимира, чи значно раніше, але меншою мірою (не масово), тобто у два етапи. Ідея про давніший початок процесу поширення християнства на Волині належить О. Цинкаловському (*Цинкаловський, 1938, с. 1–14*).

На сьогодні найбільший внесок у вивчення хрестиків, енкалпіїнів на Волині зробив В. Савицький. До монографії «Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби» він написав про ці предмети ґрунтовну статтю «Давньоруські енкалпіїни – символи християнства», у Додатку 1 подано «Список енкалпіїнів, знайдених на території Західної Волині О. Цинкаловським» – усього 111 артефактів. В. Савицький також подав карту окремих знахідок енкалпіїнів, зафіксованих В. Антоновичем та О. Цинкаловським, підготував кольоровий альбом ілюстрацій із 16 таблиць – близько 100 предметів (*Кучинко, Охріменко, Савицький, 2008, с. 59–90*). Перелік використаних для написання роботи праць нараховує 48 позицій. Під час підготовки статті були використані роботи О. Цинкаловського «Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego» (1961), «Хрести енкалпіїни» (рукопис, зберігається у ВКМ), «Сліди християнства на Волині до князя Володимира Великого» (1938). Дві останні праці вміщені в книзі «Олександр Цинкаловський та праісторія Волині» (2007). Крім того, В. Савицький опублікував ще кілька статей про ці сакральні вироби. Для їх підготовки автор вивчав колекції волинських музеїв (Луцька, Володимира-Волинського, Рівного, Любомля, Кременця та ін.), приватних збірок. Значну допомогу йому надали О. Каліщук, В. Чопюк, В. Свінцицький та інші. Важливою основою в цих студіях були напрацювання проф. М. Кучинка.

Контекст першопочаткового християнства. Перша літописна згадка про запровадження християнства на Волині пов'язана з князем Володимиром, засновником міста, що дав йому своє ім'я, будівництвом церкви Святої Богородиці, приїздом

сюди єпископа Стефана, Проте О. Цинкаловський зазначає, що культурні, торгові зв'язки з Візантією та Причорноморськими колоніями могли супроводжуватися появою багатьох прихильників православ'я на цих землях ще раніше. До того ж проводилася місійна діяльність Мефодія та його послідовників у IX ст. у Великій Моравії, Паннонії, Чехії, Польщі, вплив яких доходив, ймовірно, аж до Волині (*Цинкаловський, 1938, с. 1–5*). Автор згадує також місто Волинь (нині с. Грудек) між Західним Бугом та р. Гучвою, там знаходили візантійські монети, бронзові, кам'яні натільні хрестики старого візантійського типу. О. Цинкаловський припускає, що в м. Волині віддавна були християни, а саме місто було племінним центром, і саме від цього городища походить назва Волинська земля (посил. на працю М. Грушевського «Історія України-Руси», с. 208). Наголошується, що й інші міста над Західним Бугом – Червенські городи – у IX – на початку X ст. так само, ймовірно, зазнавали впливу з боку християнського світу (*Цинкаловський, 1938, с. 6*).

Польський літописець Длугош перераховував перші християнські церкви на Побужжі, побудовані за візантійським зразком. Однією з них була церква (тепер від неї є лише фундамент) в уроч. Стара Катедра над р. Лугою біля Володимира-Волинського. Тут проф. В. Антонович та А. Прахов відкрили фундаменти тринефної церкви грецького типу. Стіни зроблено з тонкої цегли – плінфи із вмурованими в неї амфорами-«голосниками». Під фундаментами церкви виявлено ще давніші підмурки будівлі ротондного типу (*Цинкаловський, 1938, с. 7–8*). О. Цинкаловський вважав, що у згаданому урочищі була найдавніша культова споруда в цих краях (зруйнована, ймовірно, князем Володимиром під час першого походу на червенські міста, коли він був ще язичником) (*Цинкаловський, 1938, с. 8–9*).

Церква Святої Трійці в с. Зимно, як зазначає О. Цинкаловський, також могла бути побудована до хрещення Русі. Ця «маленька базиліка» подібна до культових будівель Херсонеса. Вона входила до Святогорського Зимненського монастиря і згадка про неї є в «Печерському Патерику», де йдеться про житіє М. Уग्रина (*Цинкаловський, 1938, с. 11*).

Інформацію про те, що частина купців, воїнів, бояр та інших верств руського населення приймала християнську віру, подано в посланні константинопольського патріарха Фотія під 867 р. (*История Византии, 1967, с. 229*). Княгиня Ольга та її оточення також прийняли християнство до офіційного хрещення. Цей процес активізувався на Русі 988 р. з офіційним прийняттям християнства (*История Византии, 1967, с. 232–236*). У Причорномор'ї християнство поширювалося вже у перші століття, а в IX ст. – у «головніших містах» Русі (*Грушевський, 1992, с. 89*). Арабські автори також фіксували у своїх творах, що серед руських купців є чимало християн (*История Украинской ССР, 1981, с. 352*).

Безперечно, тема поширення християнства на землях Русі досить непроста. Імовірність потрапляння Волині під вплив християнства існувала з часів черняхівської та вельбарської культур. Проте потрібно зібрати багато доказів, зокрема провівши розкопки поблизу давніх мурованих споруд в уроч. Стара Катедра та на Святій Горі. Цьому ж сприяло б вивчення місцевих хрестиків (у т. ч. привезених з Херсонеса), енколпіонів на предмет виокремлення найдавніших.

Кам'яні хрестики та енколпіони. Темою вивчення кам'яних хрестиків займався Г. Гулько, докладно описавши кілька цих знахідок з Волині, подав розлогий історичний контекст їх поширення. Ще раніше про «курсунчики» неодноразово згадував О. Цинкаловський – великий знавець християнських старожитностей давньоруського часу, випускник богословського факультету Варшавського університету. Крім знахідки кам'яного хрестика поблизу с. Ланівці (1) Кременецького пов. (*Cynkałowski, 1961, s. 151*), подібні знахідки відкрито в останнє десятиліття неподалік смт Мар'янівки (2) Горохівського р-ну, в с. Бубнів (3), с. Житані (4) Володимир-Волинського р-ну. За даними О. Цинкаловського, в уроч. Стара Катедра (5) зібрано кілька енколпіонів, мармурових хрестиків (*Cynkałowski, 1961, s. 164*).

Короткі відомості О. Цинкаловського про давні артефакти – важлива енциклопедія до студій минувшини Волині. Наприклад, в с. Голибісі Кременецького пов. виявлено кам'яну форму для відливання хрестиків та перснів (*Cynkałowski, 1961, s. 145*); у Кремен-

ці (уроч. Поток) знайдено візантійську монету династії Комодів – аспер, кінець XIII ст. (*Cynkałowski, 1961, s. 150*); ще одна знахідка кам'яної формочки для відливання енколпіона, готові хрестики-енколпіони, два срібні персні походять з уроч. Прокопівщина (6) (м. Володимир-Волинський) (*Cynkałowski, 1961, s. 168*).

За інформацією О. Цинкаловського, у ксьондза М. Широцького зберігалася колекція сакральних речей з м. Володимира (7) та округи, у т. ч. кілька енколпіонів, кам'яних та мармурових хрестиків, рогових та кам'яних іконок, чималі уламки тинькованої стіни з фресками з уроч. Стара Катедра. Крім того, в центрі міста зібрано бронзові, кам'яні хрестики, бронзові іконки. Згадуючи про Зимно та уроч. Товарна Гора, краєзнавець зауважував, що під час будівельних, земляних робіт траплялося багато кераміки, зокрема V–X ст. (*Cynkałowski, 1961, s. 169–172*). Для нашої теми це важливо, оскільки від римських часів ці місця були досить залюднені і поряд зі Святою горою вирувало життя, у т. ч. в період появи християнства. Тут також місцеві краєзнавці знаходили кам'яні хрестики (8), енколпіони. Слід додати, що подібні сакральні речі виявлено поблизу колишніх значних городищ: Сутейська (с. Сонсядка, біля м. Замостя), Червена (Червно), Дорогичина над Бугом, Пересопниці (над р. Стубла), Дорогобужа (р. Горинь), Ступно, Бударжа, Суража та Оришківців на Тернопільщині (*Cynkałowski, 1961, tabl. XXV: 13*). О. Цинкаловський зазначав, що ці городища досить старі (*Цинкаловський, 1938, с. 11*). Далі автор пише, що кам'яні хрестики вироблялися в кримських, причорноморських колоніях, а найбільше в Херсонесі, який тоді був «головним ринком», з якого товари розходилися по всій Русі (*Цинкаловський, 1938, с. 12*). Під час розкопок в Херсонесі часто знаходили бронзові, кам'яні, мармурові хрестики.

О. Цинкаловський цитує слова проф. Н. Кондакова, що м. Херсонес мав велике значення для давнього мистецтва Русі вже (!) у VIII–IX ст., коли був «осередком візантійської культури» (*Цинкаловський, 1938, с. 12*). У часи О. Цинкаловського хрестики, інкрустовані оловом та сріблом, вважали давнішими, трохи пізніше з'явилися з глибокими заглибленнями без емалі, горельєфами, ще пізніші – з барельєфними розп'яттями. Чимало цих предметів

виготовляли в Києві (*Цинкаловський, 1938, с. 12*). Дослідник звертає увагу на значну кількість енколпіїнів та кам'яних хрестиків, що походять з Волині, Полісся, Поділля, Галичини і зберігаються в музеях Львова, Варшави, Кракова та інших міст.

Найбільш раннім типом є різнокольорові мармурові та кам'яні хрестики з рівною поверхнею, із VI ст. на них нанесено зображення «страждань Христа», з VII ст. вони вдосконалюються. Ці ранні вироби знаходили в Херсонесі, Києві, Дорогичині, а також на згаданих найдавніших городищах (*Цинкаловський, 1938, с. 13*). Потрапляти вони могли з Чехії, Моравії та інших країн різними торгівельними шляхами. М. Кучинко та З. Кучинко висловлювали думку, що кам'яні та бурштинові хрестики, знайдені у Володимирі, в Городищі, поблизу Шепетівки, в Дорогобужі та в інших місцях, датуються XI–XIII ст. (*Кучинко З., Кучинко М., 2007, с. 540–541*). Варто додати, що хрестики з каменю, мармуру, бурштину розходилися далеко по різних містах Русі, зокрема зафіксовано їх знахідки в Новогрудку (Білорусь) (*Гуревич, 1981, рис. 49: 2, рис. 76: 7*); у басейні р. Волги – м. Булгар (*Хлебникова, 1956, рис. 52: 2*). Про знахідки хрестиків з мармуру, шиферу, мергелю писав О. Ратич (*Ратич, 1973, с. 94, рис. 4: 12*).

Виробництво хрестиків та енколпіїнів. Описуючи замок Колодяжин на Житомирщині як городище середніх розмірів, В. Гончаров звернув увагу на невелику ливарно-ювелірну майстерню, розташовану біля кузні, де були залишки горна, сопел, керамічні тиглі, шиферна ливарна форма для виплавлення колтів (одразу в готовому вигляді зі псевдозерню та сканню) (*Гончаров, 1951, с. 51*). Про ще один об'єкт з Крилоса (Галича), а саме заглиблену комірчину ювеліра-ливарника (розмірами 2x2 м), розміщену в підвалі будинку заможного господаря стало відомо під час розкопок (*Археологія Прикарпаття..., 1990, с. 100*). У ній знайдено 160 тигельків для плавлення кольорових металів, фрагменти «бронзових прикрас, енколпіїнів, предметів культу», нашивних бляшок, три кам'яні, дві бронзові іконки, які використовувалися, ймовірно, «як матриці для виробництва одночастинних ливарних форм» (*Археологія Прикарпаття..., 1990, с. 100*). До цього можна додати згадані О. Цинкаловським кам'яні матриці з Володимира

та інших місць. Крім того, залишки ювелірної майстерні виявлено Г. Охріменком 1971 року в Луцьку по вул. Короленка в котловані під час будівництва Будинка маляти. Там було знайдено більший тигель з ручкою, отвором біля неї, виплески кольорових металів, піч висотою 0,8 м та діаметром 0,8 м, кераміку. На березі Хрінниківського водосховища знайдено кам'яну матрицю для відливання лунниць (*Кучинко М., Кучинко З., Златогорський, 2012, с. 162*).

Висновки: 1. Отже, цілком реальним є припущення про ранню появу християнських громад як на Волидимирщині, так і на території Великої Волині.

2. Кам'яні, бурштинові, особливо мармурові хрестики є відносно масовими знахідками на вказаній території, а частина їх, ймовірно, пов'язана з ранньохристиянським періодом.

3. Знахідки формочок для відливання хрестиків, енкалпціонів, як і відкриття майстерень, у яких вони виготовлялися, дозволяють говорити про масове виробництво цих сакральних предметів у різних давньоруських містах, окремих городищах, не виключено, в монастирях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Археология Прикарпатья, Вольни и Закарпатья: раннеславянский и древнерусский периоды. Киев: Наук. думка, 1990. 187 с.
2. Гончаров В. К. Древний Колодяжин. Краткие сообщения Института истории материальной культуры. Москва, 1951. № 41. С. 49–53.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ: Наукова думка, 1992. 543 с.
4. Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок. Ленинград: Наука, 1981. 160 с.
5. История Византии: в 3 т. Т. 2. Москва: Наука, 1967. 472 с.
6. История Украинской ССР: В 10 т. Т. 1: Первобытнообщинный строй и зарождение классового общества. Киевская Русь (до второй половины XIII в.). Киев: Наук. думка, 1981. 496 с.
7. Кучинко М., Кучинко З., Златогорський О. Історія культури Волині давнього та середньовічного часу. Луцьк: Волинські старожитності, 2012. 225 с.

8. Кучинко М., Охріменко Г., Савицький В. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2008. 328 с.
9. Кучинко З., Кучинко М. Окремі спостереження над духовною культурою Волині княжої доби. Записки наукового товариства імені Шевченка. Т. 253. Праці Археологічної комісії. Львів, 2007. С. 534–547.
10. Ратич О. О. Літописний Звенигород. Археологія. 1973. № 12. С. 87–94.
11. Хлебникова Т. А. Древнерусское поселение в Болгарах. Краткие сообщения Института истории материальной культуры. Москва, 1956. С. 141–147.
12. Цинкаловський О. Сліди християнства на Волині до кн. Володимира Великого. Кременець: Церква і нарід, 1938. 14 с.
13. Цинкаловський О. Хрести енкалпіони. Православний календар. Варшава, 1972.
14. Sykałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa, 1961. 265 s.

ДАВНЬОРУСЬКИЙ ЖИДИЧИН ТА СВЯТОМИКОЛАЇВСЬКИЙ МОНАСТИР (попередня інформація)

Григорій Охріменко, Світлана Локайчук

Напевно, від середнього кам'яного віку людські шляхи міграцій пролягали вздовж річок або й по них човнами. Такими важливими магістралями Західної Волині були Прип'ять, Західний Буг, Стир, Горинь. Цими водними артеріями пізніше здійснювалися зв'язки обміну, торгівлі, відбувалися комунікації з Подніпров'ям, Подунав'ям, з містами Криму, Причорномор'я. І, нарешті, культурний взаємообмін з важливими центрами тодішніх цивілізацій – Римською, Візантійською імперіями. У різні періоди землі України, з її часто строкатим етнічним складом, були близькою периферією згаданих цивілізацій.

У період римських впливів, Великого переселення народів слов'яни та їхні сусіди стають учасниками не лише значних історичних подій, а включаються в орбіту християнізації. Вже у III–IV ст. з півдня на терени України проникають ідеї вчення Ісуса Христа. Знак хреста з'являється на прикрасах, срібних поясах, на пряслах, кераміці та інших предметах. Навіть готи, що поряд зі слов'янами проживали на цих теренах, у III–IV ст. тисячами приймають нову віру. Далі естафету переймають Велика Моравія, білі хорвати, проте найбільшу роль в цьому відіграє Візантія та Рим. Зі згаданих країн на Волинь надходять символи християнського благочестя – кам'яні хрестики (так звані «корсунчики»), енколпіони-мощевики, натільні хрестики, а головне – слово Боже разом із проповідниками, зокрема з Моравії – послідовниками рівноапостольних братів Кирила та Мефодія (*Sklenář, 1982, s. 438*).

Прийнято вважати, що вже в X ст. (975) в Жидичині з'явився один з перших на Русі монастирів (про це є свідчення в одній з василіанських хронік), засновниками якого нібито були місіонери-християни – вихідці з Моравії (**рис. 1**). У XIII ст. його двічі відвідував князь Данило Галицький – у 1227 р. та пізніше, про це згадується в Іпатіївському літописі. Розвідки та розкопки, що проводилися в різних місцях Жидичина під керівництвом М. Кучинка, О. Златогорського, С. Панишка (Археологічна служба «Волинські старожитності»), показують, що в часи Давньої Русі це був значний не лише ремісничий, імовірно, торговий, а й один з релігійних центрів Волині. Про успіхи в залізобудівній справі місцевих кричників XIV ст. писали О. Златогорський, С. Панишко (*Златогорський, Панишко, 2010, с. 74–85*) (**рис. 3; рис. 4**). За переказами та легендами, у часи Київської Русі й пізніше (розкопки 2014 р. великої гончарної печі XIV–XV ст. в уроч. Скуделичі проведені С. Панишком) тут працювали досвідчені гончарі, ймовірно, вихідці з Візантії – греки. За дослідженнями О. Цинкаловського, М. Кучинка, іншими осередками поширення нової віри, проте більших масштабів, стали м. Володимир-Волинський, його околиці, Свята гора в с. Зимне (*Цинкаловський, 2007, с. 75–80; Кучинко, Охріменко, Петрович, 2004, с. 56, 84–85*).

Під час огляду місцевості поблизу городища, в уроч. Скуделичі, на своєрідному острові, обмеженому з півдня заплавою та старим руслом Стиру, яка зараз є неширокою промоїною з півночі, з'ясувалося, що вся його площа (десятки гектарів) була густо заселена. Зафіксовано, що сучасні огороди «всіяні» фрагментами давньоруської кераміки XI–XIII ст.: вінцями великих товстостінних корчаг та менших горщиків, прикрашених паралельними лініями, хвильками тощо; денцями з клеймами; навіть уламками сопел до плавильних печей тощо. Загалом досить широкий асортимент посуду різних форм та кольорів. Проте це була не вся частина колишнього Жидичина, інша його площа знаходилася навколо сучасного Святомиколаївського монастиря та на південний схід від нього (вул. Д. Галицького на березі Стиру). За приблизно 100 м на схід від нього проводилися розкопки згаданими археологами під час яких відкрито залишки 2 об'єктів, в одному з яких була велика

кількість сопел (31 ціле та фрагменти) до плавильних печей. Другий об'єкт з дрібними уламками кераміки, ймовірно, X (?)–XI ст. (за словами С. Панишка). Варто відзначити, що давньоруських поселень навколо м. Луцька було багато: Гнідава, уроч. Панське поле, уроч. Красне, Гірка Полонка, Липляни, Голишів (за 1 кілометр на південний захід від церкви с. Новостав – на правому березі р. Черногузки, Сирники та ін.). Їх площа різна, як і топографічні умови, але більшість з них у XIII ст. були значними. Проте кількість населення на одиницю площі, що видно зі скупчення знахідок, була різна. Поселення Голишів розкинулося на площі приблизно 300x100 м, а відстань між житлами, судячи з концентрації знахідок – 40–50 м. У Жидичині, в уроч. Скуделичі, відстань між житлами, ймовірно, була невеликою, а щільність заселення значною. Відповідно, товщина культурного шару за XI–XIII ст. становить тут від 0,4 м до 2,0 м.

У західній частині Жидичина розвідкою виявлені матеріали XI ст., північна сторона також – навколо монастиря знайдена кераміка XI–XIII ст. Не виключено, що в центральній частині згаданого населеного пункту проходили торги, особливо відомі в пізніший, післямонгольський період.

Зі східного боку «острова» біля старого русла Стиру знаходиться невелике городище з валами (зараз має назву «Святий дух»). Там, як припускають, спочатку був Святодухівський скит з церквою Святого Миколая та іншими спорудами (хоча місця для цього там зовсім небагато). Зараз це місце гарно відновлене (*рис. 2*). Під час земляних робіт там траплялася кераміка XI ст. Кераміки X ст. поки що ніде не виявлено. Припускають, що тут було первісне місцезнаходження монастиря.

Те, що Жидичинський монастир існує з X ст. (975 р.), тобто до офіційного Хрещення Русі, заслуговує на увагу дослідників. Проте варто відзначити, що напрацювань у цьому напрямку недостатньо. У роботі О. Цинкаловського «Стара Волинь та Волинське Полісся» (1984), сказано лише, що монастир розташований за 7 км від Луцька і згадується у зв'язку з перебуванням тут, у монастирі та Миколаївській церкві, князя Данила Галицького 1227 року (*Цинкаловський, 1984, с. 393*).

В «Ілюстрованому путівнику по Волині» М. Орловіча (1929) відзначено, що назва села походить від назви єврейської общини, яка переселилася сюди з Луцька (це, напевно, було пов'язано із можливістю займатися торгівлею). Далі М. Орловіч пише, що згаданий населений пункт розташований на правому березі Стиру – «na ładnie położonym miejscu» – і що вже в XIII ст. тут існував монастир ruskі (*Orłowicz, 1929, s. 128–129*). За словами О. Андріяшева, Жидичин славився своїм монастирем Святого Миколая, який користувався великою пошаною на Волині. Місто було укріплене, мало чотирикутне городище, щоправда, більш пізнього часу (XIV ст.), на якому була колись церква Святого Духа (Андріяшев, 1887, с. 62, 66). Значну пошукову роботу на території села багато років проводить Ірина Михайлівна Майданець, вчителька історії місцевої школи.

Серед сакральних виробів Волині X–XIII ст. можуть бути предмети моравського походження (крім візантійських, сирійських, болгарських та ін.). Так само надходили імпорти прикрас. Фахівці відзначають, що в прикладному мистецтві Моравії відчуються арабські та персидські впливи. Успіхи ювелірів помітні і в оформленні жіночих прикрас. У місцевих стилях Моравії IX ст. гравійований орнамент поєднувався з карбуванням, високим рельєфом, черню (*Юра, 1965, с. 218*). Не лише вироби, а й досвід подібного оздоблення міг передаватися через Галичину на Волинь, загалом на Русь.

Після смерті Мефодія (885 р.) його послідовники змушені були піти з Моравії до Болгарії та інших країн, можливо, і на Волинь (*Теодорович, 1888, с. 14–15*). Важливо згадати, що в Моравії брати заснували академію, в якій Мефодій підготував сотні слов'янських духовних осіб – проповідників, церковнослужителів, наступна діяльність яких мала велике значення для поширення християнства. Створена братами кирилиця стала стандартом алфавіту Київської Русі (сучасної Білорусі, України, Росії) (*Гимбутас, 2007; Чубатий, 1965*).

М. Чубатий присвятив вивченню християнізації слов'ян працю «Християнство слов'янського обряду і Русь IX–XI століття» (1965), у якій в 1 розділі «Історія християнства на Русі–Україні»

зазначено, що до Царгорода прибули послы від моравського князя Ростислава з проханням вислати їм місіонерів, щоб проповідували слово Боже слов'янською мовою. Два брати із Солуня – Костянтин, професор філософії у Візантійському університеті (послідовник Фотія), «людина великого таланту і повна ідеалізму» (*Чубатий, 1965, с. 103–104*) та його старший брат, Мефодій, «досвідчений адміністратор одної з провінцій недалеко Солуня», обидва слов'янського походження – у 863 р. вже були в Моравії і присвятили два роки підготовці богослужбних перекладів.

Князь Великої Моравії Святополк у 872–875 роках поширив межі держави до верхів'їв Вісли, Карпат, верхів'їв Західного Бугу та Стиру і далі на північ, де за словами арабського письменника Масуді, утворився союз племен Валінана (*Чубатий, 1965, с. 113*). Розвиток християнізації у Моравії тривав недовго, після чого почалися гоніння учнів святого Методія, які перейшли в Болгарію «де каган (цар) Борис дав їм змогу вести письменницьку працю слов'янською мовою» (*Чубатий, 1965, с. 121*). Потім розвиток культури Болгарії продовжувався за царя Симеона (893–927 рр.), який навчався у Візантії в академії. Не виключено, що частина проповідників з Моравії, Болгарії, Білої Хорватії перейшли на терени Волині і поширювали тут християнство ще за життя Мефодія. Одним із центрів розвитку християнства стало місто Перемишль, де польські археологи відкрили фундаменти споруд того часу (Перемишль у той час був «східним форпостом Білої Хорватії») (*Чубатий, 1965, с. 124*). На думку дослідників, східні межі Білої Хорватії сягали Поділля. За документами папи Бенедикта VI за 973 р. межі Празької децезії сягали далеко на північ. За часів княжіння київського князя Олега близько 906 р. хорвати опинилися в складі Русі. У 981 р. князь Володимир Великий захопив Перемишль та Червен, що могло сприяти дальшому поширенню ідей солунських братів на волинських землях. Варто зазначити, що на сході Польщі за Болеслава Хороброго було єпископство слов'янського обряду (не католицького), використовувалася кирилична абетка. Навіть на динарах цього князя робили написи кириличними буквами.

Свідченням впливу християнства на Волинь є знахідки фундаменту церкви-ротонди, виявлені біля сучасного м. Володимира-Волинського, в уроч. Стара Катедра. Святогорський монастир у с. Зимно також дуже давній і, не виключено, побудований першими християнами (*Цинкаловський, 2007, с. 167–168*). За повідомленням О. Цинкаловського, 1886 року в с. Федорівка А. Праховим було виявлено кам'яні фундаменти округлої ротондової церкви, датованої серединою X ст. Цей дослідник відносив її залишки до часів діяльності учнів просвітителя Мефодія (*Цинкаловський, 1984, с. 227; Кучинко, Охріменко, Петрович, 2004, с. 56*).

Отже, Західна Волинь знаходилася порівняно недалеко від християнських земель, що прийняли слов'янський обряд, і могла в різні способи переймати нову релігію. Жидичин був важливим осередком ремісництва, а раніше тут закладено один з перших на Русі монастирів. Цьому сприяли особливості його розташування на межі Волині та Полісся – поблизу шляху з Києва на Володимир і далі на захід, на березі однієї з більших річок Західної України – Стиру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андрияшев А. М. Очерк истории Волинской земли до конца XIV ст. Киев, 1887. 239 с.
2. Гимбутас М. Славяне: сыны Перуна / пер. с англ. Ф. Капицы. Москва, ЗАО «Центрополиграф», 2007. 216 с. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/gimb/04.php
3. Златогорський О. Є., Панишко С. Д. Сопла з Жидичина. Археологія. 2010, С. 74–85.
4. Кучинко М., Охріменко Г., Петрович В. Історія міста Володимира-Волинського з найдавніших часів до середини ХХ ст. (у світлі соціотопографії). Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. 260 с.
5. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии. Почаев, 1888. Т. 1. 440 с.
6. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник – від найдавніших часів 1914 року. Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1984. Т. 1: А–К. 601 с.

7. Цинкаловський О. Княжий город Володимир. Охріменко Г. та ін. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2007. С. 155–217.
8. Цинкаловський О. Старовинні пам'ятки Волині. Охріменко Г. та ін. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2007. С. 60–154.
9. Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. Т. 1 (до 1353 р.). Рим–Нью-Йорк, 1965. 816 с.
10. Юра Р. О. 1100 років Великої Моравії. Археологія. 1965. Т. XVIII. С. 216–221.
11. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. Łuck, 1929. 380 s.
12. Sklenář K. Od pěstního klínu k Přomyslově radlici. Praha: Albatros, 1982, 488 s.

Рис. 1. Жидичин. Святомиколаївський монастир. Фото Г. Охріменка

Рис. 2. Жидичин, Уроч. Скуделичі. Церква Святого Духа.
Фото Г. Охріменка

Рис. 3. Жидичин. Знахідки кераміки. У другому ряду керамічні сопла.
Фото Г. Охріменка

Рис. 4. Жидичин. Знахідки кераміки. Фото Г. Охріменка

НАГРУДНІ МІНІАТЮРНІ ХРЕСТИ ТА ПІДВІСКИ З ХРЕСТАМИ КНЯЖОЇ ДОБИ У ЗБІРЦІ ЛЮБОМЛЬСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Володимир Савицький

Для характеристики впливу християнської культури на середньовічне населення наймасовішим джерелом виступають предмети особистого благочестя. Їх знахідки походять із багатьох археологічних пам'яток княжої доби – як історичних земель Галицько-Волинської держави, так і сусідніх державних утворень. Зважаючи на обмежену кількість писемних джерел до історії раннього українського християнства, ці предмети особливо важливі при визначенні рівня християнізації населення і сприйняття у його середовищі догматів Церкви.

Вітчизняні та зарубіжні дослідники приділили немало уваги таким речам. Галицьким знахідкам присвячені узагальнюючі роботи Ярослави Станчак (Станчак, 1993), Володимира Петегирича (Петегирич, 1996), Віри Гупало (Гупало, 2002), Марини Ягодинської (Ягодинська, 2007), знахідкам з території сучасної Польщі, втім історичних регіонів Холмщини та Підляшшя, – Ельжбети Грудек-Кцюк (Gródek-Kściuk, 1989), Марціна Волошина (Волошин, 2012) та інших польських дослідників. Докладний аналіз хрестів-енколпіїв одного з міст Південно-Західної Волині – Городища поблизу Шепетівки Хмельницької обл. провела Анна Пескова (Корзухіна, Пескова, 2003).

Автор започаткував узагальнюючу роботу з вивчення знахідок предметів християнської атрибутики княжої доби з теренів Волині задля включення їх до контексту студій соціально-куль-

турного розвитку регіону, опублікував ряд статей, присвячених цій тематиці (*Савицький, 2011; Савицький, Собуцький, 2012; Савицький, Силук, 2009; Савицький, Михальчук, 2012*). Досі недостатньо опрацьованими під відповідним оглядом залишаються окремі музейні колекції. Насамперед це стосується районних, віддалених від обласних центрів музеїв, збірки яких нерідко постійно поповнюються. Щодо цього на особливу увагу заслуговують фонди Любомльського краєзнавчого музею, що вирізняється серед районних музеїв як кількістю, так і різноманіттям експонатів, а також оригінальністю окремих екземплярів та численними новими надходженнями.

Колекція Любомльського краєзнавчого музею має 28 таких предметів княжої доби. Це хрести-енколпіони, ступки енколпіонів, натільні хрести та підвіски із зображенням хреста. Джерелами поповнення колекції є як знахідки під час археологічних досліджень та розвідок на території Любомльського й Шацького р-нів, так і надходження від приватних осіб, дари та придбання, починаючи від кінця 1990-х років і майже до останнього часу. До перших належать предмети з багатошарового поселення Затишшя-1 (розкопки Вадима Артюха, 1986), літописного Угровська (розкопки Юрія Мазурика, 1996, 1999), Шацька та інших пунктів (розкопки та розвідки Сергія Демедюка, 2011). Об'єкти від приватних осіб походять не лише із зазначених районів, а й інших пунктів Волинської обл., на жаль, інформація про докладне місце віднайдення цієї категорії експонатів здебільшого відсутня.

Окремі екземпляри любомльської колекції, насамперед енколпіони, вже опубліковано (Артюх, 1997; Mazuryk, Panyshko, Ostapiuk, 1998; Мазурик, Остапюк, 2002; Охріменко, Остапюк, Стемковський, 2003). Проте в одних випадках ці публікації обмежені оприлюдненням матеріалів як археологічних знахідок, в інших їх розглянуто винятково побіжно, в контексті загального огляду артефактів з теренів Волині, без залучення аналогів з інших територій для докладнішого датування, визначення походження, іконографічних особливостей тощо. Більшість натільних хрестів, підвіски, а також частина енколпіонів впроваджуються до наукового вжитку вперше.

У статті колекцію музейних предметів княжої доби розглянуто в контексті подібних знахідок із території Галицько-Волинської держави та інших регіонів, насамперед давньоруських.

Хрести-енколпіони – двостулкові складені хрести з рухомих вушком, призначені для зберігання реліквій і є одним з найпоширеніших різновидів відповідних предметів княжої доби. Перші енколпіони, як відомо, привозилися до Київської держави з Візантії, головню через Крим (Херсонес) (*Корзухина, 1958, с. 129–137*). Однак уже в XI ст. налагоджено місцеве виробництво. Основним його центром вважається Київ, на це вказують численні знахідки на території старого міста та в його околицях, а також ливарні форми, які віднайшов Вікентій Хвойка під час археологічних досліджень садиби (*Мишнева, 1993, с. 24*). Відливали енколпіони з бронзи та мідних сплавів у кам'яних формах. Практикувалося також відтискання в глині з оригіналу, до чого вдавалися провінційні майстри (*Рыбаков, 1948, с. 263*).

Волинська земля є одним з регіонів, де віднайдено чималу кількість енколпіонів. Найбільша їх концентрація фіксується навколо Володимира, Луцька, а також на Кременеччині та в басейні Горині (*Кучинко, Охріменко, Савицький, с. 59–90, дод. 2*). Поки немає конкретних даних, які б засвідчували місцеве їх виробництво. Щоправда, Олександр Цинкаловський подав інформацію про кам'яну форму для виготовлення енколпіона, знайдену у Володимирі, в урочищі Прокопівщина (*Cynkałowski, 1961, s. 168*), проте, на жаль, ілюстрації до неї немає, а доля самого оригіналу не відома. Ще одну форму віднайдено у Городищі біля Шепетівки, проте, як зазначила А. Пескова, впевненості у її призначенні для відливання двостулкового виробу, а не плоского накладного хреста бути не може (*Корзухина, Пескова, 2003, с. 220–221*).

Колекція енколпіонів Любомльського музею нараховує 7 експонатів й один знаходиться на тимчасовому зберіганні, серед них є як цілі примірники, так і окремі стулки. Усі вони виготовлені з бронзи або мідних сплавів у техніці лиття, окремі додатково оброблені різцем або інкрустовані черню. Спробуємо охарактеризувати колекцію за хронологією.

Найдавнішим предметом, вірогідно, є стулка у формі латинського хреста з ледь розширеними кінцями і трохи подовженим долішнім перехрестям, розмірами 5,3х3,45 см, товщиною 0,25 см з гладкою поверхнею без зображень (*рис. 1.1*). Вона походить з теренів Волинської області (докладне місце знаходження не зафіксоване), надійшла від жителя Луцька Валерія Романюка у 2009 р. (інв. № А-643). Аналогічний за формою та розмірами примірник відомий також із с. Городок Луцького р-ну (*Савицький, Михальчук, 2012, с. 485–491*). Він має гравійоване схематичне зображення розп'ятого Христа в колобії. Ця особливість іконографії, а також аналогії з літописного Василева (Буковина) (*Пивоваров, 2001, с. 65–66, рис. 9.1*) та інших місць дали підстави віднести його до візантійського імпорту (т. зв. «сирійський» або близькосхідний тип) та датувати кінцем X–XI ст. (*Савицький, Михальчук, 2012, с. 489*).

Подібної форми лицева стулка, але з рельєфним розп'ятим Христом, розмірами 6,5х4,8 см (горішня та долішня петлі облямані), виставлена в експозиції музею (*рис. 1.2*). Її знайдено на території смт. Шацька й передано на тимчасове зберігання у 2012 р. Христа показано з дещо вигнутим торсом, злегка зігнутими в ліктях руками та схиленою до правого плеча головою з німбом, над головою – 4-кінцевий лапчастий хрест; рельєф досить затертий, особливо в долішній частині, горішня покрита патиною, дрібніші деталі не проглядаються. Потертість поверхні вказує на повторний відлив з глиняної форми, можливо, виконаний у місцевій майстерні. Два подібні вироби, але з більше розширеними кінцями рамен, належать до «сирійської колекції» Богдана і Варвари Ханенків. Один з них віднайдено на городищі Княжа Гора у с. Пекарі поблизу Канева, їх датують XI–XII ст. (*Ханенко, 1900, табл. XIX, № 232–233; Пескова, Строкова, 2012, с. 194*). Ці знахідки, як відзначили Анна Пескова та Людмила Строкова, зовсім не подібні до більшості енкалпійонів ні за формою, ні за характером рельєфу, ні за складом зображень. Щоправда, на енкалпійоні з Княжої Гори зворотна стулка має слов'янські написи, що дає визнати походження примірника з княжих часів. Форма хреста з прямими, злегка розширеними кінцями звична для візантійської практики, проте трапляється лише у виробах з чорненими зображеннями

й тільки один раз – у рельєфній версії (знахідка із Володимира на Клязьмі, датована не пізніше першої третини XIII ст.) (Пескова, Строкова, 2012, с. 194).

Ще один, подібної форми енкалпійон (**рис. 1.3**), але менших розмірів – 4,07x2,33 см, товщиною 0,6 см придбаний від жителя м. Володимира у 2008 р. (інв. № А-506). На лицевій стулці вміщене інкрустоване черню схематичне Розп'яття з 4-кінцевим хрестом над головою Христа, на зворотній стулці – чорнене зображення 4-кінцевого хреста. Цей варіант – один із найчисельніших і поширений по всій території Київської держави, втім і на Волині, його датують XII – першою половиною XIII ст. (Корзухина, Пескова, 2003, с. 165–171). За формою та іконографією він нагадує сирійські хрести I тис. Про місце виготовлення даних немає, найімовірніше, їх робили руські майстри за візантійськими зразками. Київська металопластика під виразним впливом східнохристиянської традиції (Пуцко, 1986, с. 170) підтверджує таке припущення.

Вироби майстрів XII ст. репрезентують дві знахідки, одна з яких походить із с. Запілля за 3 км на північний-захід від м. Любомля, інша – з самого Любомля. Вони відрізняються від попередніх заокругленими кінцями рамен, відзначеними парними виступами, а також зображеннями. Знахідку з с. Запілля (**рис. 2.1**) передав до музею на тимчасове зберігання житель Любомля. На території самого села та поблизу нього слідів давньоруського поселення не зафіксовано, відомо лише про існування в урочищі «Близнеці» двох курганів невизначеного датування, уже зруйнованих. Примірник із Запілля вирізняється прекрасним збереженням і значною деталізацією зображень, очевидне також додаткове оброблення різцем. Бічні та горішнє рамена завершують медальйони, зовнішній край хреста з обох сторін виділяє підвищений обідок, оздоблений поперечними насічками. За допомогою завіс та штифта рухомо приєднано вушко у формі куба з усіченими кутами. Розміри хреста: висота 9,4 см (без врахування вушка), ширина 6,7 см, товщина по краях 1,25 см. На лицевій стороні вміщено зображення розп'ятого Христа в довгому, до колін перепоясані, навколо нахиленої до правого плеча голови – хрещатий німб, волосся спадає на лівий бік, руки зігнуті в ліктях, з

досить великими долонями, що сягають країв медальйонів, стопи оперті на прямокутне підніжжя-підставку «голгофу», в бічних та горішньому медальйонах – погруддя святих. На зворотній стороні в центрі – постать Богоматері з Емануїлом на руках (іконографічний тип Одигитрія). Вона в туніці, на голові – мафорій, який також вкриває плечі Ісуса, голова Богородиці схилена ліворуч, до Ісуса, Її права рука прикладена до грудей, натомість права рука Емануїла в благословляючому жесті. Праворуч від Богородиці, на рамені, монограма МР з титулою, ліворуч від Ісуса – монограма ХС. У трьох медальйонах – погруддя безбородих святих.

Примірник належить до найпоширенішого у XII ст. типу. Авторі деяких видань визначають зображення як «Розп'яття – Богородиця Куп'ятицька» – від с. Куп'ятичі у Білорусі, де виявлено хрест XII ст. з такими зображеннями, згодом шанований як чудотворний (*Гнutowa, Зотова, 2000, с. 6, 23*). У каталозі Г. Корзухіної, А. Пескової їх класифіковано як енколпіони з високим рельєфом та вільним компонуванням зображень (група II) (*Корзухина, Пескова, 2003, с. 60–61, табл. 16–47*). Завдяки написам на окремих знахідках святих у медальйонах навколо Богородиці ідентифікують як Георгія, Дмитрія і Нестора, проте трапляються також погруддя святих Петра і Павла в бічних медальйонах й архангела Гавриїла у горішньому. У бічних медальйонах аверсу, на думку дослідників, зображали пристоячих Богородицю та Іоана Богослова (іноді Іоана Предтечу), а у горішньому – святого Миколая або архангела Михаїла. Енколпіони цього типу відомі також з теренів Польщі, Чехії, Угорщини, Румунії, Болгарії, Сербії та ін. (*Gródek-Kciuk, 1989, s. 97–134; Перхавко, 1987, с. 206–219; Пуцко, 1987, с. 62–75*). На думку багатьох дослідників, їх виготовляли в столичних майстернях Києва до 1240 р. (*Пекарська, 1989, с. 84–94*).

Від другої половини XII ст. з київських моделей активно користали ремісники різних регіонів, очевидно й Волині, виготовляючи вироби, що вирізняються розпливчатістю рельєфу, ніби потерті, часто без додаткового оброблення різцем. Такі повторні відливи найчастіше позбавлені супровідних написів, легші за вагою (*Пуцко, с. 24*). До них, очевидно, належить енколпійон з м. Любомля (*рис. 2.2*). Його знайшов на початку 1990-х років житель

міста Микола Сухецький по вул. Самохіна, на території давнього кладовища в дворі Будинку школяра, за оборонним ровом, тобто фактично відразу за межею Окольного міста, неподалік від в'їзної брами, і передав до музею Олександр Остапук у 1998 р. (інв. № і-24). Збереглася лише зворотня стулка, її розміри: висота 9,0 см, ширина 6,8 см, товщина 0,55 см. Зображення аналогічні до вміщених на зворотній стулці попереднього енколпіона, але розпливчасті та затерті, а монограма МР ліворуч від Богородиці ледве проглядається. Видається можливим виготовлення його за моделлю примірника із Запілля.

Знахідки енколпіонів XII ст. біля межі Окольного міста Любомля княжих часів та недалеко від нього (Запілля) цікаві, зокрема, з огляду на те, що перша згадка в літописі про Любомль подана під 1287 р. (*Ипатьевская летопись, 1998, стб. 899*) й матеріали княжої доби, виявлені на його території, датовані щойно від XIII ст. (*Златогорський, 2008, с. 15*). Цей факт можна пояснити особливо шанобливим ставленням до відповідних предметів і можливою передачею їх у спадщину від покоління до покоління. На таку практику вказують як писемні джерела, так і археологічний контекст знахідок, що вже зазначили попередні дослідники (*Николаева, 1976, с. 138–159; Корзухина, Пескова, 2003, с. 12*). Особливо цікавим є віднайдений у Львові скарб початку XV ст. з трьома різночасовими енколпіонами XII, XIII і XIV ст. 30 Один з них, до речі, аналогічний до примірника із Запілля.

Вироби XIII ст. у колекції репрезентують два енколпіони з Любомльського та Шацького р-нів. Вони відрізняються від попередніх наявністю чотирьох медальйонів підкреслено круглої форми, написами в середхресті та в медальйонах із зображеннями у невисокому рельєфі. Один з них (*рис. 3.1*) знайдений у 1986 р. під час досліджень археологічного загону групи «Шельф» Львівського університету на багатошаровому поселенні Затишшя-1 (Шацький р-н) поблизу північного берега озера Перемут (Доповідь Остапа Лазурка та Миколи Шніцара «Скарб культових речей з вул. Сербська, 3–7а у Львові» на конференції «Археологія Заходу України» (м. Львів, 2011)). Примірник передав керівник експедиції В. Артюх (інв. № і-13), його реставровано у Львівському уні-

верситеті. Розміри енколпіона: висота (без вушка) 8,1 см, ширина 5,7 см, товщина в різних місцях 1,0 – 1,1 см. На лицевій стулці посередині вміщено зображення Богоматері з розкритими перед грудьми долонями. Вона вбрана в довгу, до щиколоток туніку з багатьма складками, навколо голови німб; у бічних медальйонах поясні зображення звернутих до неї святих, у медальйонах вертикального рамена аналогічні півпостаті у фас, написи майже не відчитуються. На зворотній стулці посередині розіп'ятий Христос у довгому, нижче колін препоясанні, навколо нахиленої до правого плеча голови хрещатий німб, над головою нечітко проглядається таблиця з монограмою ІС ХС, руки ледь зігнуті в ліктях і ноги в колінах, під руками добре видно горизонтальну балку хреста. У бічних медальйонах звернуті досередини півпостаті святих, у медальйонах вертикального рамена – аналогічні фронтальні півфігури святих (У більшості літератури помилково вказано на стулку із зображенням Розп'яття як лицеву, проте в каталозі Г. Корзухіної та А. Пескової зазначено, що в цьому типі енколпіонів композицію Розп'яття вміщували на зворотній стулці (Корзухіна, Пескова, 2003, с. 193). Це доводить вміщення на стулці з Богородицею по одній центральній завісі від гори та від долу, а на стулці з Розп'яттям по дві, а також її більша затертість в основній масі знахідок). За допомогою завіс та штифта рухомо приєднано складене з двох частин біконічне пустотіле вушко.

Другий енколпіон (*рис. 4*) цього ж типу знайдений у 1999 р. під час археологічних досліджень давньоруського городища біля с. Новоугрузьке Любомльського р-ну, яке ототожнюють з літописним Угровськом (Мазурик, Остапюк, 2000, с. 107; Мазурик, Остапюк, 2003, с. 45–60). До музею його передав начальник експедиції Юрій Мазурик 2002 р. (інв. № і-23). Примірник реставровано в Національному науково-дослідному реставраційному центрі України (м. Київ) у 2004 р. Розміри майже збігаються з розмірами енколпіона зі Затишся, але вушко має форму куба з усіченими кутами (подібно до зразка із Запілля). Написи видно значно гірше, ніж на попередньому екземплярі.

Особливістю угровської знахідки є збережена всередині обгоріла реліквія. Висловлювалося припущення, що це обвуглене

дерево (*Мазурик, Остапюк, 2000, с. 107*). Однак, судячи з трубчастої структури, найправдоподібніше, це кістка, тобто, як випадає з догадуватися, – мощі. Їх присутність істотно збільшує значення знахідки як для дослідників, так і музею, оскільки екземплярів зі збереженими реліквіями досі віднайдено порівняно небагато.

Описані вироби з літописного Угровська та Затишся належать до характерної і найчисельнішої групи хрестів з низьким рельєфом та дрібними щільно скомпонованими зображеннями (група VII за Г. Корзухіною, А. Песковою) (*Корзухіна, Пескова, 2003, с. 193–195, табл. 117–151*), а конкретніше – дуже чисельного варіанту з кириличними написами, виконаними дзеркально. На лицевій стороні на середхресті навколо Богоматері, вміщено напис «С[ВА]ТАА БОГО[РОДИ]ЦЕ ПОМАГАЙ», а на звороті – «ХР[ЕС]ТЬ НАМЪ ПОХВАЛА КР[ЕС]ТЬ НАМЪ У[ТЕШЕНИЕ]». На переважній більшості виробів у бічних медальйонах лицевої сторони вміщені святі Козьма і Даміан, у горішньому та долішньому – відповідно святі Петро й Василій Великий. Їх супроводжували написи: КОЗМА, ДАМАНЪ, ПЕТРЪ, ВАСИЛ. У бічних медальйонах зворотної сторони зображені в деісусному положенні Богородиця та Іоан Богослов, у горішньому та долішньому – святителі Миколай і Григорій з написами НИ /КОЛ [НИКОЛ], ГИО / ГРО [АГИОС ГРИГОР], Б [БОГОРОДИЦЕ], Н [ИОАН].

Енколпіони цього зразка трапляються й у Польщі, Румунії, Болгарії, Угорщині та ін. (*Gródek-Kciuk, 1989, s. 106–107; Корзухіна, Пескова, 2003, с. 193–195*). Крім того, в незначній кількості відомі такі ж вироби, але з грецькими дзеркальними написами й додатковими третіми виступами-«слізками». На основі цього дослідники припускають можливість участі грецьких майстрів на початковому етапі формування іконографії цих хрестів (*Корзухіна, Пескова, 2003, с. 193–194, табл. 134*). На думку Бориса Рыбакова, енколпіони з дзеркальними написами з'явилися у 1239–1240 рр., після того, як північно-східні землі Київської держави зазнали навали монголів (*Рыбаков, 1964, с. 39*). Дзеркальний напис на більшості виробів, як вбачається, носив сакральний зміст і мав посилити оберегову функцію. Очевидно, дзеркальний напис був не помилкою майстра, а наслідуванням попередніх зразків із грець-

кими дзеркальними написами, оскільки така помилка могла бути виявлена при перших же відливах. До того ж енколпіони цього типу досить численні і, як вказують дослідники, відливались не з однієї форми, а з різних, відмінних за розмірами, особливостями рельєфу та, частково, складом зображень, проте усіх їх об'єднують дзеркальні написи (*Корзухина, Пескова, 2003, с. 193–194; Kruk, Sulikowska-Gaska, Wołoszyn, 2006, s. 106*). Тривалий час основним місцем їх виготовлення вважався Київ. Однак, як зазначила А. Пескова, головним аргументом для вказаного датування і локалізації походження вважали ливарні форми для відливання енколпіонів з розкопок Вікентія Хвойки, знайдені неподалік від Десятинної церкви. У каталозі Г. Корзухіної та А. Пескової подано їх загальне датування XIII ст., або його першою половиною, відзначено різницю у розмірах і, частково, – складі зображень знайдених форм та готових виробів (*Корзухина, Пескова, 2003, с. 194*). З цією групою пам'яток пов'язана також зазначена ливарна форма з Городища біля Шепетівки (*Корзухина, Пескова, 2003, с. 220–221*). Проте жодного примірника, відлитого з обох віднайдених досі форм, не ідентифіковано (*Корзухина, Пескова, 2003, с. 194*).

Лідія Пекарська та Василь Пуцко, досліджуючи енколпіони збірки Музею історії Києва, відзначили, що серед них немає повторних відливів за глиняними формами, «вони здебільшого трапляються далеко за межами Придніпров'я» (*Пекарська Л. В., Пуцко, 1989, с. 91*). До таких виробів, очевидно, належить знахідка із Затишся. На це вказують як абсолютна нечіткість літер, так і «пористість» поверхні (очевидно, через неналежне приготування використаної глини).

Для визначення потенційно можливих власників енколпіонів з Угровська та Затишся необхідно докладніше розглянути контекст знахідок, насамперед з Угровська, зафіксований в археологічному звіті (Мазурик, Остапюк, 2000), а також літописні відомості стосовно зазначеного періоду і території.

Отже, угровський енколпіон знайдений на території урочища «Церковка» в культурному шарі другої половини XII–XIII ст., в розкопі III, який мав розміри 4,0x4,0 м. Там же виявлено залишки горілих колод оборонної стіни, прошарок сажі та вугілля, обвугле-

них зернівок, дерев'яних предметів та інші обгорілі речі. Сама поверхня хреста теж пошкоджена вогнем (*Мазурик, Остапюк, 2000, с. 9–10, 18–19*). Примірник знаходився на глибині 0,6 м за 1,5 м на південь від обгорілих колод стіни (*Мазурик, Остапюк, 2002, с. 107*), майже по всьому розкопі на цій глибині викладена кам'яна вимостка. У квадраті (розмірами 2,0х2,0 м), де віднайдено енколпійон, на цій же глибині, знаходилося перехрестя меча, шпора з рухомою зірочкою на кінці шипа та людський череп (при цьому контури поховальної ями не прослідковано). Сусідній квадрат на такій же глибині приніс фрагмент кольчуги (Інв. опис № 217–219, 242). У суміжному навскіс квадраті біля обгорілих колод стіни, на кам'яній вимостці лицем донизу лежав кістяк з пошкодженим ударами гострим предметом черепом, хребтом та іншими слідами нанесених ран (*Мазурик, Остапюк, 2000, с. 10*). Тут же, але на глибині 0,4 м, віднайдено залізну сокиру (Інв. опис № 168).

Археологічні матеріали із розглянутого розкопу, зокрема брускова цегла, полив'яної плитки та ін. дають змогу припустити існування культової споруди на цьому терені, на таку можливість вказує й історична назва місцевості (*Мазурик, Остапюк, 2000, с. 18*). Крім того, на території урочища «Церковка», але в іншому розкопі, знову ж на глибині 0,6 м, знайдений золотий натільний хрестик (*Мазурик, Панишко, Остапюк, 1997, с. 7, табл. 6.1*), про який ітиметься далі. Очевидно, що неподалік знаходився храм.

Перелічені факти, як уже зазначали дослідники городища, безумовно свідчать про військову сутичку в цьому місці та велику пожежу (*Мазурик, Остапюк, 2000, с. 10; Панишко, 2003, с. 61*), після яких поселення, очевидно, перестало існувати. Імовірно, комусь із постраждалих і належав досліджений енколпійон. Досі не з'ясовано коли і хто напав на городище, оскільки вказівок про взяття Угровська ворожим військом у літописних джерелах немає, а остання згадка про нього датується 1268 р. і пов'язана з існуванням тут монастиря святого Даниїла Стовпника, в якому на той час перебував литовський князь Войшелк (Ипатьевская летопись, стб. 867). Масштабніших археологічних пошуків на городищі, які могли б пролити більше світла на ці події, досі не проведено. Цікаво, що попередня згадка про саме місто Угровськ датується 1230 р.

(Ипатьевская летопись, стб. 758). Раніше один з дослідників городища, Сергій Панишко, висловив здогад про загибель Угровська під час монгольського вторгнення на початку 1241 р. (*Панишко, 2003, с. 61*). У зв'язку з переліченими аргументами не виключено, що монастир знаходився не на території власне самого городища, а на певній відстані від нього і продовжував існувати після загибелі міста.

У контексті спроби визначення потенційного власника угровського енколпіона варто відзначити, що такі хрести вкрай рідко трапляються у курганах і похованнях простих людей: на думку дослідників, вони належали знатним особам (*Гнутова, 1993, с. 11*). Щоправда, наразі необхідно врахувати велику кількість нових знахідок, а також їх різноманіття – від зразків великих розмірів з вишуканим оздобленням до простих виробів малих розмірів. Тому є підстави твердити про їх побутування серед найширших верств населення відповідно до вартості.

Власником енколпіона з Угровська, найімовірніше, мала бути знатна особа, або хтось з вищого духовенства. На це вказують розміри, якість, наявність реліквії та існування лише одного аналога з території Любомльщини. За Галицько-Волинським літописом, в Угровську функціонувала єпископська кафедра на чолі з Йоасафом (запис під 1223 р.) (*Александрович, 2012, с. 81–95*). Згодом єпископія була переведена до Холма (Ипатьевская летопись, стб. 740). Докладна дата припинення існування угровської кафедри не відома, але холмський собор функціонував уже в 1253 р. (Ипатьевская летопись, стб. 826). Контекст літописного повідомлення про переведення кафедри до Холма вказує, що це сталося після монгольського нашестя, коли владика Асаф, супроти волі князя Данила Романовича, самовільно, за висловом літописця, «скочив» на київську митрополичу кафедру. Не випадало, би, звичайно, відкидати вірогідність того, що енколпіон міг належати самому єпископу. Варто згадати, що енколпіон саме такого типу виявлено в Гнезно, під час розкопок кафедрального костюлу в 1926–1931 рр., як припускають дослідники, у похованні єпископа (*Александрович, 2009, с. 69*). Його власником міг також бути настоятель монастиря, або ж настоятель угровського храму,

можливо, – собору, хоча жодну з цих версій обґрунтувати немає змоги.

До XIII ст. належить також стулка енколпіона (інв. № М-458) з низькорельєфним зображенням Богоматері Оранти. Він знайдений на території Володимирського р-ну і переданий до музею у 2000-х роках. За формою примірник близький до хрестів попередньої групи, але має значно менші розміри (*рис. 3.2*). На лівому та правому кінцях у медальйонах вміщені монограми «MP ΘΥ», у горішньому – літера «X», долішнє рамено та вушко обламані. Довжина горизонтальної перекладини – 4,17 см, вертикальної від зламу вушка до зламу долішнього рамена – 3,15 см. Аналогічний енколпіон, але збережений повністю, знаходиться у Волинському краєзнавчому музеї (інв. № РА-244). На його зворотній стулці в центрі вміщено низькорельєфне зображення Розп'яття, а на лівому та правому кінцях у медальйонах – монограма «IC XC», на долішньому та горішньому завершеннях обох стулок у медальйонах вміщені літери «X». Енколпіони цього типу досить рідкісні – їх відомо тільки близько десяти. Знайдені у Дорогичині, поблизу Вінниці, у с. Михайловському на Псковщині (городище «Савкина горка»), кілька екземплярів на Київщині. Хронологічні межі їх виготовлення, назагал, вкладаються у XIII ст., заглиблення декількох екземплярів по всій площі заповнювалися кольоровими емальми (*Корзухина, Пескова, 2003, с. 186–187, 190–192*).

Натільні хрести. Натільні хрести – найчисельніша категорія знахідок християнського походження на археологічних пам'ятках княжої доби. Серед них найпоширеніші зразки мідного лиття, що пояснюється порівняною доступністю і дешевизною сировини, простотою технології виготовлення та масовим попитом на подібні вироби. Їх носили на шнурках, сплетених з неміцних органічних матеріалів, вони часто губилися і – відповідно – потрапляли до культурного шару. Натільні хрести присутні також у більшості поховань, оскільки потрапляли до могил з покійниками. Колекція натільних хрестів Любомльського краєзнавчого музею нараховує 19 одиниць. Більшість з них надійшла від приватних осіб через закуп або безоплатну передачу в 1998–2008 рр., найбільша кількість від жителя Києва Сергія Іващенко та жителя Луцька Валерія

Романюка. Вони походять не лише з Любомльського р-ну, а й інших куточків Волинської обл., конкретне місце знахідок здебільшого не зафіксоване.

До колекції належать як поширені типи хрестів, так і досить рідкісні зразки. Більшість їх виготовлена з кольорових металів (мідних або свинцевоолов'янистих сплавів та ін.) у техніці лиття, окремі додатково оздоблені виїмчатими емаллями або інкрустовані черню. Зважаючи на відсутність археологічного контексту, датувати їх можна лише за аналогами.

Найдавнішим, на нашу думку, є рівнораменний лапчастий хрест (інв. № А-592) із круглим середхрестям, відлитий зі свинцево-олов'янистого сплаву (*рис. 5.1*). Його рамена прикрашені випуклими кружечками і трикутниками, орнамент у середхресті проглядається мало через поганий стан збереження. Зовнішній край хреста та середхрестя виділяє рельєфний обідок. Зворотна сторона гладка, вушко обламане. Розміри сягають: висота 2,9 см, ширина 2,67 см, товщина 0,34 см. Абсолютно близьких аналогів віднайти не вдалося, проте відомо, що подібна форма хреста була поширена на території Візантії у VI–VII ст., Моравії у IX ст., Сербії та Угорщини в XI ст. Схожі хрести, а також ливарна форма для їх виготовлення виявлені й у Києві на Подолі (*Хамайко, 2010, с. 420–429*). Найбільше подібним до нашого за морфологічними ознаками є золотий хрестик з алмазною вставкою, опублікований 2004 р. (*Die Welt von Byzanz, 2004, s. 310–311, Nr. 533*). Він має розміри 1,5x1,3 см. Німецькі дослідники датують його VI–VII ст. і припускають сирійське походження. Зважаючи на дешевий матеріал та невисоку якість виготовлення (форма контурів нашого хрестика не зовсім ідеальна), волинська знахідка є, очевидно, провінційною реплікою вказаного типу хрестів.

Цікаво, за яких обставин цей хрест потрапив на Волинь. Для відповіді на поставлене запитання доцільно згадати версію знайомства волинян з християнською вірою ще за часів Великої Моравії. Одним із перших, хто досліджував це питання, був, як відомо, О. Цинкаловський. Він згадав про знахідки на території Західної Волині хрестиків й енкалпійонів моравського та візантійського типів VI–IX ст. (*Цинкаловський, 1938, с. 11–14*). Проте,

на жаль, вказана інформація у зазначеній праці не підкріплена ніякими ілюстраціями, тому, зважаючи на скромну вивченість проблеми хронології та типології подібних предметів, не може бути впевненості у правильності висновків дослідника. Хрест з Любомльського музею поки видається єдиним реально існуючим предметом християнської атрибутики з Волині, який можна гіпотетично пов'язати з добою Великої Моравії.

До найдавніших і водночас рідкісних виробів належить також фрагментований (втрачені долішне та частково горішне рамено) хрест (інв. № А-593) зі злегка загостреними кутами середхрестя, відлитий з мідного сплаву (*рис. 5.2*). Він орнаментований крапковими заглибленнями у вигляді прямого чотирикінцевого хреста в центрі та трьома крапками на кінцях рамен. Зворот гладкий. Хрест має висоту 1,43 см (із врахуванням втрат), ширину 1,87 см, товщину 0,32 см. Подібний, але дещо інших розмірів та з косим хрестом у центрі відомий із «Сирійської колекції» Б. і В. Ханенків. А. Пескова та Л. Строкова відзначили його близькість до мініатюрних хрестів-релікваріїв з малоазійської Смірни та віднесли до близькосхідних виробів X–XI ст. (*Пескова, Строкова, 2012, с. 194*).

Серед об'єктів колекції можна виділити декілька різновидів, враховуючи матеріал, морфологічні ознаки та технологічні особливості:

І різновид – об'ємні хрестики з кулястими завершеннями рамен, виготовлені з мідних сплавів у техніці лиття:

1. Двосторонній рівнораменний хрест (інв. № А-576) з круглим середхрестям та сплющено-кулястими кінцями (*рис. 5.3*), розміри: висота 2,5 см, ширина 1,82 см, товщина 0,2 см. На лицевій стороні посередині вміщено рельєфне зображення контурного прямоконечного хреста, край середхрестя виділений рельєфним бортиком, на звороті – низькорельєфний косий хрест з випуклою крапкою в центрі. Вушко плоске.

Аналогічний виріб колекції Ханенків походить зі згаданого городища Княжа Гора поблизу Канева (*Ханенко, 1900, табл. XVII, № 199*). Такі ж хрестики знайдені на території Житомирської обл. (*Нечитайло, 2001, № 430*) та Брянської обл. Росії й датуються XII–XIII ст. (*Кутасов, Селезнев, 2010, с. 209, № 449*).

2. Двосторонній хрест (інв. № А-2017) з квадратним середхрестям та кулястими кінцями (*рис. 5.4*) розмірами: висота 2,5 см, ширина 1,8 см, товщина 0,54 см. На лицевій стороні в середхресті низькорельєфне зображення косоного хреста, на звороті – прямоконачний низькорельєфний хрест. Вушко плоске. Примірник знайдений під час археологічного дослідження багаточислового поселення біля смт. Шацьк (урочище Сад), під керівництвом Сергія Демедюка (2011) у культурному шарі княжої доби.

Подібні хрестики трапляються у багатьох регіонах Київської держави. На Волині їх знайдено: в Дорогобужі, у складі скарбу, виявленому в житлі середини – другої половини XIII ст. (*Прищеп, 2011, с. 91, рис. 108.18*); на посаді літописної Пересопниці (урочище Пастівник) у культурному шарі XII – середини XIII ст. (*Прищеп, 2012, с. 63, рис. 13.12*); у Грудеку над Бугом (літописний Волинь), у похованні на середньовічному цвинтарі в складі намиста зі скляних намистин (*Kuśnierz, 2010, s. 261, рис. 12*). Чимало таких виробів віднайдено на території Галичини, зокрема кілька в Галичі, один з них під час дослідження фундаментного рову кам'яного храму, в стратиграфічному шарі другої половини XII–XIII ст. (*Ратич, 1957, с. 94, табл. XII.27*); (*Лукомський, 1998, с. 585, рис. 8.2*), у Городищі (урочище Бозок) та Зеленчі на Західному Поділлі (*Ягодинська, 2007, с. 354, рис. 4.5*). Хрести цього типу зафіксовані в шести пунктах на території Білорусі, в культурних шарах XII – першої половини XIII ст. та в поховальних пам'ятках XI–XIII ст. (*Башков, 2011, с. 28, рис. 8.7*). Вони знайдені також на городищі Княжа Гора поблизу Канева (*Ханенко, 1900, табл. XVII, № 182*), на території Чернігівського Полісся (поселення Гориця) (*Веремейчик, 2010, с. 348, рис. 3.14*), Південного Подніпров'я (Дніпровське) (*Козловський, 1992, с. 59, рис. 31.24*), Полтави (*Ляпушкін, 1949, с. 63, рис. 5*) та в Брянській обл. Росії (*Кутасов, Селезнев, 2010, с. 213–214*) 80 й датуються XII–XIII ст. На півночі Русі такі хрестики відомі з могильників XII–XIII ст. Нефедьєво (Білозер'я) (*Макаров, 1991, с. 13, рис. 1.18*) та Волковиці (Новгородська земля) (*Мусин, 2002, с. 181, рис. 110.6*).

3. Хрест (А-596) відрізняється від попереднього наявністю у середхресті п'яти круглих отворів, розміщених косим хрестом,

та сплющеними із фронтальних сторін кінцями рамен (*рис. 5.6*). Його розміри: висота 3,25 см, ширина 2,35 см, товщина 0,25 см. Аналогічні хрестики знайдені на території Брянської обл., як і в попередньому випадку, так само датуються XII–XIII ст. (*Кутасов, Селезнев, 2010, с. 216*).

4. Двосторонній рівнораменний хрест (інв. № А-666) з ромбоподібним середхрестям та кулястими кінцями з виступаючими «вушками» (*рис. 5.5*), зображення затерті. Вушко у вигляді плоскої намистини, долішнє рамено обламане, розміри: висота (не враховуючи відламаної частини) 2,26 см, ширина 2,66 см, товщина 0,6 см.

Хрести цього типу трапляються у багатьох регіонах Київської держави, особливо на території Білорусі, де знайдені в різних місцевостях, зокрема на поселенні XI–XIII ст. у районі Полоцька, в кургані XI–XII ст. поховання Сосновка-І Гомельського р-ну, в культурному шарі XI–XII ст. у Пінську, та ін. У середхресті вони мають прямі хрести, погруддя святих, або позбавлені зображень (*Башков, 2011, с. 31, рис. 9.17–23, 25*). Хрести з погруддям святого знайдені також у культурному шарі межі XI–XII ст. в Новгороді (*Седова, 1981, с. 52, рис. 16.11*) та в Прибалтиці, де гіпотетично існував центр їх виробництва у XII–XIII ст. (*Мугуревич, 1974, с. 237*).

II різновид – плоскі двосторонні хрестики з ромбоподібним середхрестям і трилопастевими завершеннями рамен, литі з мідних сплавів.

Артефактів цього типу в колекції два (інв. № А-574, А-588). Орнамент на них з обох сторін однаковий (*рис. 6.1, 2*). У центрі середхрестя в круглому заглибленні вміщено напівкулястий виступ, навколо якого хрестоподібно розміщені чотири крапки в круглих заглибленнях. Трилопастеві кінці прикрашені подібними заглибленими колами з крапками. Вушко плоске. Розміри обох виробів однакові, можливо, вони виготовлені в одній майстерні. Їх висота 3,6 см (у № А-588 обламане верхнє рамено), ширина 2,95 см, товщина 0,1 см. Аналогічні хрести знайдені на території Латвії, Північно-Східної Русі та у Брянській обл. (*Мугуревич, 1965, табл. ІХ.8; Кутасов, Селезнев, 2010, с. 80*). Дуже подібним є також примірник, виявлений у Дорогичині (*Musianowicz, 1960, s. 205, tabl. XLVI.8*).

Пам'ятки цього типу датуються XII–XIII ст. (*Николаева, Недошвина, 1997, табл. 103.36*). Вони, очевидно, завершують розвиток хрестів так званого «скандинавського» типу X–XII ст., найбільша кількість яких знайдена на території Північної Русі, Північної Європи та в Прибалтиці (*Фехнер, 1968, с. 210–214*).

III різновид – плоскі хрестики з мідних сплавів, оздоблені виїмчастими емаллями:

1. Двосторонній хрест (інв. № А-529) з круглими завершеннями рамен з парними виступами та «вушками» на кінцях (*рис. 5.7*). У центрі та на кінцях рамен вміщені рельєфні кола. Заглиблення з обох сторін заповнені жовтою емаллю. Вушко плоске. Розміри: висота 3,6 см, ширина 2,95 см і товщина 0,22 см. У літературі хрести цього типу носять назву «трилопастнокінцеві». Їх знахідки відомі на території усіх давньоруських регіонів, а також у Латвії.

На Волині їх віднайдено в Дорогобужі (*Прищеп, 2011, с. 188, рис. 96.13–14, 167.2*), Пересопниці (*Терський, 2003, рис. 22.6; Прищеп, 2012, с. 63, рис. 13.11*), в околицях Луцька та у Володимирі (*Савицький, Собуцький, 2012, с. 202, рис. 1.5, 6*), а також в інших пунктах. Близько десятка їх зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею (колекцію планується опублікувати окремо). Кілька знахідок цього типу походить з території Холмщини та Підляшшя (*Kruk, Sulikowska-Gąska, Wołoszyn, 2006, s. 128*).

Валентина Мальм датувала такі хрести за супровідним матеріалом з поховальних комплексів XI–XII ст., зазначаючи при цьому, що, відповідно до знахідок з міст, час їх поширення охоплює і XIII ст. (*Мальм, 1968, с. 113*). Екземпляри з Дорогобужа знайдені в культурному шарі XII ст. та в житловій споруді кінця XI – першої половини XII ст. (*Прищеп, 2011, с. 188, рис. 96.13–14, 167.2*), а з Пересопниці – в культурному шарі XII – першої половини XIII ст. (*Прищеп, 2012, с. 63, рис. 13.11*). З культурних шарів цього ж періоду походять також знахідки на території Білорусі (*Башков, 2011, с. 32*). Такі ж хрести входили до жіночого намиста, знайденого в Данилові Малому на Підляшші, головна фаза існування якого припадає на кінець XI – початок XII ст., у поховальному комплексі. Однак його супровідний матеріал характерний для східнослов'янських пам'яток XII–XIII ст. (*Kruk, Sulikowska-Gąska, Wołoszyn, 2006, s. 128*).

Відомо, що хрести цього типу виготовлялися у київській майстерні на Подолі у першій половині XIII ст. (*Сагайдак, Сергеева, Михайлов, 1997, с. 118–119, рис. 2.3*).

2. Двосторонній хрест (інв. № А-285) з прямокутними раменами (**рис. 5.8**). На лицевій стороні в середхресті вміщено кругле рельєфне кільце, на звороті – рамковий квадрат. Заглиблення на лицевій стороні заповнені світло-зеленою емаллю, на звороті – жовтою. Горішня частина вушка відламана. Розміри хрестика: висота (без відламаної частини вушка) 2,97 см, ширина 2,2 см і товщина 0,3 см.

Аналогічні хрести знайдені в околицях Києва, в культурному шарі Новоградка, а також у Латвії й датуються XII ст. (*Мальм, 1968, с. 116; Башков, 2011, с. 33; Мугуревич, 1965, с. 63*). На теренах Волині аналогічний хрестик віднайдений за випадкових обставин поблизу с. Мирне Горохівського р-ну Волинської обл. (Волинський краєзнавчий музей).

IV різновид – хрест з мідного сплаву з прямокутними кінцями та квадратним середхрестям (інв. № А-365). На лицевому боці в центрі вміщене інкрустоване черню зображення хреста з перехрестям у центрі (**рис. 6.3**). Зворот гладкий. Розміри хрестика сягають: висота 2,16 см, ширина 1,47 см і товщина 0,12 см.

На Волині аналогічні екземпляри знайдені в Дорогобужі, на території Окольного міста, в культурному шарі X–XIII ст. (*Прищепна, 2011, с. 188, рис. 167.3*) та у с. Скірче Горохівського р-ну (випадкова знахідка) (*Савицький, Собуцький, 2012, с. 202, рис. 1.4*). Хрестики цієї групи відомі і в інших регіонах Київської держави. Зразком для їх виготовлення, очевидно, були мініатюрні енкалпіони з інкрустованим черню зображенням хреста з перехрестям у центрі (IV група за А. Песковою), датовані XII – першою половиною XIII ст. (*Корзухина, Пескова, 2003, с. 173–178*).

V різновид – двосторонній хрест зі свинцево-олов'янистого сплаву з круглими раменами і круглим середхрестям (інв. № А-667). Центр середхрестя та рамена прикрашені рельєфними півкулями (**рис. 6.5**). Вушко має вигляд намистини з рельєфним валиком посередині. Долішне рамено обламане. Розміри: висота (без обламаного рамена) 2,33 см, ширина 2,39 см і товщина 0,46 см.

Повністю аналогічних хрестиків віднайти не вдалося. Подібний, але односторонній примірник менших розмірів з ромбоподібним середхрестям опубліковано 2010 р. й датовано XII–XIII ст. (Кутасов, Селезнев, 2010, с. 150, № 274).

VI різновид – плоский золотий хрестик з квадратними завершеннями рамен і середхрестям у вигляді чотирикінцевого лапчастого хреста (інв. № М-8). Лицева та зворотна сторони гладкі, без зображень (**рис. 7.1**). Вушко трубчасте, з рельєфним рівчаком посередині. Розміри: висота 2,1 см, ширина 1,5 см, товщина 0,1 см, вага 0,7 г. Проба золота – 750. Хрестик знайдений при археологічному дослідженні Угровська на урочищі «Церковка» в культурному шарі другої половини XII–XIII ст. (Мазурик, Панишко, Остапюк, 1997, с. 7, табл. 6.1). Це, безумовно, унікальний та цінний експонат як для музейної експозиції, так і дослідників. Аналогів йому не виявлено, імовірно, він виготовлений для знатної особи як індивідуальний виріб. У сусідньому розкопі знайдено розглянутий енкалпійон XIII ст. з написом «Пресвята Богородице, помагай».

VII різновид – хрестики, відлиті зі свинцево-олов'янистих сплавів, з прямими простими кінцями. Їх в колекції 5. Усі вони мають різну форму та розміри (рис. 6.4, 6–8), за морфологічними ознаками вони поділяються на плоскі та об'ємні.

Один із екземплярів виявлено під час археологічних досліджень багатошарового поселення біля смт Шацьк (урочище Сад) під керівництвом С. Демедюка (2009) на глибині 0,3 м від поверхні. Хрестик знаходиться в музейній експозиції. Його розміри: висота 3,4 см, ширина 2,1 см, товщина 0,5 см. На кінці горішнього рамена є отвір для шнурка, очевидно, зроблений після втрати вушка (**рис. 6.4**). Цей свідчить про особливо шанобливе ставлення до предметів особистого благочестя, незважаючи на вартість матеріалу, з якого їх виготовляли.

Подібна знахідка з с. Пулемець Шацького р-ну (**рис. 6.9**) виявлена в урочищі Плесо на північному березі озера Пулемецьке. До музею її передав С. Демедюк у 2008 р. (інв. № А-339). Хрестик відрізняється від попереднього меншими розмірами та більше заокругленими раменами. Як і в попередньому випадку, він з фрон-

гальним отвором для шнурка. Розміри: висота 2,68 см, ширина 2,16 см, товщина 0,21 см.

Наведені приклади не мають докладних аналогів, але дещо подібні до них хрестики (зі свинцево-олов'янистого сплаву з прямими простими раменами, часто неякісного лиття) опубліковані у згаданому московському спеціалізованому виданні, де їх датують XII – початком XIII ст. (*Кутасов, Селезнев, 2010, с. 109–112*). Усі хрестики цього різновиду, на думку авторів, є зразками місцевого виробництва сільських ремісників. Цю тезу підтверджує відсутність подібних знахідок на дитинцях городищ та міст і наявність їх на звичайних поселеннях, як і в нашій ситуації.

VIII різновид – кам'яний хрестик з прямими кінцями і простим середхрестям (А-1996). Виготовлений із зеленувато-сірого зі світлими вкрапленнями каменю (агальматоліту?). Рамена в поперечному розрізі квадратні, вертикальна сторона дещо довша за горизонтальну. Лицева та зворотна сторони гладкі, без оздоблення (*рис. 7.2*). У горішньому рамені просвердлено отвір для шнурка. Розміри: висота 1,9 см, ширина 1,4 см, товщина 0,65 см. Хрестик знайдено під час археологічних досліджень 2011 р. поблизу смт Шацьк (урочище Сад) у культурному шарі княжої доби.

Подібні хрестики мають найширші аналогії серед старожитностей княжої епохи і належать до предметів масового виробництва. Зокрема, чимала їх кількість віднайдена на території Західного Поділля (*Гаврилюк, Ягодинская, 2005, рис. 7*) та Буковини (*Пивоваров, 2001, с. 79*). На теренах Волині їх виявлено: 1) Дорогобуж: у житловій споруді першої половини – середини XIII ст. та поблизу неї (*Прищеп, 2011, с. 68, 189, рис. 72.7, 167.5*); в скарбі в житлі середини – другої половини XIII ст. (*Прищеп, 2011, с. 91, рис. 108.21*); у культурному шарі X – першої половини XIII ст. на дитинці та посаді, а також на поселенні біля Успенської церкви (*Прищеп, 2011, с. 189, рис. 144.5, 167.7*)¹¹⁴; 2) в Грудку над Бугом, в культурному шарі IX (?) – середини XIII ст. (*Kuśnierz, 2010, s. 26*); 3) на поселенні княжої дробі Мирогоща в Дубенському р-ні Рівненської обл. (Фонди Дубенського історико-культурного заповідника, інв. № А-725 (*Ратич, 1957, с. 39*)).

Хрестовключені прорізні підвіски з мідних сплавів.

1. Підвіска (інв. № А-552) у вигляді дванадцятикінцевого хреста, включеного в кільце (**рис. 7.3**). Долішня частина підвіски обламана і втрачена. Вушко плоске. Діаметр кільця – 2,75 см.

2. Підвіска (інв. № А-553), відмінна від попередньої деякими морфологічними ознаками: середхрестя ромбоподібної форми, додаткові перекардини у вигляді півмісяців, повернутих опуклою стороною до кільця (**рис. 7.4**). Ліва частина підвіски, а також частина вушка обламані і втрачені, горішня частина деформована. Висота підвіски з вушком – 2,7 см. Такі підвіски мають чимало аналогів на теренах усєї Старокиївської держави та на території нинішньої Польщі. Їх аналогії відомі також у Візантії. Тому в польській літературі вони іменуються хрестами «єрусалимськими». Зокрема, на можливу візантійську генезу цього типу вказала польська дослідниця Ядвіга Броніцька-Раухут (*Kruk, Sulikowska-Gąska, Wołoszyn, 2006, s. 129–13*). Однак найбільша їх кількість походить з території Київської держави, втім й Волині, їх знаходять у курганних похованнях, на городищах та поселеннях XII–XIII ст. (*Ханенко, 1900, табл. XVII, № 208, 211, 212; Рамич, 1957, табл. XII.29; Кучера, 1962, с. 43, рис. 17.2; Седова, 1981, с. 42, рис. 14.1; Голубева, 1997, табл. 92.17, 19; Черненко, 2007, с. 44, № 81; Николаева, Недошивина, 1997, табл. 103.43, 44, 47; Кутасов, Селезнев, 2010, с. 19–25; Якубовський, 2010, с. 238, рис. 2.4*). На теренах Волинської землі такі знахідки виявлені в Пересопниці – в Окольному місті, в культурному шарі XII–XIII ст. (*Вашета, Златогорський, 2012, с. 246*) та на одній із садиб посаду в споруді XII – першої половини XIII ст. (*Прищеп, 2012, с. 62, рис. 12.2*), а також в Грудку над Бугом та Дорогичині (*Kruk, Sulikowska-Gąska, Wołoszyn, 2006, s. 130*)¹²¹. Такі ж підвіски зберігаються і в фондах Волинського краєзнавчого музею (*Савицький, Собуцький, 2012, с. 203–204, рис. 1.11, 1.12*).

Отже, аналіз розглянутої збірки предметів княжої доби Любомльського краєзнавчого музею у комплексі з іншими пам'ятками з території Волинської землі – археологічними знахідками та експонатами інших музеїв Волині дає підстави зробити ряд висновків та припущень:

1. Найдавніші такі предмети потрапили на територію Волині, ймовірно, уже в VI–X ст., їх презентують знахідки візантійського або сирійського та моравського походження. Це вказує на можливість першого знайомства волинян (точніше – дулібів) у зазначений період із представниками християнської віри з Візантії (VI–X ст.) та Великої Моравії (IX – початок X ст.).

2. Як предмети особистого християнського благочестя натільні хрести та енколпіони почали поширюватися на теренах Волині наприкінці X – на початку XI ст., тобто безпосередньо після хрещення Давньоруської держави за часів князя Володимира Великого, а найбільшого побутування серед різних верств населення, втім і Любомльщини, набули в XII ст.

3. Для другої половини XII – першої половини XIII ст. притаманне існування різноманітних типів натільних хрестів та підвісок із зображенням хреста, здебільшого характерних для інших регіонів, але водночас і таких, що не мають докладних аналогів. Це свідчить про значний розвиток золотарського ремесла, а також вказує як на тісні культурні й торговельні зв'язки волинян з населенням інших регіонів, зокрема Київщиною, галицькими, білоруськими землями, Прибалтикою та землями північних окраїн Київської держави, так і на можливість місцевого виробництва. Якщо для найбагатших верств населення виготовляли коштовні золоті хрестики на індивідуальне замовлення, то потреби найбіднішого прошарку суспільства задовольняли сільські майстри, виготовляючи вироби з дешевих свинцевоолов'янистих сплавів, у вжитку середніх верств найбільшою популярністю, очевидно, користувалися вироби з бронзи та мідних сплавів.

На відміну від натільних хрестів, кількість різних типів енколпіонів як для XII ст., так і XIII ст. досить незначна. Екземпляри великих розмірів, мистецьки оздоблені, були, найімовірніше, у використанні вищого духовенства, а також знатних, заможних осіб. Натомість для широких верств населення призначалися прості мініатюрні, чимала кількість яких відома за знахідками з різних пунктів Волині (*Кучинко, Охріменко, Савицький, 2008, іл. XII, XVIII*), або перевідливи з аристократичних оригіналів. Існування немалої кількості простіших дешевших виробів і малої цінніших

уже вказує на соціальне розшарування і, відповідно, використання певними верствами певних виробів відповідно до їх вартості. Це підтверджують знахідки простих виробів на поселеннях і дорожчих в містах, городищах (Любомль, Угровськ). За наявними фактами важко додати якісь інші підтвердження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Александрович В. Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела. Український археографічний щорічник. Нова серія. Київ, 2009. Вип. 13–14. С. 38–72.
2. Александрович В. Угровський епізод. Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович: Славетні постаті Середньовіччя. Вип. 3. Біла Церква, 2012. С. 81–95.
3. Артюх В. Знахідка давньоруського енкалпіона на Шацьких озерах. Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Луцьк, 1997. С. 83–84.
4. Башков А. А. Христианские древности Беларуси конца X–XIV вв. (предметы христианского культа индивидуального использования). Минск, 2011. 194 с.
5. Вашета М., Златогорський О. Результати археологічних досліджень в с. Пересопниця 2011 року. Наукові записки [Рівненського обласного краєзнавчого музею]. Рівне, 2012. Вип. 10. С. 244–247.
6. Веремейчик Е. М. Предметы христианского культа XI–XIII вв. на сельских поселениях Черниговского Полесья. Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Санкт-Петербург, 2010. С. 344–355.
7. Волошин М. Восточно-христианские предметы личного благочестия эпохи Средневековья на территории Польши и становление древнейших польских границ на Востоке: история изучения и перспективы исследования. Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence. Kraków etc., 2012. Vol. 2. S. 225–291.
8. Гаврилюк О. Н., Ягодинская М. А. Древнерусские предметы христианского культа Западной Подолии и Юго-Западной Волыни. Археологические вести. 2005. № 12. 123–141.
9. Гнутова С. В. Медная пластика древней Руси (типология и бытование). Русское медное литье. 1993. С. 7–21.

10. Гнутова С. В., Зотова Е. Я. Кресты, иконы, складни. Медное художественное литье XI – начала XX века из собрания Центрального музея древнерусской культуры имени Андрея Рубльова: Альбом. Москва, 2000.
11. Голубева Л. А. Амулеты. Археология. Древняя Русь. Быт и культура. Москва, 1997. С. 153–165.
12. Гупало В. Звенигородські сакралії. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 2002. Вип. 8: Давне населення Заходу України: екологія, історія, культура. С. 158–162.
13. Златогорський О. Є. Звіт про результати археологічних досліджень окольного міста давньоруського Любомля 2008 року (рукопис). Луцьк, 2008.
14. Ипатьевская летопись. Полное собрание русских летописей. Москва, 1998. Т. 2. 392 с.
15. Козловський А. О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. Київ, 1992. 184 с.
16. Корзухина Г. Ф. О памятниках “корсунского” дела на Руси. По материалам медного лиття. Византийский временник. Москва, 1958. Т. 14. С. 129–137.
17. Корзухина Г. Ф., Пескова А. А. Древнерусские энколпионы. Кресты-реликварии XI–XIII вв. Санкт-Петербург, 2003. С. 165–171.
18. Кутасов С. Н., Селезнев А. Б. Нательные кресты, крестовключенные и крестовидные подвески. Москва, 2010. 320 с.
19. Кучера М. П. Древній Плісненськ. Археологічні пам'ятки УРСР. Київ, 1962. Т. 12. С. 3–56.
20. Кучинко М., Охріменко Г., Савицький В. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. Луцьк, 2008. 328 с.
21. Лукомський Ю. Невідомі церкви на Подолі княжого Галича. Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1998. Т. 235: Праці Археологічної комісії. С. 559–593.
22. Ляпушкін І. І. Старослов'янське поселення VIII–XIII ст. на території м. Полтави. Археологічні пам'ятки УРСР. Київ, 1949. Т. 1. С. 58–75.
23. Мазурик Ю., Остапюк О. Археологічні дослідження літописного Угровська на Волині. Zamojsko-wołyńskie zeszyty muzealne. Zamość, 2003. Т. 1. С. 45–60.
24. Мазурик Ю., Остапюк О. Хрест-енколпійон з літописного Угровська. Сакральне мистецтво Волині: наук. збірник. Луцьк, 2002. Вип. 9. С. 107–109.

25. Мазурик Ю. М., Остапюк О. Д. Звіт про археологічні розкопки біля с. Новоугрузька Любомльського району Волинської області в 1999 році (рукопис). Луцьк; Любомль, 2000.
26. Мазурик Ю. М., Панишко С. Д., Остапюк О. Д. Звіт про археологічні розкопки біля с. Новоугрузька Любомльського району Волинської області в 1996 році (рукопис). Любомль, 1997.
27. Макаров Н. А. К оценке христианизации древнерусской деревни в XI–XIII вв. (Погребения с крестами и образками в могильниках Белозерья и Каргаполя). Славяно-русские древности: Краткие сообщения Института археологи. Вып. 205. Москва, 1991. 135 с.
28. Мальм В. А. Крестики с эмалью. Славяне и Русь. Москва: Наука, 1968. С. 113–117;
29. Мишнева Е. И. Произведения мелкой меднолитой пластичности Киево-Печерского музея-заповідника. Русское медное литье: сборник статей. Москва, 1993. Вып. 1. С. 104–108.
30. Мугуревич Э. Восточная Латвия и соседние земли в XII–XIII вв. Рига, 1965. 144 с.
31. Мугуревич Э. Крестовидные подвески в Латвии. Археология и этнография. Рига, 1974. Т. 11. С. 220–239.
32. Мусин А. Е. Христианизация Новгородской земли в IX–XIV веках. Погребальный обряд и христианские древности. Санкт-Петербург, 2002. 272 с.
33. Нечитайло В. В. Каталог християнських нагрудних виробів мистецтва періоду Київської Русі (X – перша половина XIII ст.) Київ, 2001. 94 с.
34. Николаева Т. В. Прикладное искусство Московской Руси. Москва, 1976. 288 с.
35. Николаева Т. В., Недошивина Н. Г. Предметы христианского культа. Археология. Древняя Русь. Быт и культура. Москва, 1997. С. 166–178.
36. Охріменко Г., Остапюк О., Стемковський В. Волинські знахідки давньоруських енколпіїв. Волинська ікона: дослідження та реставрація: наук. збірник. Луцьк, 2003. Вип. 10. С. 114–116.
37. Панишко С. Угровське князівство Данила Романовича. Король Данило Романович і його місце в українській історії. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Львів, 2003. С. 58–65.
38. Пекарська Л. В., Пуцко В. Г. Давньоруські енколпіївони в збірці Музею історії м. Києва. Археологія. 1989. № 3. С. 84–94.
39. Перхавко В. Б. Находки энколпионов на территории Югославии. Советская археология. 1987. № 4. С. 206–219.

40. Пескова А. А., Строкова Л. В. Христианские древности Византии в «сирийской коллекции» Б. И. и В. Н. Ханенко. Санкт-Петербург–Киев, 2012. 224 с.
41. Петегирич В. Значення Перемишля в утвердженні християнства на південно-західних рубежах Київської Русі в XI–XIII ст. Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Rzeszów, 1996. S. 125–132.
42. Пивоваров С. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. Чернівці, 2001. 151 с.
43. Прищепя Б. Археологічні дослідження садиб епохи Київської Русі на посаді княжої Пересопниці. Волино-подільські археологічні студії. Луцьк, 2012. Вип. 3: Пам'яті Ю. М. Малєєва (1941–2006): збірник наук. статей. С. 61–75.
44. Прищепя Б. Дорогобуж на Горині у X– XIII ст.: монографія. Рівне, 2011. 250 с.
45. Пуцко В. Г. Древнейшие типы киевских крестов-энколпионов // Труды V международного конгресса славянской археологии. Москва, 1987. Вып. 26. Секция 6. С. 62–75.
46. Пуцко В. Г. О системном изучении русского художественного литья малых форм. Русское медное литье. Вып. 1. Москва, 1993. С. 21–33.
47. Пуцко В. Киевская сюжетная пластика малых форм (XI–XIII вв.). Сборник посвящен на Бошко Бабич. Прилеп, 1986. С. 174–176.
48. Ратич О. О. Древноруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. Київ, 1957. С. 96 с.
49. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. Москва, 1948. – 792 с.
50. Рыбаков Б. А. Русские датированные надписи XI–XIV веков. Москва, 1964. 48 с.
51. Савицький В. М., Силюк А. М. Давноруські підвіски із зображенням хреста з території Волині. Науковий вісник ВНУ імені Лесі Українки: Історичні науки. Луцьк, 2009. № 13. С. 56–59;
52. Савицький В. М., Собуцький М. М. Натільні хрести та підвіски із зображенням хреста XI–XIII ст. у збірці Волинського краєзнавчого музею. Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Десятої Міжнародної наукової конференції (30 травня – 1 червня 2012 р.). Київ, 2012. С. 201–204.
53. Савицький В. Християнська культова атрибутика Волині X–XIII ст.: хрести-енколпіони і натільні іконки (за матеріалами збірки Волинського краєзнавчого музею). Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Луцьк, 2011. Ч. 10. С. 11–18.

54. Савицький В., Михальчук І. Знахідка “сирійського” енкалпіона на території Луцького району. Старий Луцьк: наук.-інформ. збірник. Луцьк, 2012. Вип. 8. С. 485–491.
55. Савицький В., Свінцицький В. Давньоруська металева іконка-підвіска із с. Баїв Луцького району. Волинська ікона: дослідження та реставрація: наук. збірник. Луцьк, 2012. Вип. 19. С. 12–13.
56. Савицький В., Свінцицький В., Охріменко Г., Оболончик А. Металеві іконки-підвіски та складні XI–XV ст. з Волині. Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. Вип. 16. Луцьк, 2009. С. 107–119.
57. Сагайдак М. А., Сергеева М. С., Михайлов П. С. Дослідження Київського Подолу. Археологічні дослідження в Україні 1993 року. Київ, 1997. С. 117–122.
58. Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.). Москва: Наука, 1981. 195 с.
59. Станчак Я. Збірка енкалпіонів з фондів Львівського історичного музею. Львівський історичний музей. Наукові записки. Львів, 1993. Вип. 1. С. 87–95.
60. Терський С. В. Пересопниця. Краєзнавчий нарис. Рівне, 2003. 160 с.
61. Фехнер М. В. Крестовидные подвески «скандинавського» типа. Славяне и Русь. Москва, 1968. С. 210–214.
62. Хамайко Н. В. Древнерусская бронзовая ювелирная форма из раскопок на Киевском Подоле. Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной. СанктПетербург, 2010. С. 420–429.
63. Ханенко Б. И. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности русские. Кресты и образки. Киев, 1900. Вып. 2. 48 с.
64. Цинкаловський О. Сліди християнства на Волині до кн. Володимира Великого. Церква і нарід. Крем'янець, 1938. С. 11–14.
65. Черненко О.Є. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського (1896–1948 рр.). Скарбниця української культури: збірник наук. праць. Чернігів, 2007. Вип. 9 (Спецвип. 1). 136 с.
66. Ягодинська М. Нові культові речі з давньоруських пам'яток Західного Поділля. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 2007. Вип. 11. С. 346–357.

67. Якубовський В. І. Про християнські реліквії з давньоруських городищ межиріччя верхів'їв річок Случа і Горині. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2010. Вип. 3. С. 235–241.
68. Cynkałowski A. Materiały do pradzieów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa, 1961. 265 s.
69. Die Welt von Byzanz – Europas östliches Erbe. Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjährigen Kultur. München, 2004. 478 s.
70. Gródek-Kciuk E. Enkolpiony znalezione na terenie Polski. Próba klasyfikacji i datowanie materiałów. Przegląd Archeologiczny. 1989. T. 36. S. 97–134.
71. Kruk M. P., Sulikowska-Gąska A., Wołoszyn M. Sakralia ruthenica. Dzieła staroruskie bądź Rusią związane z metalem i kamieniem w Muzeum Narodowym w Krakowie i Muzeum Narodowym w Warszawie. Warszawa, 2006. 145 s.
72. Kuśnierz J. Średniowieczne cmentarzysko szkieletowe na majdanie grodziska w Gródku (stan. 1A), pow. Hrubieszowski, woj. Lubelskie, w świetle zachowanej dokumentacji badań archeologicznych Komisji Grodów Czerwieńskich (1952–1955). "In silvis, campis et urbe". Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim. Rzeszów; Sanok, 2010. S. 247–266.
73. Mazuryk J., Panyshko S., Ostapiuk O. Badania archeologiczne latopisowego Uhrowieska. Archeologia Polski Środkowowschodniej. Lublin; Chełm; Zamość, 1998. T. 3. S. 175–182.
74. Musianowicz K. Drohiczyn we wczesnym średniowieczu. Materiały Wczesnośredniowieczne. 1960. T.6. S. 7–235.

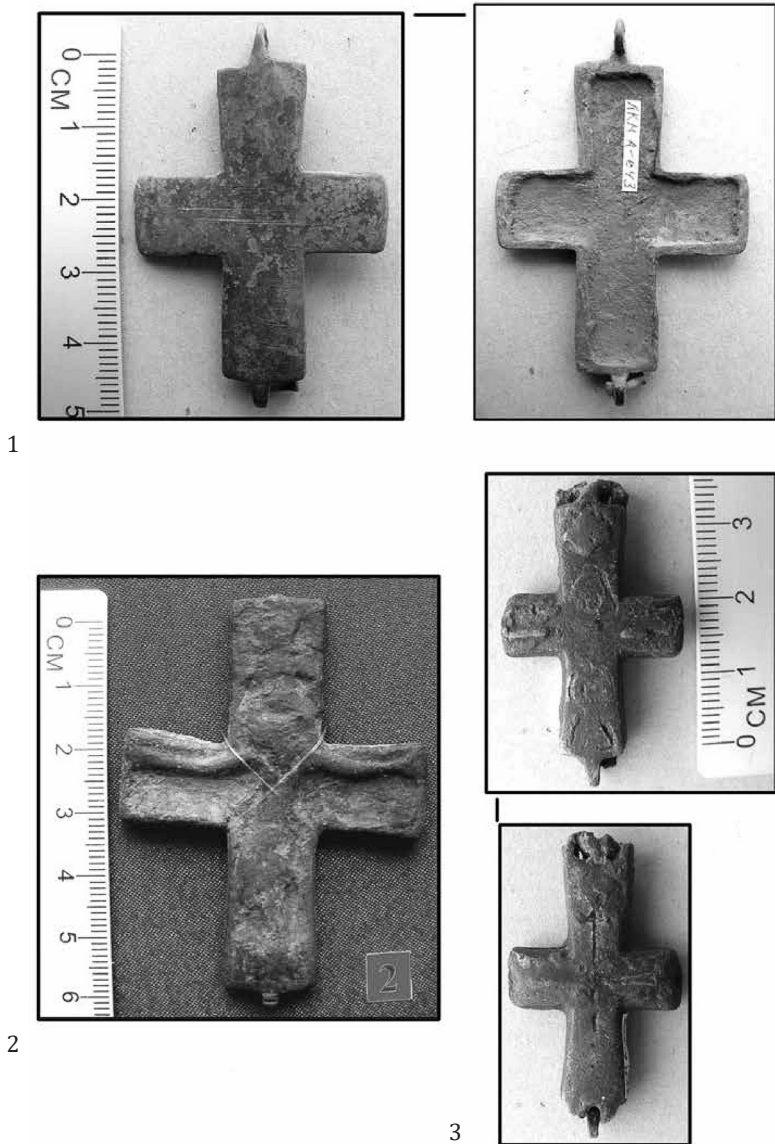

Рис. 1. Хрести-енколпіони кінця X – першої половини XIII ст. із збірки Любомльського краєзнавчого музею: 1, 3 – Волинська обл., інв. № А-643, інв. № А-506; 2 – Шацьк (експозиція)

1

2

Рис. 2. Хрести-енколпіони XII ст. із збірки Любомльського краєзнавчого музею: 1 – Запілья (на тимчасовому зберіганні), 2 – Любомль, інв. № і-24

1

2

Рис. 3. Хрести-енколпіони XIII ст. із збірки Любомльського краєзнавчого музею: 1 – Затишшя, інв. № і-13; 2 – Володимир-Волинський р-н, інв. № М-458

Рис. 4. Хрест-енколпiон XIII ст. із залишками релiквiй.
Любомльський краєзнавчий музей. Угровськ, iнв. № i-23

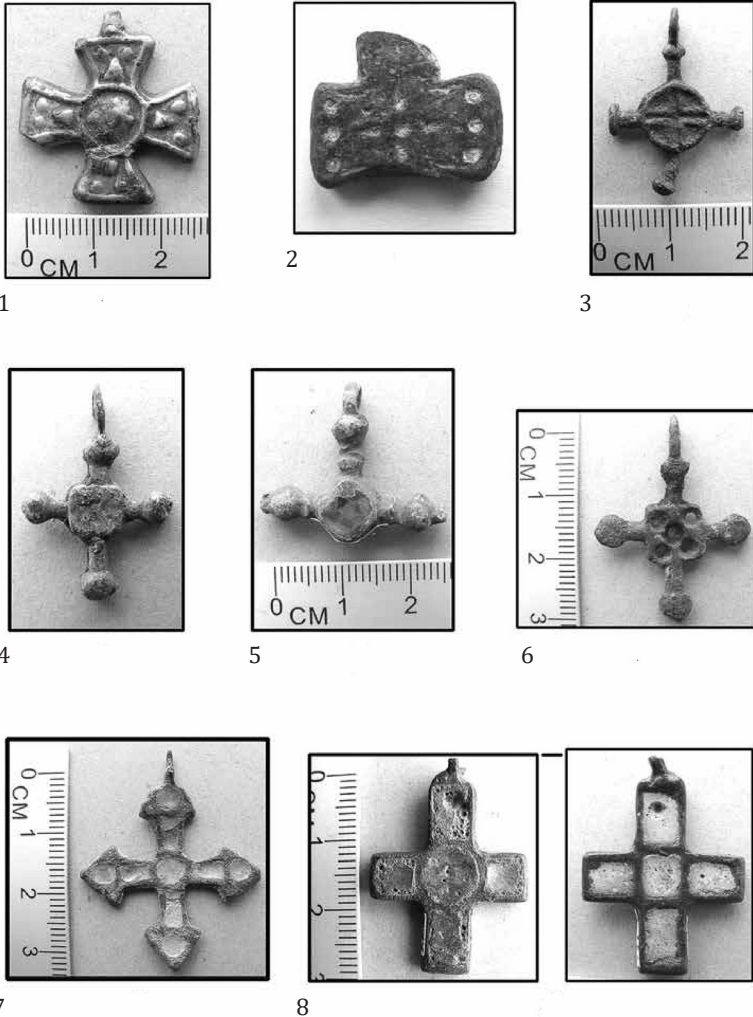

Рис. 5. Натільні хрести VI (?) – першої половини XIII ст. із збірки Любомльського краєзнавчого музею: 1 – 3, 5 – 8 – Волинська обл., 1 – інв. № А-592, 2 – інв. № А-593, 3 – інв. № А-576, 5 – інв. № А-666, 6 – інв. № А-596, 7 – інв. № А-529, 8 – інв. № А-285, 4 – Шацьк, уроч. Сад, інв. № А-2017. 1 – свинцево-олов'янистий сплав, 2 – 6 – мідні сплави, 7 – 8 – мідні сплави, виїмчаста емаль

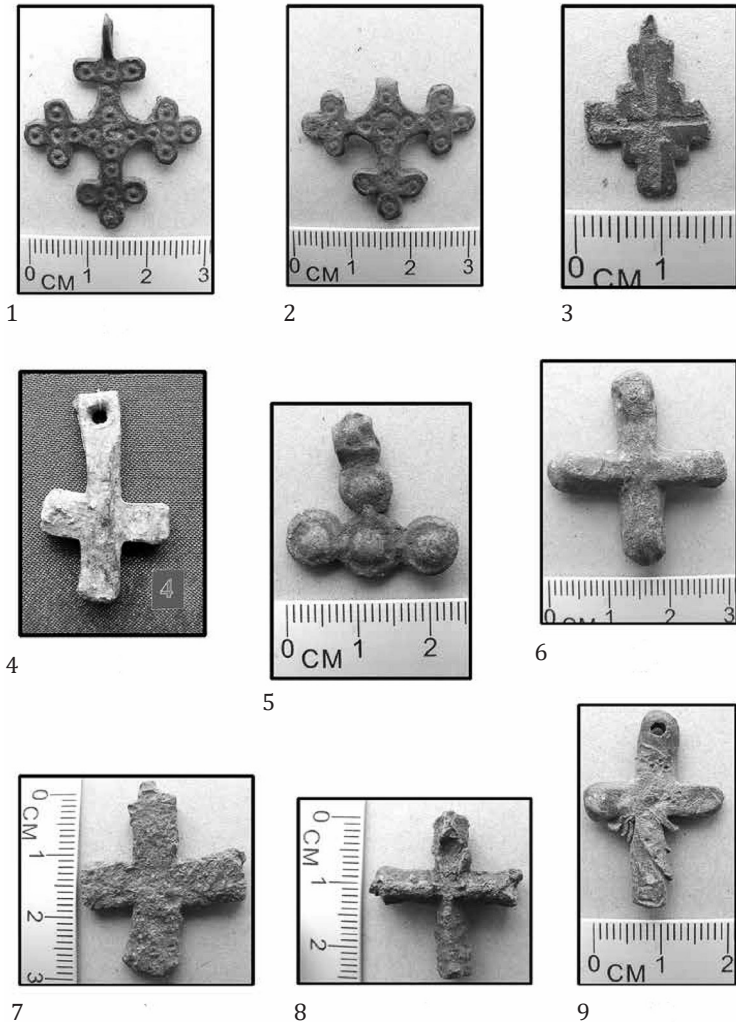

Рис. 6. Натільні хрести XII–XIII ст. із збірки Любомльського краєзнавчого музею: 1 – 3, 5 – 8 – Волинська обл., 1 – інв. № А-574, 2 – інв. № А-588, 3 – інв. № А-365, 5 – інв. № А-667, 6 – інв. № А-336, 7 – інв. № А-545, 8 – інв. № А-589; 4 – Шацьк, уроч. Сад, інв. № А-1001; 9 – Пулемець, інв. № М-339.

1 – 2 – мідний сплав, 3 – мідний сплав, чернь,
4 – 8 – свинцево-олов'яні сплави

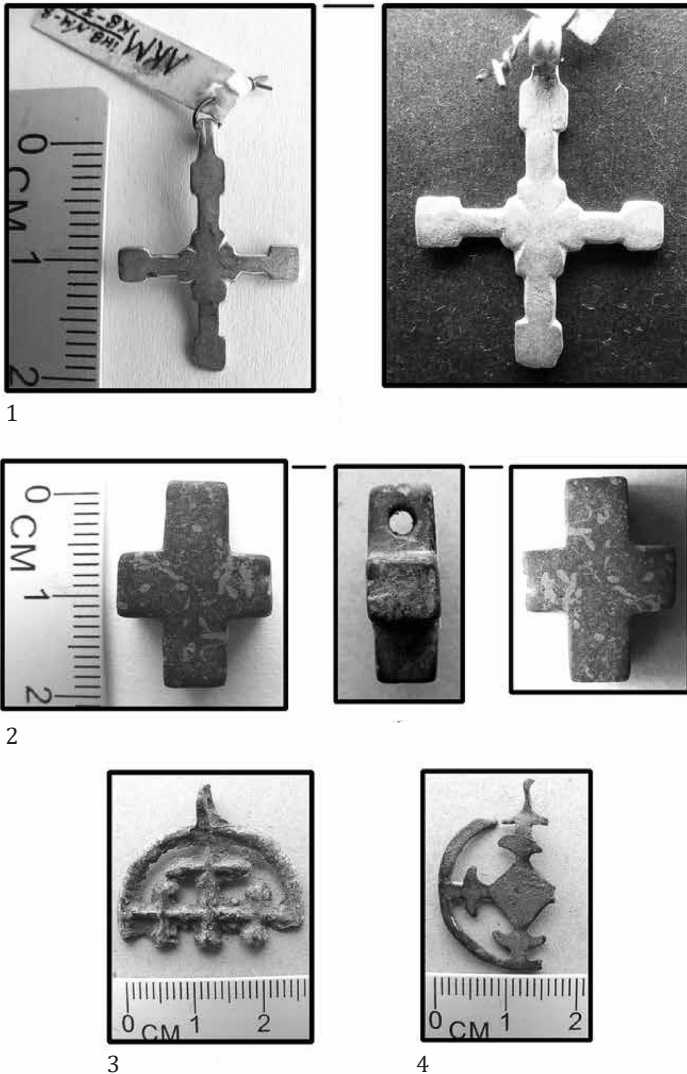

Рис. 7. Натільні хрести (1 – 2) та хрестовключені підвіски (3 – 4) XI–XIII ст. із збірки Любомльського краєзнавчого музею: 1 – Угровськ, інв. № М-8; 2 – Шацьк, уроч. Сад, інв. № А-1966; 3 – 4 – Волинська обл., інв. № А-552, інв. № А-553. 1 – золото, 2 – камінь, 3 – 4 – мідний сплав

ДАВНЬОРУСЬКІ ЕНКОЛПІОНИ У ЗБІРКАХ ВОЛИНСЬКИХ МУЗЕІВ

Григорій Охріменко, Наталія Скляренко,
Олександр Остапюк

На північно-західній частині території Київської Русі християнізація почалася досить активно у X–XI ст. і була одним з домінуючих факторів духовного розвитку місцевого населення (*Кучинко, 2000, с. 46*). Духовна культура Волинської землі X – першої половини XIV ст. відзначалася багатством та розмаїттям проявів, а також оригінальним поєднанням споконвічних язичницьких (поганських) елементів з християнськими, що відобразалося у витворах мистецтва. Найвні джерела дозволяють висловити припущення, що до прийняття християнства тут були поширені такі ж вірування, як і на інших слов'янських землях. На це, зокрема, вказує поховальний обряд. Наприклад, навколо курганів помітні ровики як відображення сонячного культу та ідеї священного кола (Берестяне, Липно Ківерцівського р-ну, Гірка Полонка Луцького р-ну та ін.) (*Кучинко, 2002, с. 136*). Цим же уявленням, напевно, присвячувались округлі підвіски з кольорових металів, оздоблені по колу зерну (Майдан-Липно та ін.).

Окремі прикраси давньоруського часу, очевидно, були пов'язані з космічними силами та явищами. До таких зараховують лунниці, яким приписувалися магічні властивості, їх сприймали як очі бога тощо. Вони відомі з шарів XI–XII ст. (Луцьк-Гнідава (знахідка М. Кучинка), Дорогичин, Білів, Будараж). Лунниці символізували культ місяця. Знак півмісяця – молодого, зростаючого місяця – шановувався на Поліссі ще з праслов'янських часів, а також в давніх германців (*рис. 1*).

Із християнізацією краю входять в моду сакральні речі – мідні, бронзові хрестики, суцільно відлиті (1) та складені з двох частин (2) – енколпіони. Хрестики були натільними (*рис. 1: 2*), енколпіони ж носилися поперех одягу.

Формочки для лиття хрестиків, округлих підвісок відомі з Галича, формочки лунниць знайдено на Добринівському городищі та в Теревовлі, хрестиків – у Шумську, енколпіонів – у Володимирі (*Археологія Прикарпаття, 1990, с. 91*). Серед пам'яток давньоруського мідного та бронзового лиття значне місце посідають знахідки енколпіонів – хрестів-мощовиків, що складаються з двох стулок. Це вироби з так званим грубим зображенням Христа (*Історія культури, 2001, с. 942*).

У цей час серед заможнішого населення міст та сіл поширюються складні-енколпіони із зображенням на лицевій стулці Ісуса Христа, а на зворотній – Божої Матері з немовлям. По краях вміщувалися зображення святих. Спочатку енколпіони виготовлялися у глиняних формах, які давали не дуже виразне зображення, пізніше – з м'якого каменю. Відлиті в кам'яних формах відзначалися чітким опрацюванням деталей.

Виготовлялися ще енколпіони менших розмірів (1,7 x 4,3 см) з прямими кінцями рамен. Вони інкрустувалися білою або чорною масою (Дорогичин, Грудек-Надбужний) або перегородчастою емаллю (Городок біля Шепетівки). Серед простих людей поширювалися хрестики з каменю, бурштину (Володимир, Дорогичин, Дорогобуж, Черемно). Датуються вони XI–XII ст. Іншим зразком сакрального мистецтва були кам'яні підвіски-іконки із зображенням святих (з Дорогобужа, Черемно, Данилова). Їх виготовляли в XIII ст. (*Кучинко, 2002, с. 140*).

Центрами декоративно-прикладного мистецтва Північно-Західної Русі були Володимир, Луцьк, Дорогобуж, Пересопниця, де працювали майстри-ювеліри. Там виготовлялися енколпіони, інколи прикрашені емаллю та черню. Асортимент виробів володимирських майстрів був досить різноманітним: в некролозі князю Володимирі Васильовичу перераховуються золоті ікони, оклади церковних книг, прикрашені сріблом, емаллю, перлами, а також відлиті з міді ворота, дзвони. Із Володимира походить рід-

кісне зображення Ісуса Христа з піднятою для благословення рукою, а також святих в овалах верхнього і бокового рамен. На одному боці є напис БОРИС, на іншому – ГЛІБ.

На території Волинської області знайдено більше 100 бронзових хрестиків та енколпіонів. По одному енколпіону в населених пунктах Жидичин Луцького р-ну; Бубнів колишнього Володимир-Волинського р-ну; Запілля, Затишся, Угровськ Любомльського р-ну та у м. Володимир (*рис. 5; рис. 6*). На деяких із них зображено розп'ятого Ісуса Христа та чотири погруддя святих. Подібними є енколпіони з експозиції Волинського краєзнавчого музею (*рис. 2; рис. 4*). На одному з енколпіонів, які зберігаються у ВКМ, передано зображення Божої Матері з немовлям. Обидві половинки мають золотистий блиск. Три інші артефакти менших розмірів, на яких теж передано розп'яття (*рис. 4*); на двох з них в бокових частинах є написи І-С та зверху і знизу Х.

Дуже подібним до описаного енколпіону зі збірки ВКМ – із зображенням Божої Матері та трьох святих – є половина виробу з с. Бубнів (*рис. 5: 1*). Такі ж зображення бачимо і на стулці енколпіона з м. Любомля (*рис. 6: 5*). Розп'яття у центрі та чотирьох святих на раменах видно на половинках енколпіона із заповідника «Старе місто» в Луцьку (*рис. 3: 1-2*) та на інших знахідках. Наведені факти дають підстави для припущення про значне поширення подібних виробів на цій території з декількох центрів, у яких працювала обмежена кількість майстрів.

Високою досконалістю виробництва відзначається енколпіон із Затишся з (*рис. 6: 3*), що складається з двох півсферичних половинок та має масивне вушко. У центрі зображено розп'яття та напис І-С Х-С. На кінцях хреста – лики святих та написи біля них: з лівого боку – Б (БОРИС), з правого – Г (ГЛІБ), зверху – ІОАН, знизу – ГЕОРГІЙ. На зворотньому боці у центрі зображення Богородиці, на кінцях хреста – погруддя святих з написами: зверху – ПЕТРО, зліва і справа – відповідно КУЗЬМА і ДЕМ'ЯН, знизу – ВАСИЛЬ. На половинках вушка є напис І-С Х-С.

Аналогічні енколпіони, за словами автора знахідки В. Артюха, зберігаються в колекції Львівського історичного музею. Вони походять з Крилоса, Неслухова, Львова (*Артюх, 1997, с. 83-84; Ар-*

тлюх, 1988, с. 7–8). Ці вироби, а також речі із с. Запілля Любомльського району (**рис. 6: 1**) відзначаються більшою деталізацією, а останній ще й прекрасною збереженістю (написи на ньому відсутні).

Отже, в часи Київської Русі на території Волині існували розвинуті центри ювелірного виробництва, зокрема в Луцьку, Володимирі та Любомлі, продукція яких широко розходила в межах Галичини та Волині і, ймовірно, далі. Волинські енколпіони та хрести відрізнялися деякими деталями, розмірами, сюжетами та формою від галицьких, київських виробів та привезених з інших територій. Зауважимо, що знахідки у волинських музеях мають чітко визначені локальні особливості, що також підтверджує думку про самобутність та оригінальність робіт умільців з Волині. Більшість із них (із грубим зображенням Христа), ймовірно, датуються другою половиною XII–XIII ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Артюх В. Знахідка давньоруського енколпіона на Шацьких озерах. Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Луцьк, 1997. С. 83–84.
2. Артюх В. С. Отчет о работе археологического отряда экспедиции «Шельф» на территории Волынской области. Львов, 1988.
3. Археология Прикарпатья, Вольны и Закарпатья: раннеславянский и древнерусский периоды. Киев: Наук. думка, 1990. 187 с.
4. Історія української культури : у п'яти томах. Т. 1. Історія культури давнього населення України / Ред. В. А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2000. 1136 с.
5. Кучинко М. М. Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія: навч. посіб. Луцьк: РВВ «Вежа», 2002. 314 с.
6. Кучинко М. М. Християнізація Волинської землі в світлі археологічних джерел. Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. Історичні науки. Вип. 3. Луцьк, 2000. С. 45–51.

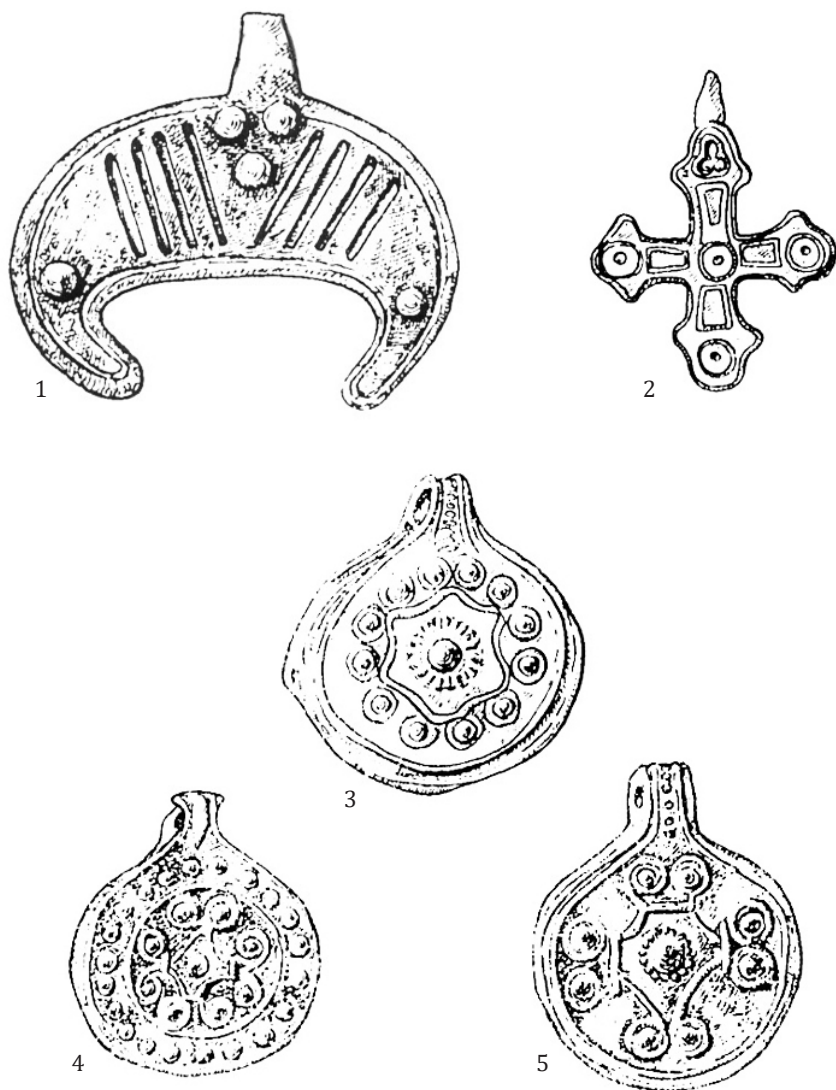

Рис. 1. Сакральні вироби: 1 – лунниця, Межирець; 2 – хрестик, Пересопниця; 3, 4, 5 – медальйони, Луцьк (за В. Сєдовим)

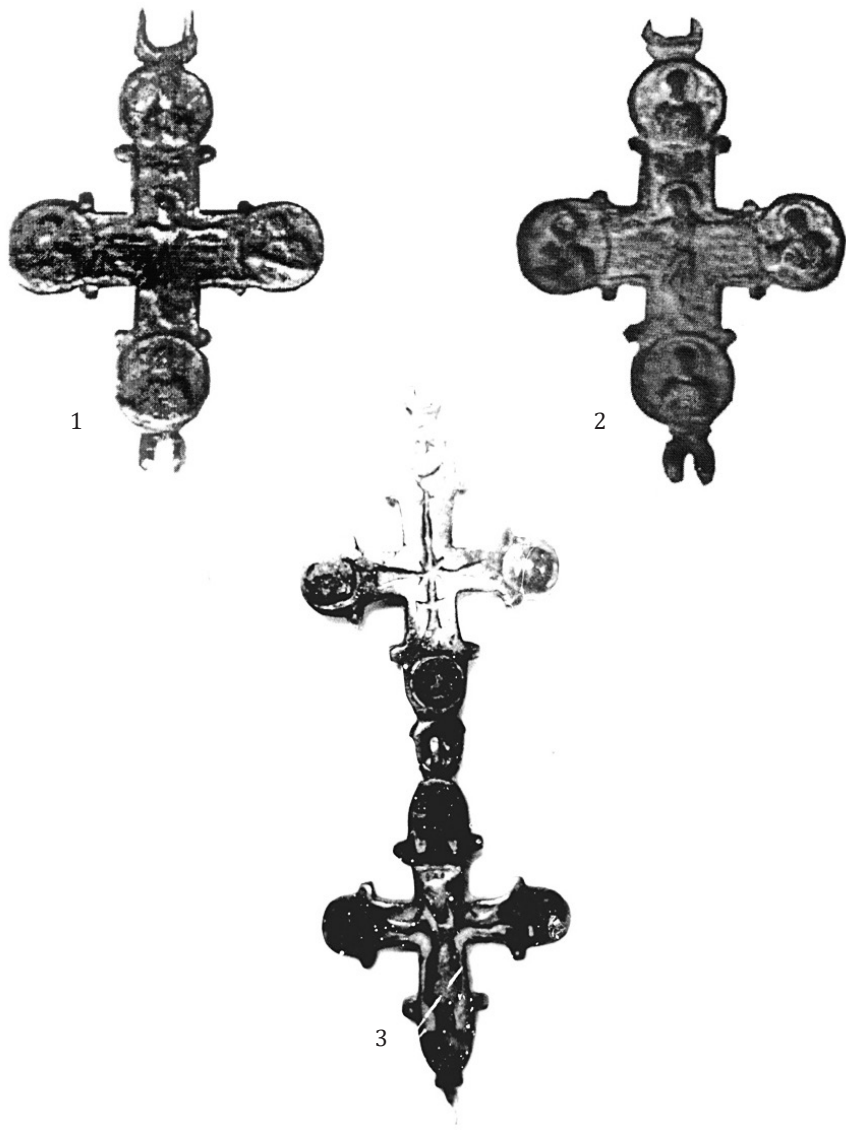

Рис. 2. Енколпіони: 1 – Волинський краєзнавчий музей, м. Луцьк (ВКМ $\frac{PA-35}{KB-1716}$); 2 – ВКМ, м. Луцьк (ВКМ $\frac{PA-882}{KB-21107}$); 3 – с. Жидичин

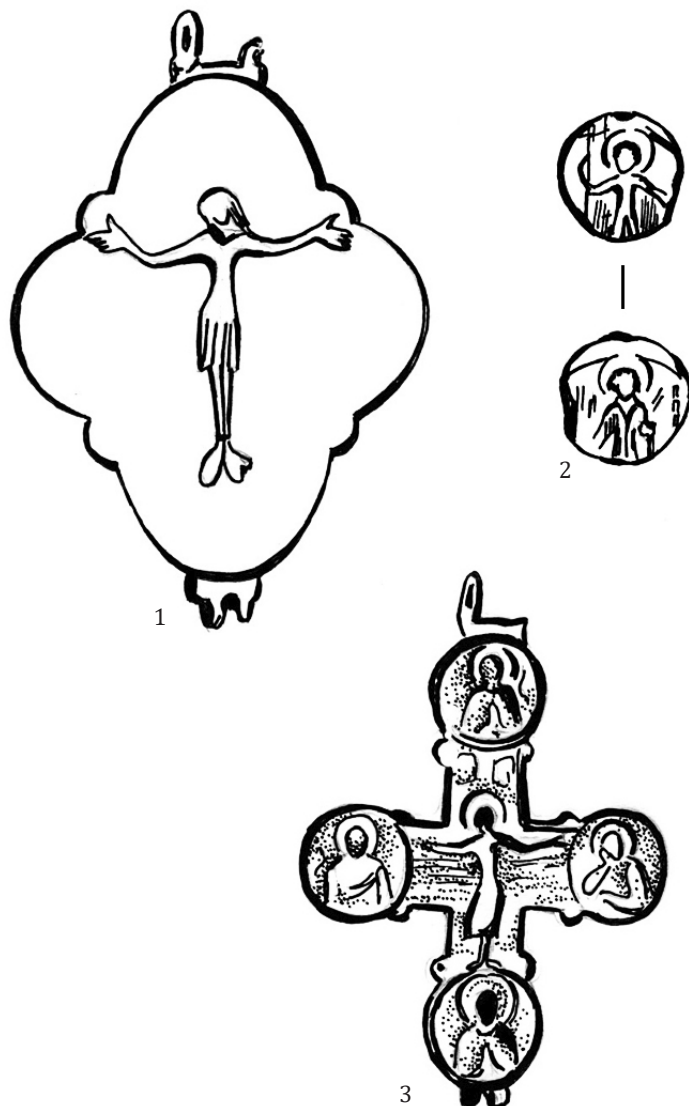

Рис. 3. Сакральні речі з території Луцького історико-культурного заповідника «Старе місто»: 1, 3 – енколпіони; 2 – медальйон (лицьова і зворотна сторони)

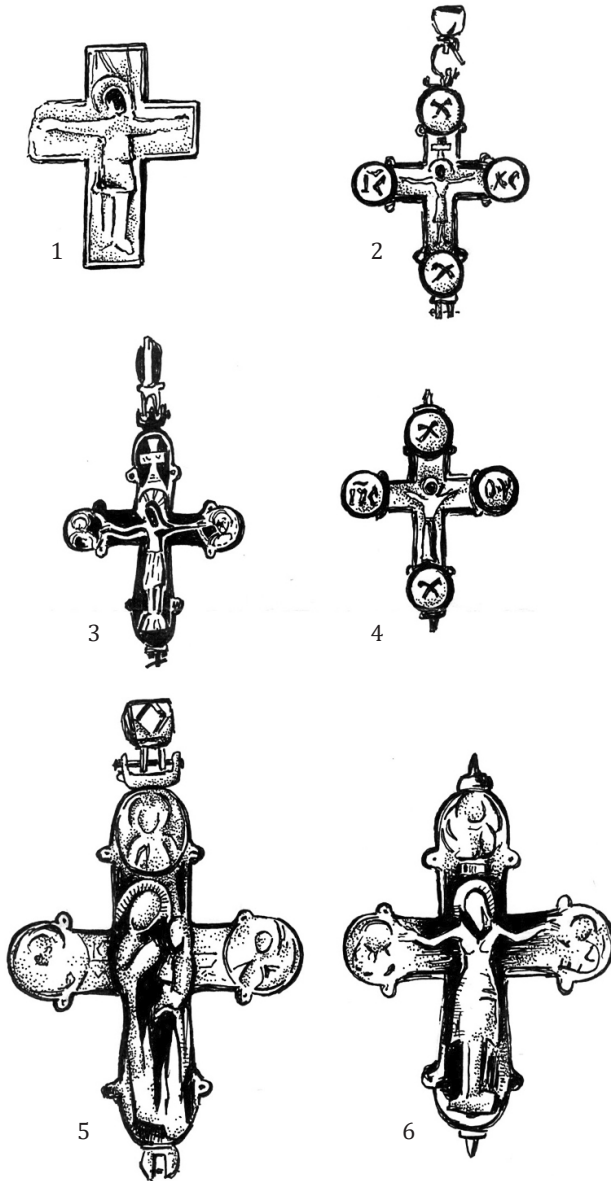

Рис. 4. Збірка сакральних речей з експозиції Волинського краєзнавчого музею: 1 – хрестик; 2–6 – енколпіони

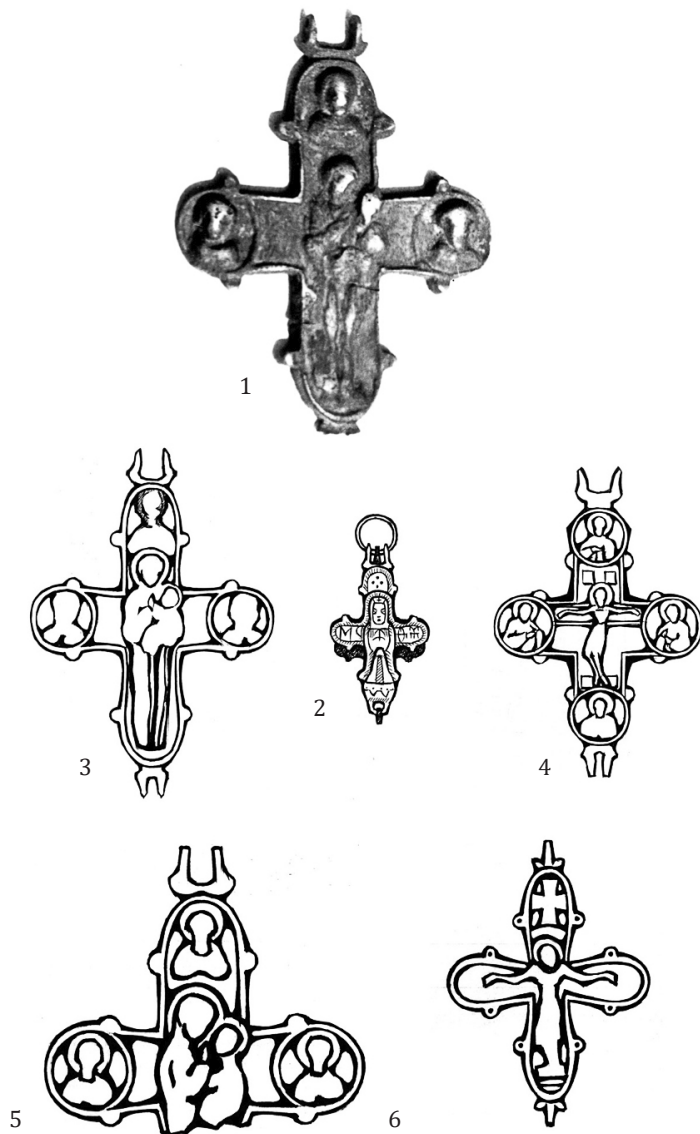

Рис. 5. Сакральні речі з території Волині: 1 – енколпійон із с. Бубнів;
2–5 – енколпійони з Володимир-Волинського краєзнавчого музею;
6 – хрестик з Володимир-Волинського краєзнавчого музею

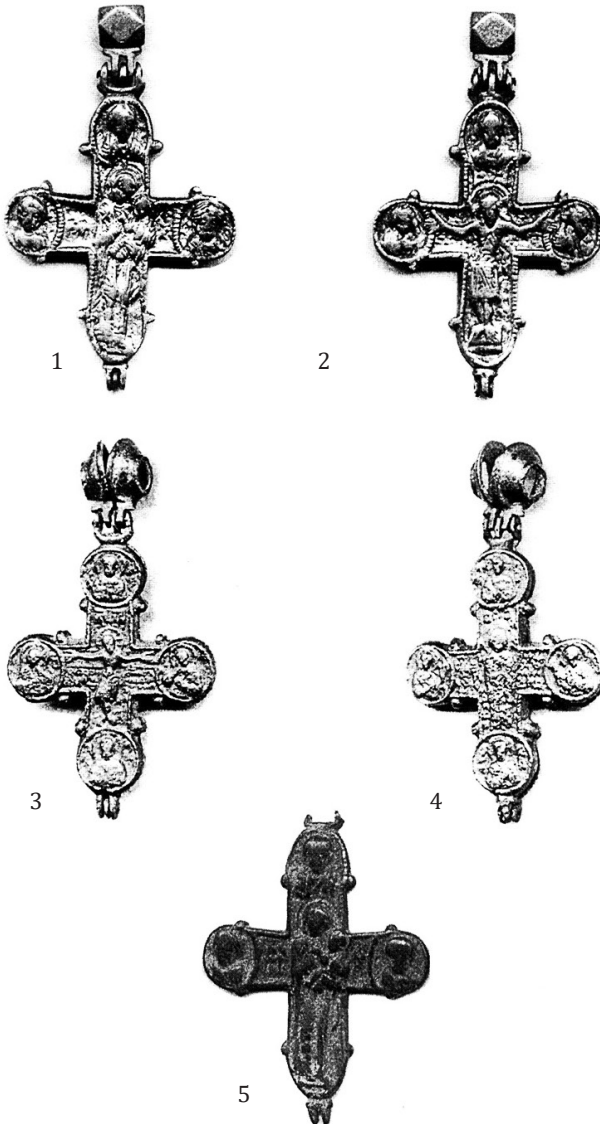

Рис. 6. Хрести-енколпіони з Любомльського району: 1-2 – с. Запілля; 3-4 – с. Затишся; 5 – м. Любомль

ДАВНЬОРУСЬКІ ЕНКОЛПІОНИ ІЗ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ

*Григорій Охріменко, Олексій Златогорський,
Володимир Стемпковський*

Метою досліджень енколпіонів із регіону Західної Волині є не лише спроба класифікувати, локалізувати мініатюрні мистецькі вироби сакрального призначення, але й виявити особливості ремісничої школи волинських майстрів, знайти аналогії цим виробам, встановити напрямки їх поширення.

Б. Рыбаков, досліджуючи давньоруське мистецтво X–XIII ст., зауважував, що в стародавній Русі був звичай носити поверх одягу на грудях великі, складені з двох половинок (створчаті) хрести-енколпіони, в середині яких знаходились різні моці. Серед енколпіонів автор розрізняв простіші вироби та справжні витвори мистецтва (*Рыбаков, 1970, с. 65*).

Відомо, що майстри Київської Русі були досить вправними і в золотарстві – виготовленні ювелірних виробів-прикрас, і в дрібному литві – виробництві мідних іконок, хрестиків, енколпіонів. Крім виробів місцевих майстрів, на території Галицько-Волинського князівства поширювалися речі, виготовлені київськими ювелірами (*Александрович, 1999, с. 64*). Волинські виробники нерідко орієнтувалися на київські зразки. З місцевої майстерні, очевидно, походить екземпляр із селища Козлів біля смт Локачі, переданий до Локачинського народного музею (*Терський, 2002, рис. 25: 3*).

Про місцеве виробництво подібних речей свідчить знахідка ще невідшліфованої іконки Христа на троні та Богородиці, що виявлена у ремісничій майстерні в Галичі (*Александрович, 1999,*

с. 64). Частину ремісничої майстрені (житла-майстерні) відкрито Г. Охріменком 1981 року у м. Луцьку по вул. Короленка (теперішній Будинок маляти), де виявлено піч (80x80 см), керамічний дзвоноподібний тигель з масивною ручкою та отвором біля неї, шматочки олова тощо.

Хрести-складні, або ж енколпіони, є окремою групою пам'яток дрібної пластики і, безумовно, є прекрасними джерелами для дослідження історії мистецтва і християнства. Їм властиві різні етнографічні, епіграфічні ознаки та неоднакова техніка виготовлення (*рис. 1– рис. 25*).

Слово *ἐγκόλπιον* (лат. *encolpium*) походить від грецьких слів *ἐν* (на) та *κόλπος* (груди). Енколпіон – це складений хрест для зберігання частини мощей шанованого святого, який зображений на одній із сторін хреста (звідки їх друга назва – мощевик). Слово енколпіон для назви мощевика поширюється в IX ст., а першу згадку про нього знаходимо 811 р. у листі грецького патріарха Никифора до папи Лева III. Патріарх посилав до Риму між іншим золотий енколпіон разом з реліквіями Животворчого Хреста.

Досвід виробництва хрестів-енколпіонів приходить на Русь, як зазначають одні дослідники з Візантії (*іл. 1; іл. 3–7*), інші виводять його із Великої Моравії (*іл. 14*). Але й з Малої Азії, Сирії, через Крим, Херсонес подібні вироби потрапляли на Русь. Масове поширення виробів у формі хреста відповідало і християнським релігійним символам, і давнім язичницьким (*Рыбаков, 1988, с. 610*).

Серед пам'яток давньоруського мідного лиття енколпіони та плоскі хрестики були найбільш поширеними (*Історія культури, 2001, с. 941–942*). Наприкінці XII – на початку XIII ст. глиняні ливарні форми замінюються кам'яними з так званим дзеркальним відображенням, що дає змогу більш чітко відтворювати деталі (*Історія культури, 2001, с. 943–945*).

Про хрести з грубим зображенням розп'ятого Христа ґрунтовну розвідку зробив В. Седов (*Седов, 1988, с. 63–66*). За дослідженням автора, подібні витвори відомі у середньодунайських землях, Фінляндії та Скандинавії, а беруть свій початок з Великої Моравії, де виявлені найбільш ранні екземпляри. Їх поширення на території Русі припадає, на його думку, на X ст. Один з таких ен-

колпіонів походить з городища Заріччя на р. Стугні (Седов, 1988, с. 63–64). Поява виробів цього типу на Русі дала поштовх для творчості місцевим майстрам і їхні вироби в XI–XIII ст. розходяться в різних напрямках, в тому числі і на Подунав'я (Седов, 1988, с. 65). Зокрема, в Угорщині зафіксовано більш як 40 таких предметів (давньоруського і візантійського походження), знахідки їх відомі також у Румунії та Молдові. Поширення давньоруських енколпіонів в Угорщині зумовлювалося насамперед політичними зв'язками угорської та галицько-волинської знаті (Седов, 1988, с. 65).

Дані про знахідки «пекторальних» хрестів знаходимо в книзі під редакцією Міхала Валіцького «Sztuka Polska przedromańska i romańska do schulku XIII wieku» (1968). Дослідник звертає увагу на те, що подібні вироби носили не тільки найвищі духовні особи. Один з хрестів цього типу походить із поховання в катедрі Гнезно і вважається витвором візантійських майстрів (рис. 25). Проте порівняння з давньоруськими аналогами привело до переконання, що цей виріб привезений з Києва і датується першою половиною XIII ст. або кінцем XII ст. (Sztuka Polska, 1968, s. 293). Але чи це було поховання духовної особи чи світської – невідомо. Хоча на території Польщі є приклади, коли в об'єктах «архітектури кафедральної» знайдено «пектораль-склад», як наприклад, в Гнезно та Кросно (рис. 21). Олов'яний хрест виявлено в найдавнішому похованні Тинецького абатства. Встановлено, що зібрані на території Польщі «хрести-пекторали», привезені з Русі (Sztuka Polska, 1968, s. 293), вони складаються з окремих половин (аверс та реверс), скріплених завісами. В середині їх є місце для реліквії. Одні з них оздоблені орнаментами з чорною та білою емаллю, інші – фігуральними мотивами в техніці відливання. Закінчення рамен хреста має вигляд медальйонів, на яких розміщено погруддя святих, а деякі з них мають написи (монограми) імен.

Очевидно, що на Русі було кілька центрів виробництва сакральних металевих мініатюр. Крім Києва, Галича та інших діяли волинські ремісничі осередки (ймовірно, Луцьк, Володимир, Любомль). Постають питання: звідки найперше ці новації проникли на Волинь: з Києва (як пише Г. Корзухіна (Корзухина, 1950, с. 217–235), характеризуючи київське та регіональне руське мис-

тецтво), Великої Моравії чи Візантії? І коли і де найперше починається тут виробництво енколпіїв? Поки що на ці питання дати відповіді важко.

М. Кучинко за знахідками з території всієї Волині виділяє такі типи хрестів:

1. Натільні рівнораменні (1,8x1,8 см) з потовщеннями на кінцях (Сонсядка – Сутійськ, Дорогичин – XI ст.); з розширеним перехрестям на кінцях рамен (Дорогичин, Дорогобуж – XI–XII ст.); з потоншеними кінцями рамен (Дорогобуж, Белз, Лужки у Підляшші – XI–XII ст.).

2. Хрестики розміром 5x3 см з розширеними на кінцях раменами і конічними виступом зверху, із зображенням розп'яття з лицевого боку.

3. Складніші енколпіїв розміром від 3x6 см до 7x10 см, з заокругленими кінцями рамен (Белз, Дорогичин, енколпіїв із м. Володимира з зображенням Богородиці із піднесеною для благословення рукою та написами Борис на аверсі і Гліб на реверсі). Такі вироби М. Кучинко відносить до XII–XIII ст.

4. Енколпіїв невеликих розмірів (1,7x4,3 см) з прямими кінцями рамен і розширеним вушком. Деякі з них інкрустовані білою і чорною масою (Дорогичин, Грудек Надбужний, Обровці – XII–XIII ст.), стулки інших хрестів оздоблені перегородчастою емаллю – мотив «городки» (Городище біля Шепетівки) (Кучинко, 2000, с. 45–50).

Крім цього, ще можна виділити підовальний енколпіїв з розп'яттям, знайдений у Луцьку (зберігається в історико-культурному заповіднику «Старе місто») (рис. 11).

Усього на території Волинської області відомо більше 100 бронзових хрестиків та енколпіїв. Зокрема, енколпіїв знайдено в Жидичині Луцького р-ну (рис. 8), смт Іваничі (рис. 7), Бубнові колишнього Володимир-Волинського р-ну (рис. 1), у селах Запілля, Затишся, Угровськ Любомльського р-ну (рис. 13), у м. Володимирі (рис. 12 – рис. 15). Вже подавався опис енколпіїв із Затишся з масивним з'єднувачем (Охріменко, Остапюк, Склярєнко, 2003, с. 114–116). На аверсі центральним є зображення розп'яття та напис І-С Х-С. На кінцях хреста зображені святі з відповідними

підписами: Борис, Гліб, Іоан, Георгій. На звороті зображення Богородиці та погруддя святих – Петра, Кузьми, Дем'яна і Василя. Такі ж енколпіони знайдені в Крилосі, Неслухові, Львові (зберігаються у Львівському історичному музеї).

Енколпion з Гродна XII ст. (*Археологія і нумізматыка...*, 1993, с. 667) досить подібний до виробу з Любомля. Він, швидше всього, виготовлений з глиняної матриці, бо має менш чітку прорисовку. Подібним до виробу з Жидичина є енколпion з городища XI–XIII ст. Дрисвяти Браславського району Білорусі (*рис. 22*). Аналогічним є і виріб з городища Маскавічі (*рис. 23*) цього ж району (колишня Полоцька земля, басейн Західної Двіни). Тобто можна зробити припущення, що вироби волинських майстрів-ювелірів різними торгівельними шляхами розходились по західних та північних територіях сучасної Білорусі, в тому числі Гродненському, Полоцькому князівствах і, не, виключено сусідньому Туровському. Наведені в енциклопедії енколпіони Східної Білорусі (наприклад, з могильника Курганне, Гомеля) мають інший, чітко відмінний (можливо, місцевий) стиль, виконання або потрапляли з південного Подніпроўя відомими торговими шляхами (*Археологія і нумізматыка*, 1993, с. 656).

Отже, волинські енколпіони та натільні хрестики відрізнялися деякими деталями, розмірами, сюжетами та формою від виробів, виготовлених на інших територіях – у Галичині, Київському, Гродненському, Полоцькому князівствах тощо. Їх можна поділити на групи та підгрупи:

1. Вироби більших розмірів: а) відлиті в глиняній матриці; б) відлиті у кам'яній формочці (Затишшя, Запілля); в) із зображенням розп'яття Христа на аверсі та Божої Матері на реверсі. Їх розміри 8,4 x 4,5 см та 5,4 x 6,9 см.

2. Енколпіони менших розмірів: 4,9 x 4,2 см та 4,7 x 4,2 см (Луцьк, Волинський краєзнавчий музей). Треба додати, що один із енколпionів зі збереженими обома половинками покритий позолотою (експозиція ВКМ), ще інший має залишки емалі. Це рідкісні та унікальні знахідки, представлені одиничними екземплярами на території Західної Волині. Можливо, вони були завезені з київського регіону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. Львів, 1999. 132 с.
2. Артюх В. Знахідка давньоруського енколпіона на Шацьких озерах. Волинська ікона. Питання дослідження, вивчення та реставрації. Луцьк, 1997. С. 83–84.
3. Артюх В. С. Отчет о работе археологического отряда экспедиции «Шельф» на территории Волинской области. Львов, 1988. С. 7–8.
4. Археологія і нумізматыка Беларусі: энцыклапедыя / рэдкал.: В. В. Гетаў і інш. Мінск: «Беларуская энцыклапедыя» імя П. Броўкі, 1993. 702 с.
5. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья: раннеславянский и древнерусский периоды. Киев: Наук. думка, 1990. 187 с.
6. Історія української культури: у п'яти томах. Т. 1. Історія культури давнього населення України / Ред. В. А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2000. 1136 с.
7. Корзухина Г. В. Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания. Советская археология. 1950. Т. 14. С. 217–235.
8. Кучинко М. М. Волинська земля Х – середини XIV ст.: археологія та історія: навч. посіб. Луцьк: РВВ «Вежа», 2002. 314 с.
9. Кучинко М. М. Християнізація Волинської землі в світлі археологічних джерел. Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. Історичні науки. Вип. 3. Луцьк, 2000. С. 45–51.
10. Мазурик Ю., Остапюк О. Хрест-енколпійон з літописного Угровська. Сакральне мистецтво Волині. Луцьк, 2002. С. 107–109.
11. Нечитайло В. В. Каталог християнських нагрудних виробів мистецтва періоду Київської Русі (Х – перша половина XIII ст.). Київ, 2001.
12. Охріменко Г., Остапюк О., Стемковський В. Волинські знахідки давньоруських енколпійонів. Волинська ікона: дослідження та реставрація: наук. збірник. Луцьк, 2003. Вип. 10. С. 114–116.
13. Пекарська Л. В., Пуцко В. Г. Давньоруські енколпійони в збірці музею історії м. Києва. Археологія. 1989. № 3. С. 84–94.
14. Рыбаков Б. А. Русское прикладное искусство X–XIII веков. Ленинград: Аврора, 1970. 128 с.
15. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси. Москва: Наука, 1987. 782 с.
16. Седов В. В. Об одной группе древнерусских крестов. Древности славян и Руси. Москва: Наука, 1988. С. 63–66.

17. Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держави. Львів, 2002. 108 с.
 18. Sztuka Polska predromanska i romanska do schyłku XIII wieku / pod. red. M. Walickiego. Warszawa, 1968. 672 s.

Рис. 1. Енколпiон із с. Бубнів

Рис. 2. Енколпiон з м. Луцька.
Волинський краєзнавчий музей

Рис. 3. Енколпiон із м. Луцька.
Волинський краєзнавчий музей

Рис. 4. Енколпiон із м. Луцька.
Луцький заповідник

Рис. 5. Енколпiон iз м. Луцька.
Волинський краєзнавчий музей

Рис. 6. Енколпiон iз м. Луцька.
Волинський краєзнавчий музей

Рис. 7. Енколпiон з смт Іваничі

Рис. 8. Енколпiон iз с. Жидичин

Рис. 9. Енколпiон iз Волини
(мiсцезнаходження невідоме)

Рис. 10. Енколпiон iз Волини
(мiсцезнаходження невідоме)

Рис. 11. Енколпiон iз м. Луцька.
Луцький заповiдник

Рис. 12. Фрагмент енколпiона з
м. Володимир-Волинського

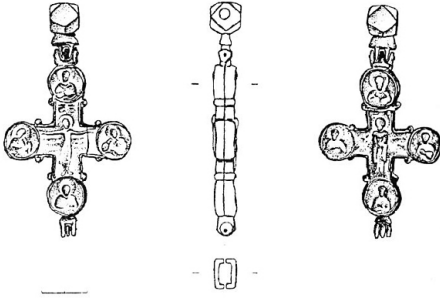

Рис. 13. Енколпiон iз м. Угровська
(за Н. Скляренко)

Рис. 14. Енколпiон iз
м. Володимира-Волинського

Рис. 15. Енколпiони з м. Володимира-Волинського.

Рис. 16. Фрагмент енколпіона з м. Луцька. Волинський краєзнавчий музей

Рис. 17. Хрестик із Луцька. Волинський краєзнавчий музей

Рис. 18. Енколпіон із м. Луцька. Волинський краєзнавчий музей

Рис. 19. Енколпіон із м. Луцька. Волинський краєзнавчий музей

Рис. 20. Енколпiон iз м. Луцька
(аверс та реверс).
Волинський краєзнавчий музей

Рис. 21. Енколпiон iз м. Кросно
(Республiка Польща)

Рис. 22. Енколпiони iз городища
Дрисвяти (Бiлорусь)

Рис. 23. Енколпiон iз Маскавичiв
(Бiлорусь)

Рис. 24. Енколпіони із м. Перемишля (Республіка Польща)

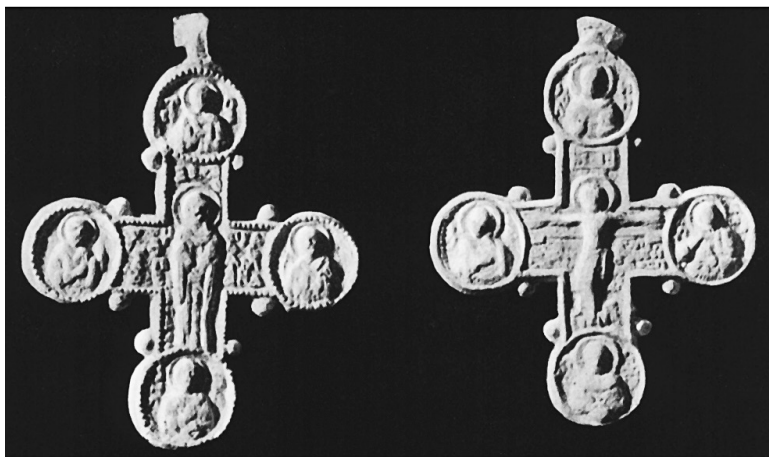

Рис. 25. Енколпion із м. Гнезно (Республіка Польща)

ЗНАХІДКИ КАМІННИХ ХРЕСТИКІВ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ НА ВОЛИНІ

Геннадій Гулько

Кожна знахідка християнської атрибутики давно минулих століть є унікальною, особливо зважаючи на те, що до цього часу серед істориків тривають дискусії щодо дати остаточної християнізації історичної Волині. Передусім це стосується натільних хрестиків, які є переконливим свідченням того, що їх як символ нової віри носили християни Давньої Русі. Показово, що таких предметів особистого благочестя волинян, які жили в добу середньовіччя, археологи та пошуковці знайшли за останні роки кілька сотень. Вивчення цих раритетів однозначно засвідчує, що християнство на Волині вже в XI–XII століттях мало значне поширення, хоча й зберігало елементи язичництва, тобто, «двовір'я» (Брайчевський, 1989, с. 242). Водночас дослідників цієї проблеми вражає різноманітність та естетичний вигляд звичайних натільних хрестиків і особливо енколпіонів (Кучинко, Охріменко, Савицький, 2008, с. 189). Знахідки різних типів хрестиків свідчить про тісні зв'язки Волинської православної єпархії, її монастирів та парафій не лише з княжим центром – Києвом, але й далекими Херсонесом, Новгородом тощо.

Якщо металеві натільні хрестики та енколпіони, навіть ранні, датовані кінцем XI та наступними століттями доби середньовіччя трапляються досить часто, то знахідки камінних хрестиків на Волині є рідкістю. Саме описові кількох таких унікальних раритетів, що зберігаються зараз в приватних збірках колекціонерів з Луцька та в Любомльському історичному музеї, приділена основна увага в цьому дослідженні.

Окремі дослідники зазначають, що камінні хрестики були поширені переважно серед незаможних християн (*Кутасов, Селезнев, 2010, с. 266*). Водночас деякі з цих виробів, як свідчать нещодавні знахідки, були прикрашені дорогоцінними металами, а отже, могли належати заможним жителям середньовічної Волині. Більшість камінних натільних хрестиків, датованих X – XII століттями, мають незначний розмір, зокрема, 1,7x1,3 см, а деякі більші – 3,5x2,5 см тощо. І лише деякі з них дещо більших розмірів. При цьому ареал знахідок хрестиків з різних порід каменя на території історичної Волині, згідно з раніше відомими опублікованими знахідками, обмежувався регіоном Володимир-Волинський, Зимно, Дорогичин, Черемно (*Кучинко, Охріменко, Савицький, 2008, с. 61*). Проте знахідки таких раритетів за останні кілька років дають підстави стверджувати, що камінні натільні хрестики, датовані рубежем XI–XII століть, побутували серед волинян на більш значній території області. Про це, зокрема, засвідчило виявлення таких раритетів біля смт Шацьк, сіл Вігуричі, Коршів та Княгининок Луцького району, опис яких складає основу цього дослідження. Варто відзначити, що два знайдені тут хрестики мають рідкісну особливість – окуття з дорогоцінних металів, так звані «обоймиці» (*Кутасов, Селезнев, 2010, с. 319*).

Особливо загадковим є камінний хрестик, що знайдений на полі біля с. Коршів (*іл. 23: 3*). Він виготовлений з біло-сірувато-го на колір каменя, можливо, халцедона, із застосуванням традиційних технологій для такого виробництва – різьби, шліфовки, ковки тощо. Розмір цього унікального раритета з фрагментами срібного окуття є дещо більшим від згадуваних типових камінних хрестиків і в нинішньому стані має розмір 4x3 см та вагу (з «обоймицею») – 9,4 гр. Якщо врахувати не збережені «обоймиці» верхнього рамена хреста з вушком для шнурка та окуття лівого, то реальний його розмір міг сягати розмірів 4,3x3,3 см. Майже непошкодженою «обоймиця» збереглася лише на нижньому рамені хрестика, а також її фрагмент – на правому. Зважаючи, що перша «обоймиця» покриває рамено вище середнохрестя, то, ймовірно, цей камінний хрестик був окутий сріблом по всій поверхні, що є рідкісним для збережених аналогів (*Кутасов, Селезнев, 2010,*

с. 266). Хрест має прямоконечну форму з простим серединохрестям і прямими раменами чотиригранного січення, лицева та зворотна сторони гладенькі, декору не мають. Видимі подряпини на верхній частині вертикального рамена та виямка в нижній частині серединохрестя могли бути наслідками ударів майстра під час оковки хрестика срібною обоймою. Написів та слідів гравірування на збережених «обоймицях» візуально не спостерігається і лише закінчення рамен прикрашені витими зі срібного дротика валиками. Можливо, що написів та зображень на хрестику не було зовсім, оскільки це було характерним для давньої церковної традиції, коли досить аскетично прикрашати натільні хрести. На думку окремих дослідників, ця епоха тривала з часу виникнення християнської символіки з перших століть нової ери і майже до кінця першого тисячоліття (*Рожко, 2006, с. 47*). Цей фактор лише підкреслює унікальність знайденого біля с. Коршів і потребує уважного його дослідження.

Досить цінним для вивчення стародавнього мистецтва є камінний хрестик, знайдений, за словами власника колекції з м. Луцька, на березі річки Стир біля с. Княгининок Луцького району (*іл. 25: 5*). Він виготовлений з чорного з білими прожилками каменя, ймовірно, мармуру, із застосуванням досить складних технологій виробництва – різьби, свердління, шліфовки, лиття, ковки, пайки тощо. Нижнє його рамено має окуття із золота більш як 900-ї проби. Розмір цього унікального раритету є типовим для камінних хрестиків – 2,5x1,7 см та вагу (з «обоймицею») – 5,4 г. У верхній його частині є отвір діаметром близько 1,7 мм. У цілому хрест має дещо видовжену форму з простим серединохрестям і прямими раменами чотиригранного січення, а лицева та зворотня сторони гладенькі, без декору. Будь-яких написів та слідів гравірування на трьох раменах хреста немає.

Водночас особливої уваги потребує опис збереженої «обоймиці», що, цілком збереглася на нижньому рамені хрестика. Зважаючи на те, що вона покриває його повністю – до самого серединохрестя – і окуття тут має непошкоджене закінчення, то, можливо, цей камінний хрестик був окутий «обіймицями» не лише на одному рамені (*Кутасов, Селезнев, 2010, с. 266*). Зважаючи

на те, що закінчення верхнього з них має дещо навскісне завершення, то можна вважати, що «обоймиця» була і на верхній частині хрестика і закінчувалася металевим вушком для носіння. Отвір на верхньому рамені міг бути просвердлений після втрати цього окуття. Гіпотетично окуття могло бути і на бокових, дещо укорочених раменах хрестика. Але вже дослідження навіть однієї із збережених «обіймиць» свідчить про високу якість цього виробу та його значну вартість.

По-перше, всі чотири бічні площини «обоймиці» нижнього рамена хрестика покриті стилізованим рослинним орнаментом, виготовленим за технологією скані на золоті. По-друге, аверсна сторона його, крім цього, прикрашена овальної форми каменем вишневого кольору, вірогідно, гранатом. По-третє, торець «обоймиці» має по всій своїй площі зображення чотириконечного хреста з раменами листоподібної форми. Це все не зовсім характерне для досить аскетичної традиції зображень на натільних хрестах наприкінці I-го тисячоліття (*Рожко, 2006, с. 47*). Зважаючи на вищезазначені фактори, можна зробити висновок, що цей хрестик був виготовлений майстром візантійської школи в добу Київської Русі для досить заможного замовника.

Менш престижно виглядають такі хрестики, виявлені нещодавно ще у двох населених пунктах Волині. Зокрема, досить цікавим є камінний хрестик, знайдений під час археологічних розкопок давньоруського городища біля селища Шацьк, яке дослідники ідентифікують з літописним містом Рай (*іл. 21: 2*). Розмір хрестика – 2,0x1,8 см, у нього гладенька поверхня та просте середнохрестя, верхнє і нижнє рамена дещо більші від бокових. Збоку на закінченні верхнього рамена є отвір для носіння, про що свідчать витерті шнурком його краї. Виготовлений хрестик з темного шліфованого каменя, ймовірно, не волинського походження. Інший камінний хрестик випадково знайдений на розораному полі біля с. Вігуричі, де, згідно з археологічними дослідженнями теж розміщувалося давньоруське селище (*іл. 20: 2*). Розмір цього раритету – 2,5x2,1 см, він має гладеньку поверхню та просте середнохрестя, разом з тим з дещо розширеними від основи раменами. На верхньому рамені збоку є отвір для носіння на шнурку. Цей

хрестик більший від попереднього, в нього помітно інша форма, інший матеріал, з якого він виготовлений – темно-сірий з білими прожилками напівкоштовний камінь.

Дослідження цих камінних хрестиків пов'язане з порушенням питань щодо можливих місць їх виробництва, шляхів доставки в ту чи іншу місцевість на Волинь, а також про датування цих виробів. Як відомо, центрами декоративно-прикладного мистецтва історичної Волині були Володимир, Луцьк, Дорогобуж, Пересопниця, де працювали досвідчені майстри-ювеліри. Тут у значній кількості виговлялися звичайні хрестики та енкалпіони, навіть прикрашені емаллю, сканню та черню (*Кучинко, Охріменко, Савицький, 2008, с. 61*). Проте відсутність у цьому регіоні численних знахідок камінних натільних хрестиків, або ж залишків великих майстерень, де вони могли виготовлятися, може свідчити про їхнє переважно імпортне походження. Показово, що в деяких польських наукових виданнях камінні натільні хрестики називають «корінчиками», а у вітчизняних – «корсунчиками» і датують їх рубежем X–XI століть (*Кучинко, Охріменко, Савицький, 2008, с. 69*). Тому є підстави вважати, що це слово означає трансформоване «корсунський», то з цього можна зробити висновок, що частина камінних хрестиків була виготовлена в кримському місті Корсуні (Херсонесі), яке в ті часи ще було провінцією Візантії. Саме звідти вони могли бути привезені на Волинь. Є також відомості, що незначні вантажі херсонеського шліфованого каменя у X–XII століттях доставлявся майстрам в Київ, Дорогичин (над Бугом) та інші значні міста Київської Русі. Вже тут з нього могли виготовлятися хрести, але не виключено також, що ювелірне дорогоцінне оформлення окремих із них могло здійснюватися місцевими майстрами. Проте в різних майстернях Русі вони не завжди мали однакову зовнішню форму, відрізнялися матеріалу (каменем), з якого зроблені. Підтвердженням цього є натільні камінні хрестики, знайдені біля смт. Шацька та с. Вігуричі Луцького району.

Як зазначалося, варто також висловити гіпотезу про історичну добу виготовлення хрестиків з околиць сіл Коршів та Княгининок. Про хронологію такого типу хрестиків писали у своїх працях ряд історики кінця XIX – початку XX століть, а також сучасні

дослідники, які описували аналогічні знахідки. Щодо хрестика, знайденого біля с. Коршів, то на їхню думку, під час т. з. Херсонеської епохи в історії християнства в Криму (IV–VIII ст.) виготовлялися хрестики, зокрема й камінні, без зображень та декоративних прикрас на них (*Рожко, 2012, с. 47*). Відомо, що й визначний дослідник історії Волині професор О. Цинкаловський був переконаним прихильником теорії, що християнство та належна йому атрибутика в нашому краї могли з'явитися ще задовго до офіційного утворення Волинської єпархії у 992 році. Це підтверджують і ряд знахідок сакральних предметів, зокрема натільних хрестиків візантійського походження біля міста Володимир-Волинський та Святогорського Зимненського монастиря (*Охріменко, Скляренко, ...2007, с. 167*). Якщо брати за основу цей фактор, то щодо натільного хрестика, виявленого біля с. Коршів, можна висунути версію, що він міг бути виробом херсонеських (корсунських) майстрів не пізніше рубежу IX–X століть. При цьому варто звернути увагу і на його розмір – майже на сантиметр більший порівняно з іншими знахідками таких раритетів у межах історичної Волині (*Кайль, Нечитайло, 2006, с. 17*). Показовим фактором тут є також відсутність просвердленого отвору для носіння хрестика у верхній частині вертикального рамена. Крім цього, слід зважити, що халцедон, з якого був виготовлений хрестик із с. Коршів, трапляється ще й у Карпатах. Тому не виключеною є гіпотеза доставки його на Волинь християнськими місіонерами доби Чесько-Моравської держави у VIII–IX століттях (*Охріменко, Скляренко, ...2007, с. 76*).

Щодо натільного хрестика з с. Княгининок, то цілком ймовірним є варіант, що він був виготовлений якщо не майстрами з міст внутрішньої Візантії, то фахівцями цієї ювелірної школи з Криму та Києва. Датувати цей їх виріб можна кінцем X століття, тобто добою хрещення Русі. Отже, враховуючи згадані вище особливості раритетів із сіл Коршів та Княгининок, можна висловити гіпотезу, що вони є одними з найдавніших камінних натільних хрестиків, виявлених на території історичної Волині.

Важливим також є питанням про те, хто ж міг бути власником цих хрестиків та чи закономірним було виявлення більшості з них в регіоні навколо Луцька. Показово, що, зокрема, в районі

розміщення села Коршів та на його околицях, як свідчать археологічні дослідження, вже в XI столітті існувало типове давньоруське місто. Водночас на території урочищ, належних до Коршева, археологами були виявлені ще чотири (!) поселення, датовані IX–XII століттями, а ще одне поселення належить до періоду ранніх слов'ян (*Кучинко, Златогорський, 2010, с. 210*). Варто зауважити, що поряд знаходився старовинний військовий та торговий тракт через Волинь у напрямку до стародавньої Ладомерії та далі на Захід (*Терський, 2007, с. 162*). Тут здавна жили люди, які брали активну участь у політичному та економічному житті Волинського краю. Цілком можливо, що хтось із жителів-християн цієї місцевості сам придбав окований сріблом натільний камінний хрестик у торговців чи одержав від християнських місіонерів. Вірогідно також, що наш давній предок пізніше замовив місцевому майстрові окувати його срібною «обіймицею».

Цікавою може бути і версія щодо власника натільного хрестика, знайденого біля с. Княгининок. Вже сама назва цього населеного пункту підтверджує його давній вельможний статус, в околицях якого, за відомими історичними версіями, розміщувалися загородні замки луцької знаті та їх мисливські угіддя (*Терський, 2007, с. 139*). Саме хтось із власників феодальної садиби, локалізованої археологами на високому березі ріки Стир – в урочищі «Вали», міг загубити цей хрестик, яким він дуже дорожив. Адже, якщо слідувати гіпотезі про пізніше виготовлення отвору на кам'яному хрестіку, то вірогідна особа княжого статусу, яка цілком могла носити цей оздоблений сканню на золоті дорогоцінний предмет, не облишила його при пошкодженні верхньої «обоймиці». Навпаки, вірогідно, місцевим майстром був висвердлений на верхньому рамені отвір для того, щоб носити його на шнурку. Проте, що хрестик носили довго свідчать досить витерті сліди на камені навколо отвору. Так що, цілком можливо, власником цього хрестика був хтось із княжої знаті Волинсько-Галицької держави, спадкоємців Рівноапостольного князя Володимира.

Разом із тим можна висловити також версію, що камінні натільні хрестики, виявлені в селищі Шацьк та с. Вігуричі, незважаючи на згадані відмінності в розмірі та формі, це типові натільні

хрестики, які поряд з металевими вже носили пересічні волиняни міст і селищ в XI–XII століттях. Підтвердженням висловленої думки можуть бути нові випадкові знахідки таких хрестиків в ряді регіонів Волині.

У висновку варто наголосити на кількох аспектах досліджуваної проблеми. По-перше, навіть попередні дослідження згаданих вище сакральних виробів свідчать про їхню унікальність як в історичному, так і в культурному аспектах. Перебування більшості знахідок у приватних збірках вимагає від науковців не продовження відомої конфронтації, а розширення ділових контактів із приватними колекціонерами з тим, щоб якомога більшу кількість належних їм раритетів уводити в науковий обіг. По-друге, цілком обґрунтованими, на наш погляд, є версії про виготовлення окремих натільних хрестиків за межами нашого краю та доставку їх різними шляхами на Волинь. По-третє, ці знахідки однозначно стверджують про тісні церковні та торгові зв'язки населення Волині з іншими регіонами тодішнього світу в X–XIII століттях. Водночас реалістичною вважаємо версію щодо виготовлення окремих натільних хрестів із каменю в майстернях нашого краю. Без сумніву, що подальше дослідження знахідок цього типу на території Волині та з'ясування поставлених у дослідженні проблем принесе відкриття нових маловідомих сторінок історії нашого краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Брайчевский М. Утверждение Христианства на Руси. Киев, 1989. 294 с.
2. Гнутова С. Зотова Е. Кресты, иконы, складни. Москва, 2000. 132 с.
3. Гулько Г. Про знахідку фрагмента складня XVIII–XIX ст. в Луцьку. Волинська ікона: дослідження та реставрація. Луцьк, 2012. С. 158–161.
4. Кучинко М., Охріменко Г., Савицький В. Культура Волині та Волинського Полісся. Луцьк, 2008. 326 с.
5. Кучинко М., Златогорський О. Пам'ятки археології Луцького району. Луцьк, 2010. 278 с.
6. Кайль В. А., Нечитайло В. В. Древнерусские нательные кресты X–XIII веков: каталог. Луганск, 2006. 188 с.

7. Кутасов С. Н., Селезнев А. Б. Нательные кресты, крестововключенные и крестовидные подвески X–XV веков. Москва: Искатели, 2010. 322 с.
8. Літопис Руський / перекл. з давньорус. Л. Є. Махновця. Київ: Дніпро, 1989. 591 с.
9. Мазурик Ю., Гулько Г. Нові знахідки енколпіонів на Волині у 2015 році. Волинська ікона: Дослідження та реставрація. Луцьк, 2015. С. 189–193.
10. Нечитайло В. В., Нечитайло А. В. Каталог энкопионов Древней Руси XI–XIV ст. Киев, 2009. 132 с.
11. Охріменко Г., Скляренко Н. та ін. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007. 740 с.
12. Рожко В. Українське православне церковне мистецтво Волині (IX–XX ст.). Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. 399 с.
13. Рожко В. Хрести історичної Волині (IX–XX ст.). Луцьк, 2012. 178 с.
14. Рожко В. Православні монастирі Волині і Полісся: історико-краєзнавчий нарис. Луцьк: Медіа, 2000. 692 с.
15. Савицький В., Остапюк О. Давньоруські енколпіони в збірці Любомльського музею. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині. Луцьк, 2013. 126–130.
16. Терський С. Історія Луцька. Лучеськ X–XV ст. Т. 1. Львів, 2007. С. 162.
17. Тихомиров М. Н. Древняя Русь. Москва, 1975. 296 с.

СТИЛОСИ-ПИСАЛА ЯК СВДЧЕННЯ ПИСЕМНОСТІ У ДАВНІЙ РУСІ

*Світлана Локайчук, Григорій Охріменко,
Володимир Потрапелюк*

Одним із найважливіших елементів розвою культури на волинських землях княжої доби стала поява писемності наприкінці X – початку XI ст. На сьогодні вже не викликає заперечень твердження про широке розповсюдження грамотності на Русі. Тема появи та розвитку писемності в Давній Русі досить складна і важлива. Освіта зароджувалася, ймовірно, в IX ст. – в період складання держави. Набагато сприятливіші умови для її поширення з'явилися з уведенням християнства за князя Володимира Великого. Не виключено, що пік цього процесу настав у XII–XIII ст. (передмонгольський час) та пов'язаний із максимальним поширенням грамотності, книгописання, розвитком міст, будівництвом багатьох церков, монастирів, різного типу шкіл.

Цінний матеріал, на підставі якого можна скласти уявлення про поширеність писемності серед населення того часу, дають археологічні розкопки та окремі знахідки стержнів для письма – стилосів (*іл. 30–60*), застібок до книг, берестяних грамот, графіті на стінах церков та численних керамічних виробів із написами на них. Тривалий час бронзові, залізні стержні з загостреними кінцями з одного боку та лопаточками з іншого вважали шпильками, проколками і лише в 1950-х роках вони були ідентифіковані як писала-стилоси для нанесення букв на навощених дощечках (*Тимощук, 1956, с. 155–158; Медведев, 1960, с. 63–88*).

Під час розкопок Ленкінцівського городища у 1953 р. було знайдено бронзовий стержень довжиною 11,5 см зі «щитком»

п'ятикутної форми. Вперше таку знахідку давньоруського часу правильно ідентифікував і оприлюднив про це інформацію Б. Тимошук у публікації «Об инструментах для письма («стилях»)» (Тимошук, 1956, с. 155–158). Лопаточка стилоса з Ленківців прикрашена з обох боків різними узорами. Імовірно, виріб відлито у формі. Подібний стилос довжиною 12 см, але з прорізним хрестом на лопатці, за даними автора, трапився у Звенигороді. З цього ж міста походить кістяне писало, подане О. Ратичем у статті «Літописний Звенигород». Цей виріб має загострене вістря, верхній кінець пошкоджений, а середня частина стержня прикрашена декором з навскісних паралельних врізних ліній; датується, більше всього, X ст. (Ратич, 1973, с. 92, рис. 4: б). Таким чином, лише в середині XX століття знахідки стержнів, загострених з одного боку та лопаточкою з протилежного, на давньоруських городищах і поблизу них почали розглядати як важливе джерело вивчення історії писемності.

Поступово з'ясувалося, що цими стержнями робили написи по тинькованих стінах храмів (графіті Софії Київської (*Высоцкий, 1959, с. 273–274; Рыбаков, 1984, с. 37–38*); Василівської церкви у Володимирі-Волинському, церкви Іоанна Богослова в Луцьку та ін.), на шиферних пряслах, керамічному посуді, голосниках, ливарних формочках, плінфі, на дерев'яних дощечках, берестяній корі. Б. Тимошук обґрунтовано зазначає, що грамота тоді могла бути поширена не лише в середовищі заможних верств населення, а й серед ремісників, купців (Тимошук, 1956, с. 155–158).

Про масову освіченість на Русі (особливо у великих містах: Київ, Новгород, Чернігів та ін.) стало відомо після сенсаційних відкриттів у Новгороді, Бересті, Звенигороді берестяних грамот, писал, дощечок для письма. Б. Рыбаков зауважував: «Виключно важливим було відкриття в Новгороді берестяних грамот XI–XV ст. Ці документи знову підтверджують широкий розвиток освіченості населення (Рыбаков, 1984, с. 12). Крім того, автор зазначає, що «посадські чорні люди пообписували в XI–XII ст. стіни київських та новгородських церков веселими, насмішкуватими написами» (Рыбаков, 1984, с. 12), як, до речі, і достовірними історичними повідомленнями.

У давньоруських містах Волині відкрито багато написів на речах, стінах церков, які свідчать про грамотність простих людей. М. Малевська, досліджуючи залишки церкви Іоанна Богослова другої половини XII ст. на території замку Любарта в Луцьку, звернула увагу на численні графіті північної стіни храму (*Малевская, 2005, с. 136*). У Володимирі-Волинському при вході у Василівську церкву-ротонду була вмурована плита з написами та рисунками. У першому рядку вдалося прочитати слова «Помози Б(о)же» (*Бондаренко, 1997, с. 170*).

У 1988–1989 роках під час дослідження давньоруського літописного міста Звенигорода І. Свешніковим було виявлено три берестяні грамоти (одна збережена повністю та дві у фрагментах) першої половини XII ст., які засвідчують листування жителів Південно-Західної Русі (*Кучинко, Охріменко, Савицький, 2008, с. 159–160*).

Питання про берестяні грамоти, писала-стилоси, дошки для письма розглянуто в монографії «Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби» (2008 р.), у якій в параграфі «Найдавніші матеріали і знаряддя письма» описано пам'ятки писемності середньовічної Волині (*Кучинко, Охріменко, Савицький, 2008, с. 159–181*), використано багато малюнків, світлин із Звенигорода, Волині, давніх міст Білорусі, Галичини та ін. Вказано, що писала походять з Луцька, Берестя, Грудека Надбужного, Дорогобужа, Пересопниці.

Для вивчення писемності найбільш західної частини Волині – Побужжя – важлива стаття В. Петегирича «Писемна культура еліти та «мовчазної більшості» у містах Надбужанщини княжої доби» (*Петегирич, 2010, с. 135–150*). До складу цих земель входили такі міста, як Львів, Володимир, Пліснеськ, Червен, Буськ, Белз, Волинь, Любомль, Берестя, Дорогочин та ін. Про побутування книг на згаданих теренах видно зі знахідок застібок-шпеньків у формі маленьких мечів, петель, що виявлені в Києві, Галичі, Тербовлі, Володимирі, Луцьку, Бересті (*Петегирич, 2010, с. 139*), та писал (*Петегирич, 2010, с. 140, рис. 3: 1–6, 8*). Усього в Побужжі, за даними дослідника, на 2010 рік колекція писал становила 15 екземплярів: 5 з Берестя, 3 з Белза, 2 з Пліснеська, по одному зі Львова, Червена, Волиня, Дорогочина, Топорниці Замойсько-

го пов. (Польща) (*Петегурич, 2010, с. 142*). Цікаво, що з Волиня походить писало більших розмірів (довжиною 13,9 см) з Т-подібною лопаткою та крильцями по краях (*Kokowscy, 1992, s. 210, 212–213, рис. 3*). Подібні вироби трапляються частіше на захід від Бугу; рідше на – Волині (зокрема, один такий стилос знайдено в Пересопниці) (*Терський, 1996, рис. 1: 2*). Ці артефакти належать до другої половини XII – середини XIII ст. (*Медведев, 1960, с. 78; Петегурич, 2010, с. 143*). В. Петегурич слушно зазначає, що пам'ятки писемності пов'язані передусім із середовищем світської та церковної еліти. У культурному житті краю важливу роль відігравали монастирі, церкви, сільські парафії, які були «головними осередками поширення писемності» (*Петегурич, 2010, с. 135*).

Питанням писемності давньоруського часу присвячена також стаття І. В. Возного «Писала XII – першої половини XIII ст. з території Південно-Західної Русі». Автор підкреслює, що успіхам в освіті тодішнього населення сприяли такі фактори: утворення Давньоруської держави, досягнення в соціально-економічному розвитку слов'ян, їхні культурні контакти з християнськими країнами. На думку І. В. Возного, держава була «основним замовником писемності, необхідної для формування державного апарату, ... християнських громад, економіки ...» (*Возний, 2013, с. 5*). Винятково важливу роль в цьому відігравали міста. Основними доказами поширення писемності є стилоси, яких, за підрахунками автора, в окресленій зоні відомо 63 (*Возний, 2013, с. 6–7*).

Коротку інформацію про старожитності, пов'язані з розвитком писемності, на Волині та Галичині знаходимо в монографії С. Терського «Археологія доби Галицько-Волинської держави». Тут подано фото фрагмента учнівської дошки зі Звенигорода, листа на бересті мешканки Перемишля (XII ст.), рисунки 20 писал з Галичини (з них лише 4 залізні, решта бронзові), 16 стилосів з Волині – Луцька, Пересопниці, Муравиці, Дорогобужа, виявлених М. Кучинком, С. Терським, Ю. Нікольченком, Б. Прищепю (*Терський, 2014, с. 143–145, рис. 96, 97, 97а, 98, 99*) (до речі, серед волинських писал 13 із 16 бронзових, на відміну від Новгороду, де пере-

важали залізни). Дослідник подає також зразки графіті з церкви Іоана Богослова в Луцьку (за М. Хільком).

У 2014 році вийшла стаття Л. Парфенюк «Давньоруські писала княжої Пересопниці», у якій авторка подала опис 4 писал, виявлених у різні роки під час розкопок на Пересопницькому городищі, та 2 фрагментів (з лопаточками), знайдених і переданих до музею в Пересопниці місцевим жителем (*Парфенюк, 2014, с. 41–47*).

У публікації С. Локайчук, В. Потрапелюка та ін. «Матеріали до вивчення теми писемності княжої доби» (2017 р.), крім загальних відомостей про стилоси, подано якісні фото 33 писал з приватної колекції, серед них 11 з Волині, решта – з інших міст Русі, проте автори не зробили опису цих предметів для письма. Усі вироби бронзові, доброї збереженості, окремі з них мають декоровані «щитки» (*Локайчук, Потрапелюк, Скляренко, 2017, с. 67–74, рис. 1 – рис. 5*).

Першим атрибутував стилоси як окрему категорію артефактів та запропонував їх хронологічний поділ археолог А. Медведєв, у розпорядженні якого спочатку було лише 50 писал – усі з розкопок у Новгороді (Нарєвського розкопу). Дослідник зіставив їх з іншими стержнями з більш як 20 давньоруських міст і на основі цього виділив 15 типів (*Медведєв, 1960, с. 63–88*). На 2000 рік кількість новгородських стилосів становила вже понад 200 екземплярів. У зв'язку зі знахідками нових знарядь Б. Овчинникова доповнила класифікацію А. Медведєва, виділивши 19 типів (*Овчинникова, 2000*). Крім того, з'явилися підтипи, або варіанти. Разом із тим авторка зауважує, що одні типи стилосів більш чисельні, інші представлені значно меншою кількістю артефактів (*Овчинникова, 2000, с. 47*).

Для з'ясування кількості знайдених писал на Волині спробуємо скласти дані з різних пунктів – міст, городищ тощо. В окремих краєзнавців, ознайомих з цією тематикою, склалося враження, що знарядь для письма на волинських землях було небагато, проте це не так. Назвемо окремі пункти, де відомі знахідки писал з волинського регіону:

1. м. Володимир Волинської обл. Це місто було княжою столицею. У ньому розташовувалася єпископія, функціонувало ба-

гато церков, мешкали купці, священнослужителі. До значних культових споруд належали Успенський собор, церкви Святого Дмитрія, Святого Юрія, Святих Іоакима та Анни, Василівська, Миколаївська, Михайлівська, Георгіївська, церква в уроч. Стара Катедра та ін., усього 8 мурованих цегляних церков та два дерев'яні храми (*Кучинко, Охріменко, Петрович, 2004, с. 80–93*). Тут переписували книги, складали літопис, навчали молодь. Володимир був одним з найбільших міст Волинської землі та Волинського князівства, а також видатним центром культури, освіти, поширення писемності. У розвитку книгописання значна роль належить князю Володимирові Васильковичу. У Галицько-Волинському літописі згадуються 47 рукописів, виконаних у Володимирі, частина з яких написана князем власноруч (*Терський, 2010, с. 205–206*). У зв'язку з цим логічно, що знахідки писал тут трапляються часто. На сьогодні з різних джерел відомо більше 10 виробів. Зокрема, залізне писало довжиною 11,3 см з підтрикутною лопаткою, що закінчувалася валиком при переході до стержня, знайдено в розкопі біля Успенського собору. Уламки бронзових стилосів із зубцями на лопатках (а також наріжники книг) походять з уроч. Онуфріївщина (Володимир-Волинський історичний музей, інв. номери Р 6-442 та 820). Звичайно, з цих церковних та монастирських осередків освіти грамота поширювалася і на навколишні села, де тепер знаходять бронзові та залісні писала, навіть застібки до книг. У Локачинському р-ні Волинської обл. на поселеннях також знаходили бронзові писала (інформація усна).

2. м. Луцьк Волинської обл. У Луцьку розміщувалася єпископія (*Круп'якевич, 1984, с. 22*). Це місто було другим за значенням у Волинській землі, значним торговим центром – на шляху з Києва до Володимира, Кракова (*Археологія Прикарпаття..., 1990, с. 122–124*). Усе це створювало умови для розвитку освіти, про що свідчать написи, численні знахідки писал. На території Верхнього замку М. Малевська відкрила залишки кам'яного палацу другої половини XIII ст., фундаменти церкви Іоана Богослова, спорудженої за Ярослава Ізяславовича (1155–1180 рр.). Своєрідність храму полягала в тому, пише авторка, що першопочатково він не був розписаним. Про це свідчить передусім велика кількість графіті,

виявлених на північній стіні та стовпах церкви (різні знаки, букви, слова, написи, рисунки). Усі вони видряпані на шарі розчину між рядами цегли та, як виняток, на самих цеглинах (*Малевская, 2005, с. 136*). До речі, згорток (сувій) берестяної кори, підготовленої для писання, знайдено біля Стирової вежі цього ж замку (*Терський, 2006, с. 54*). Неподалік Верхнього замку була розташована Дмитрівська церква, досліджувана М. Кучерою у 1968 р. Тоді ж викопано кам'яну плиту з кириличними написами, дуже пошкоджену, два рядки якої починалися малим юсом і крапкою після нього. Також у місті виявлено бронзовий стилос з прорізним хрестом на лопаточці (*Кучинко, 2002, с. 142*). Залізне писало довжиною 11,5 см зі злегка виділеною трикутною лопаткою, що з одного боку закінчується прямим лезом, а з іншого плавно переходить у стержень, походить з уроч. Пристань (*Терський, 2014, с. 145, рис. 99: 1*). Два інші бронзові стилоси з лопаточками у формі келиха, під якими є кілька валиків, знайдено на околиці Луцька. Один з артефактів має срібне покриття (*Кучинко, Охріменко, Савицький..., 2008, рис. 8: 3, 4*).

3. Луцький район. Кістяне писало, прикрашене врізним складним геометричним декором, знайдене було на городищі біля с. Городище Друге Луцького р-ну під час розкопок М. Кучинка (*Кучинко М., Кучинко З., 2007, рис. 3: 3*). Із с. Рованці походить бронзове писало. Поблизу с. Воютин знайдено бронзове фрагментоване писало більшого розміру з лопаткою нетипової форми, що закінчується двома відгалуженнями зооморфного вигляду (одна частинка відламана), посередині наявний отвір з протягнутим в нього кільцем для підвішування з того самого металу (рис.). Писало такої форми відсутнє в класифікаційній схемі новгородських стилосів, за Б. Овчинніковою. Подібні вироби – із верхом у формі пташки замість лопатки – авторка зараховує до імпортів з Прибалтики (*Овчинникова, 2000, с. 105*). Із с. Крупа відома знахідка писала у формі келиха із дрібнозубчатими насічками на бокових гранях (ребрах) лопатки (тип 3 в, за Б. Овчинніковою).

4. с. Пересопниця Рівненського р-ну Рівненської обл. У статті Л. Парфенюк «Давньоруські писала княжої Пересопниці» (2014) наведено дані, що в музеї КЗ «Пересопниця» зберігаються чотири

вироби. Крім того, пересопницькі стилоси представлені у Львівському історичному та Рівненському краєзнавчому музеях (*Парфенюк, 2014, с. 41*). Авторка далі пише, що в XI–XII ст. лопаточки писал мали форму ширшого або вужчого «бокальчика» (келиха) (тип 3). Залізне писало цього типу знайдене на городищі. Довжина його стержня 10,8 см, лопаточки – 1,5 см. Під лопаточкою є кулька.

1975 року на дитинці Пересопниці під час розкопок В. Терським знайдено два залізні писала цього ж типу (зберігаються у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею), що походять з наземної будівлі середини – другої половини XIII ст., яка розташовувалася північніше церквища. В обох стилосах лопаточки були форми келиха. Менше писало довжиною 11,7 см, більше – 14,3 см. Вважають, що писала типу 3 б (за Б. Овчинніковою) з кольорового металу могли потрапляти до Русі з Західної Європи (*Овчинникова, 2000, с. 62–63*). Писало з лопаточкою Т-подібної форми знайдено С. В. Терським південніше церквища на місці будівлі дружинного кварталу (фонди Львівського історичного музею). Його довжина 10 см, стрижень квадратний в перетині, нижче під лопаточкою прикрашений трьома врізними лініями. Крім того, два писала з мідного сплаву передав до Пересопницького музею 2012 року місцевий житель. Обидва вироби біля лопаточки мають валики (за А. Медведєвим, вони належать до 8 типу, датуються XII–XIII ст.) (*Парфенюк, 2014, с. 46*). Тобто всього під час розкопок в Пересопниці виявлено близько 10 писал. Серед цих знахідок переважають залізні стилоси.

5. Дорогобуж (Гоцанський р-ну Рівненської обл.) згадується в «Повісті временних літ» під 1084 р. Значна кількість писал (15 штук), виявлених переважно на городищі під час розкопок під керівництвом Ю. Нікольченка та Б. Прищепи, вказує на значення міста як культурного, освітнього регіонального осередку, яке було до того ж центром невеликого удільного князівства (*Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 43*). У місті був храм. Дорогобуж розташований на перехресті двох важливих торгівельних шляхів: з Києва на захід та по р. Горині (*Археология Прикарпаття..., 1990, с. 129–131*). Свідченням грамотності місцевого населення є графіті на кера-

міці, побутових речах. На уламках амфор, пряслі з мергелю виявлено кириличні літери.. Під час розкопок знайдено бронзову застібку до книги (*Прищепя, 2011, с. 199–201*), а також маленький меч, який також відносять до застібок книг (подібний виріб відомий з Острога) (*Прищепя, 2011, с. 202*). Лише на дитинці Дорогобужа знайдено 12 писал. Б. Прищепя подав їх детальний опис. Усі вони залізні. Поділяються на 5 типів (*Прищепя, 2011, с. 199–200, табл. 1*). Інструменти для письма знайдено в усіх досліджуваних садибах, які датуються XI – першою половиною XIII ст. Крім того, за даними місцевих краєзнавців, у Гощанському р-ні на давньоруських поселеннях також знаходять залізні писала часто – одне-два на поселенні. Це може свідчити про роль Дорогобужа в поширенні писемності серед жителів навколишніх сіл. Тобто грамотність була більш масовим явищем і, напевне, не лише в місті, а й у навколишніх селах.

6. Городище Муравиця (на околиці Млинова Дубнівського р-ну Рівненської обл.) в XI–XII ст. було центром невеликої сільської округи. Під час розкопок серед інших залізних виробів знайдено писало (*Археологія Прикарпаття..., 1990, с. 144*). Ще одне писало походить із с. Вовничі цього ж району, розташованого неподалік с. Торговиця (інформація усна, опис відсутній). Також у с. Хрінники цього ж району знайдено фрагмент залізного писала – лопатку у формі келиха, стилізованого під квітку з трьома пелюстками та відігнутими вниз «вусиками»-чашолистками.

7. Городище Волинь (біля с. Грудек Грубешівського повіту (Польща)). Місто згадується в «Повісті временних літ» під 1018 р. Воно розташоване на лівому березі р. Західний Буг, поблизу гирла р. Гучви в зручному для торгово-обмінних зв'язків місці (перехрестя шляхів – водного по Бугові та сухопутного – з Володимира на захід) (*Археологія Прикарпаття..., 1990, с. 133–134*). Тут також знайдено писало більших розмірів.

На Поліссі знахідки писал поки що мало відомі. Лише в Рожиченському р-ні Волинської обл., за даними місцевих краєзнавців, на великих поселеннях траплялися стилоси, зокрема на городищі Любче знайдено три такі вироби. У той же час у багатьох районах лісової зони та Волині (Любомльський, Маневицький, Любешів-

ський, Дубенський, Горохівський та інші) інформація про ці знахідки майже відсутня.

Таким чином, з більших давньоруських міст Волині відомо близько 50 писал: 10 з Володимира-Волинського, близько 10 з Луцька, 15 з Дорогобужа, приблизно 10 з Пересопниці, одне з Острога (маємо ілюстрації приблизно 20 з них), 3–4 з Любомля. Також на сільських поселеннях Волині виявлено 20–25 знахідок писал та їх фрагментів: 6–7 з Рожищенського р-ну, одне з Каменя-Каширського, 3–4 з Локачинського р-ну, приблизно 7–8 з Луцького р-ну, 5–6 з Гошанського р-ну (інформація про них здебільшого усна).

Для вивчення цієї теми частково опрацьовано приватні колекції писал – усього 105 екземплярів. Крім того, з Інтернет-ресурсу Віоліті використано світлини 62 стилосів (51 із них походять з віддалених від Волині областей України). Тобто відомі нам артефакти з приватних колекцій становлять 167 стилосів.

Стилоси мають багато незначних або й виразних особливостей: наявність чи відсутність упору-«яблука», що відділяв лопатку від стержня; різні форми лопатки для стирання чи розгладжування воску; оформлення стержня; багатоваріантні обриси лопатки – чотирикутні, підтрикутні, у вигляді «келиків», з прорізами у формі хреста, з отворами, боковими зубцями тощо.

Крім цього, вироби різняться розмірами: більші мають довжину 11–14 см, трапляються і вдвічі коротші. Краї лопаток окремих писал не мають рівного зрізу та потоншення. Можливо, вони призначалися не для затирання нанесених на віск написів. У деяких із цих знарядь для письма взагалі відсутні лопаточки. Не виключено, що ними процарапували на твердішому матеріалі – дереві (бересті), мергелевих та шиферних пряслах. Стержні стилосів також різні: рівно округлі, скручені, чотирибічні тощо.

Подаємо узагальнений опис стилосів, за класифікацією А. Медведєва, знайдених на території Волині та суміжних теренів, враховуючи опрацьовані нами приватні колекції. Найраніших кістяних, рогових, металевих писал **типу 1** відомо мало: два із Звенигорода (*Возний с. 6, рис. 1: 1; Ратич, 1973, с. 92, рис. 4: 6*), одне з Червеня та, можливо, одне кістяне (лопатка відламана) із с. Городище Друге Луцького р-ну.

Типу 2 (лопаточка напівкруглої форми з упором в місці переходу лопатки у стержень (*Медведев, 1960, с. 73*)) відомо два екземпляри з Дорогобужа (*Прищеп, 2011, с. 64, рис. 56: 27, с. 65, рис. 57: 4*), 2 – з с. Городище Друге Луцького р-ну (*Кучинко М., Кучинко З., 2007, с. 543, рис. 3: 3*), по одному з Луцька, із с. Білосток, з Рівненщини та з Волині без локалізації (зберігається у ВКМ (А22564)), три з Чернігівщини (*іл. 41: 5, 6*).

Тип 3 (широкий або злегка витягнутий келих (бокальчик) (*Медведев, 1960, с. 76*) представлений чисельною групою виробів, серед яких два з Володимира, сім з Волині (зокрема, знайдені біля н. п. Крупа, Локачі, Луцьк, Рованці, інші не локалізовані), по три з Рівненської обл. (Хрінники, Пересопниця), Житомирської та Хмельницької обл., два з Тернопільської, сім із Чернігівської та один із Львівської обл. (*іл. 30; 32; 35; 36*).

Тип 4 (хвилька або зубчики по бокових гранях лопаточки, що має підтрикутну форму (перевернутого трикутника з опуклими сторонами) та упор (*Медведев, 1960, с. 76*)) належить до найбільш масових. У Дорогобужі знайдено чотири таких писала (*Прищеп, 2011, с. 201; рис. 172: 3–6*), із нововиявлених у приватних колекціях – по сім із Волинської (деякі локалізовані: Цумань, Любомльський район, Турійськ) та з Чернігівської обл., по три з Хмельницької та Львівської обл. (*іл. 44; іл. 49: 2, 3*).

Тип 5 (з прорізним хрестом на лопатці (*Медведев, 1960, с. 76*)) відомий на різних територіях Давньої Русі, особливо на південному заході. Усього маємо десять зображень / фото цього типу з Волині. Одне писало походить з Луцька (*Кучинко, Охріменко, Савицький, 2008, с. 174, рис. 8: 1*), чотири з Волинської обл. (усна інформація), одне з колекції ВКМ (А-22566), чотири волинських – з приватної колекції (рис.), також нам відомо по одному з Житомирської, Чернігівської, Хмельницької, Сумської, Київської обл. (приватна колекція). В. Петегирич зазначає, що на Волині та сусідніх землях писала із прорізним зображенням хреста на лопаточках були популярними (*Петегирич, 2010, с. 141, рис. 4*). Хрест був гербовим знаком Волині і, припускають, писала з хрестом могли виготовлятися на місці (*Бондаренко, 1997, с. 130–131*) (*іл. 31; 40*).

Вироби **типу 6** (форма гострореберного келиха (*Медведев, 1960, с. 76*)) нам відомі з Пересопниці (всього 2) (*Парфенюк, 2014, с. 45*), по чотири з Волині (без локалізації) та з Київської обл., по два із Хмельницької та Житомирської обл., по одному із Рівненської, Чернігівської, Тернопільської Вінницької обл. (**іл. 42: 1, 2, 5-7; іл. 51**).

Писала **типу 7** (лопаточка подібна до вузького келиха з відтягнутими / розширеними з самого верху краями /гранями лопатки (*Медведев, 1960, с. 76*)) представлені чотирма екземплярами з Рівненської обл. (зокрема, по одному з Пересопниці (*Парфенюк, 2014, с. 45*), з околиці Млинова – Муравиця (*Терський, 2014, с. 145, рис. 99: 6*) та з Дорогобужа (*Прищеп, 2011, с. 201, рис. 172: 2*), третє у приватній колекції), п'ятьма з Волині (одне із с. Рованці, одне з околиць Луцька (*Кучинко, Охріменко, Савицький, 2008, с. 174, рис. 8: 3*), одне з Володимира (*Возний, 2013, с. 9, фото 1: 7*), два без локалізації), в описуваній колекції зібрано шість виробів цього типу із Чернігівської обл., по два із Житомирської обл., Вінницької та Київської обл., по одному із Львівської та Хмельницької обл. (**іл. 34; 48; 50; 52**).

Стилоси **типу 8** (з Т-подібною лопаткою (*Медведев, 1960, с. 78*)) Знайдені в Пересопниці (1 ціле і 2 фрагменти лопатки зі зламанною частиною стержня (*Парфенюк, 2014, с. 46*), у літописному Волині (*Kokowścy, 1992, s. 210, 212-213, рис. 3*). У досліджувану приватну колекцію потрапили писала цього типу з Волинської, Житомирської, Хмельницької обл. (по одному артефакту), Чернігівської, Київської (по три екземпляри) (**іл. 47**).

Вироби **типу 9** (із п'ятикутною лопаткою (*Медведев, 1960, с. 78*)) трапляються зрідка, зокрема два виявлені в Дорогобужі (*Прищеп, 2011, с. 90, рис. 96: 2, с. 103, рис. 115: 24*), три зберігаються в описуваній приватній колекції (з Волині, Чернігівщини, Хмельниччини), одне волинське писало з лопаткою п'ятикутної форми є в експозиції ВКМ (А 22567) (**іл. 41: 7-9**).

До **типу 10** (з підтрикутною чи півовальною лопаткою зі зрізаним верхом (лезом) та прямокутними крильцями по боках (*Медведев, 1960, с. 78*)) можемо віднести вироби, знайдені у Волинській, Рівненській, Чернігівській, Хмельницькій, Жито-

мирській, Київській обл. – по одному екземпляру, оскільки, хоч вони і охоплюють широкий ареал, проте трапляються не часто (*іл. 49: 1, 4*).

До **типу 11** (лопаточка у формі вузького витягнутого перевернутого трикутника з фігурними вирізами «ластівчин хвіст» з обох боків (*Медведєв, 1960, с. 78*)) належать артефакти, знайдені у Волинській, Рівненській (Хрінники), Житомирській обл. (по одному екземпляру) та три вироби із Тернопільської обл. (одне дуже доброї збереженості з Кременця). Верхня частина лопатки нагадує Т-подібні стилоси, проте повторювані фігурні вирізи надають виробу вишуканої форми (*іл. 49; 5, 7–9; іл. 57: 3, 4*).

Писала **типу 12** (з лопаточкою у формі перевернутого трикутника, гостра вершина якого плавно переходить у стержень – інколи витий, упор відсутній (*Медведєв, 1960, с. 78*)) відомі (по одному артефакту) з Луцька – уроч. Пристань (*Терський, 2014, с. 145, рис. 99: 1*), Дорогобужа (*Прищеп, 2011, с. 99; рис. 110:12*) (*іл. 37: 1–3, 7; іл. 53: 1–3*), с. Городище Друге (*Кучінко, 1996, с. 173, рис. 63: 13*). У приватній колекції зберігаються вироби цього типу із с. Білосток Луцького р-ну, три із Чернігівської обл.

Стилоси **типу 13** (лопатка форми перевернутого звуженого («стрункого») трикутника з упором із одного або трьох валиків (*Медведєв, 1960, с. 78*)) знайдено під час розкопок у Дорогобужі (два артефакти) (*Прищеп, 2011, с. 201; рис. 172: 1, 7*). З Волині відомо п'ять екземплярів, зокрема в описуваній приватній збірці наявні три – один срібний / посріблений із Каменя-Каширського та два бронзові доброї збереженості. У Любомльському краєзнавчому музеї зберігається два фрагменти писал цього типу (лопатки з обламаним стержнем). В описуваній колекції є також три екземпляри з Чернігівської обл. та по одному із Хмельницької, Тернопільської та Київської обл. (*іл. 33; іл. 43*).

Наявність різних типів писал у великих містах може свідчити про широкий обмін товарами між землями Русі. Розкидано віддалена географія стилосів одного типу, можливо, вказує на перевезення їх купцями або людьми інших професій здалека. У цьому контексті цікавим є питання наявності тодішніх значних центрів виробництва писал, крім Києва, Чернігова, Володимира та інших

міст південно-західній Русі. На основі знахідок писал у м. Володимирі та в навколишніх місцях а також їх подібності за виконанням, кольором припускаємо, що тут були майстри, які спеціалізувалися на виробництві писал. Загалом стилоси, описані А. Медведєвим (навіть залізні) виготовлені дуже майстерно (*Медведєв, 1960, рис. 3, рис. 5*). Окремі писала з Новгороду та, наприклад, Пересопниці мають скручений стержень – непросте завдання, яке майстри вправно виконували. Деякі бронзові вироби також мають скручений стержень.

Писала різняться матеріалом, з якого виготовлені – кістка, бронза, залізо, інколи покриті кольоровими металами – сріблом, позолотою. Рідкісними серед них є кістяні або рогові писала (Звенигород Львівської обл., Городище Друге Луцького р-ну Волинської обл., Листвин Дубенського р-ну та інші). Б. Овчинникова зауважує, що «кістяні писала декорувалися рослинними або геометричними узорами, різьбленням або зооморфними скульптурними зображеннями» (*Овчинникова, 2000, с. 61*).

Побіжно зупинимось на можливих способах виготовлення бронзових, срібних стилосів. Окремі дослідники використовували термін «виливання» – техніка лиття, у результаті якого отримували складні мистецькі вироби. Простіші стилоси виготовляли, напевно, розклепуванням заготовки з фрагмента дроту потрібної товщини. Між лопаточками та штирями залишалися валики – один або кілька. На особливо вишукано зроблених писалах (лопаточках) бачимо складний декор, отриманий, ймовірно, від матриці. Технічно не просто було виконати на лопаточках отвори у формі хреста (вироби для священнослужителів – ?). Привертає увагу, що багато залізних виробів добре збереглися (можливо, вплив воску?). На Волині чисельнішими були писала з бронзи.

Стилоси відзначаються неоднаковою ретельністю виконання: одні простіші, інші виготовлені зі смаком, трапляються й мистецькі, ексклюзивні. Очевидно, писала з кольорових металів або покриті сріблом, позолотою належали представникам вищих верств населення, а залізні – простим людям. Дуже рідко трапляються срібні з позолотою писала – один такий виріб виявлено у Володимирі-Волинському. До речі, у статті А. Ф. Медведєва «Древ-

нерусские писала X–XV вв.» наведено зображення залізних стилосів, виконаних дуже старанно, чотири з них мали покриття – сріблясте, із золотистої бронзи (*Медведев, 1960, рис. 3*).

Крім того, до елітних нетипових писал належить кілька виробів із теренів Волині. Один стилос срібний або посріблений з Камінь-Каширського р-ну (приватна колекція), інший срібний з позолотою з Володимира з лопаточкою, що має з обох боків зображення сокола, а нижче – хреста (маємо лише його словесний опис). Є світлини кількох артефактів з верхньою частиною у вигляді голови птаха та отвором для прив'язування з Острога, один із Чернігова, один із Київської обл. Відомі писала з одним, двома чи трьома отворами для підв'язування виробів та ланцюжків (походять з Київської, Чернігівської, Острога).

Отже, стилосів X–XI ст. (тип 1, 2) знайдено небагато. Імовірно, писемність у той час лише зароджувалася. Звичайно, на багатьох важливих пам'ятках достатньо розкопок не проводилося: Свята Гора біля с. Зимне, в Луцьку, на багатьох городищах Полісся, Волині.

Цікавим є факт, що на Волині переважали писала з кольорових металів. Залізних знайдено менше, вони походять з Пересопниці, Дорогобужа, Луцька та інших місць. Стилоси з кольорових металів XII–XIII ст. часто прикрашали досить вишуканим декором, багато з них, ймовірно, виплавлялося – з обох боків на їхніх щитках є різні зображення. Кілька бронзових стилосів, знайдених у Володимирі та навколишніх селах, подібні за стилем виготовлення, кольором. Вірогідно, їх виготовляли майстри у Володимирі.

Про масову освіченість на Русі (особливо у великих містах: Київ, Новгород, Чернігів та ін.) стало очевидним після сенсаційних відкриттів у Новгороді, Бересті, Звенигороді берестяних грамот, писал, дощечок для письма. Кількість стилосів у Давній Русі у XII–XIII ст., збільшувалася, лише монголо-татарська навала різко обірвала процес освіти.

На більших давньоруських поселеннях, зокрема Гоцанського р-ну Рівненщини, Локачинського, Рожищенського районів Волинської обл. знаходили залізні та бронзові стилоси (за даними місцевих краєзнавців). На Волинському Поліссі писал відомо поки що мало.

Елітні стилоси виготовлені за ексклюзивними зразками зі срібла або зі срібним, золотим покриттям. Окремі писала з Волині, як і загалом з Південно-Західної Русі, мають риси, не властиві місцевим традиціям, і є свідченням віддалених торгівельних зв'язків та впливів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья: раннеславянский и древнерусский периоды. Киев: Наукова думка, 1990. 190 с.
2. Бондаренко Г. В. Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни. Луцьк: Ред. вид ВДУ, 1997. 222 с.
3. Возний І. В. Писала XII – першої половини XIII ст. з території Південно-Західної Русі. Сумська старовина. 2013. № XLI–XLII. С. 5–14
4. Высоцкий С. А. Граффито XI в. в Софии Киевской. Советская археология. 1959. № 1. С. 273–274.
5. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Київ: Наукова думка, 1984. 176 с.
6. Кучинко М., Кучинко З. Окремі спостереження над духовною культурою Волині княжої доби. Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. ССІІІ: Праці Археологічної комісії. Львів, 2007. С. 534–547.
7. Кучинко М., Охріменко Г., Петрович В. Історія міста Володимир-Волинського від найдавніших часів до середини XX ст. (у світлі соціотопографії). Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. 260 с.
8. Кучинко М., Охріменко Г., Савицький В. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. 328 с.
9. Кучинко М. Волинська земля X – середини XIV ст. Луцьк, 2002. 304 с.
10. Локайчук С., Потрапелюк В., Склярєнко Н., Бабінчук Л. Матеріали до вивчення теми писемності княжої доби. Археологічні зошити з Пересопниці. Рівне: О. Зень, 2017. Вип. 5. С. 67–74.
11. Малевская М. Архитектурно-археологические исследования на территории Луцкого верхнего замка. Старий Луцьк: науково-інформаційний збірник, Луцьк, 2005. С. 134–164.

12. Медведев А. Ф. Древнерусские писала X–XV вв. Советская археология. 1960. № 2. С. 63–88.
13. Овчинникова Б. Б. Писала-стилосы Древнего Новгорода X–XV вв.: свод археологического источника. Новгородская Русь: историческое пространство и культурное наследие. Екатеринбург, 2000, С. 45–105.
14. Парфенюк Л. Давньоруські писала княжої Пересопниці, Археологічні зошити з Пересопниці Рівне: О. Зень, 2014. Вип. 3. С. 41–47.
15. Петегирич В. М. Археологічні джерела про писемність на південно-західних землях Київської Русі. Київська Русь: культура, традиції. Київ, 1982. С. 39–45.
16. Петегирич В. М. Писемна культура еліти та «мовчазної більшості» у містах Надбужанщини княжої доби. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. Вип. 14. С. 135–150
17. Прищепя Б. А. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. Рівне: ПП ДМ, 2011. 250 с.
18. Ратич О. О. Літописний Звенигород. Археологія. 1973. № 12. С. 87–94.
19. Рыбаков Б. А. Из истории культуры Древней Руси: исследования и заметки. Москва, Изд-во Московского университета, 1984. 240 с.
20. Свешніков І. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України. Ровенська обл. Київ: Наукова думка, 1982. 115 с.
21. Терський С. В. Археологія доби Галицько-Волинської держави. Київ : «Стародавній світ», 2014. 164 с.
22. Терський С. В. Лучеськ X–XV ст. Львів: Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2006. 252 с.
23. Терський С. В. Княже місто Володимир. Львів: Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2010. 320 с.
24. Терський С. Про писемність в містах Західної Волині X–XIV ст. (за археологічними даними). Наукові записки. Львівський історичний музей. Львів, 1996. Вип. V. Ч. 1. С. 74–95.
25. Тимошук Б. А. Об инструментах для письма («стилях»). Краткие сообщения Института истории материальной культуры. Москва, 1956. Вып. 62. С. 155–158.
26. Kokowścy E. i A. Trzy znaleziska wczesnośredniowieczne z Gródka nad Bugiem, woj. Zamość. Archeologia Polski. 1992. T. XXXVII. Z. 1–2. S. 209–214.

ВИСЛІ ПЕЧАТІ ТА ПЛОМБИ ПЕРІОДУ ДАВНЬОЇ РУСІ

Григорій Охріменко, Олександр Бабінчук

З-поміж багатьох артефактів середньовічної Волині є справді унікальні та рідкісні – це булли, або металеві печаті (*іл. 78 – іл. 83*). Пластина зі свинцю, на якій зроблено відтиск, називалася молівдобула, якщо на срібній заготовці – аргівула, на золотій – хрисовул. Середні розміри пластин – 2–3 см. Такі печаті знаходять у великих та менших містах – Києві, Львові, Володимирі, Галичі, Луцьку, Дорогобужі, Пересопниці та ін. З обох боків печатей витиснуті зображення та написи. У спеціальний отвір в печаті протягувався шовковий або льняний шнур, з допомогою якого вона підвішувалася до написаного документа (*Гупало, 1982, с. 90*).

Князівські печаті інколи виготовлялися з золота. Одну з них – «хрисовул Мстиславової грамоти» – описав В. Янін. Автор зазначає, що ні стилістично, ні технічно, і типологічно вона не подібна до інших подібних печаток, хоча зроблена за зразком свинцевих булл та відтиснута на золотій заготовці, мала отвір для шнура. Її діаметр – 12 мм. На бічних сторонах імена святих –покровителів власника печаті та його батька. Все це є ознакою належності до XII ст. На деяких подібних печатях зображено «Вседержителя» (*Янин, 1956, с. 46*). Нещодавно ще один хрисовул виявлено біля с. Литовиж, два печатки в с. Хрінники Рівненської обл., три походять з надбережжя Західного Бугу (в Любомльському районі).

Булли – печатки Давньої Русі – є цінними пам'ятками періоду розквіту держави як атрибути влади. Вони належали митрополитам, князям, посадникам та ін. Наука сфрагістика займається вивченням подібних цінних знахідок, визначає дати, місця скла-

дання актів. Скарбницею давньоруських печатей є Новгород, точніше його городище. Після весняних повеней р. Волхов на піску залишаються свинцеві булли. Всього тут знайдено їх більше тисячі (Гупало, 1982, с. 90).

Всього в колишніх межах Київської Русі знайдено більше 2000 булл, понад 800 з них датується домонгольським періодом. Зразки печатей того часу з музею Шереметьєвих подано О. Алфьоровим (Алфьоров, 2012, с. 5–74). Печаті відомі з усієї Великої Волині та сусідніх територій – Поділля, Галичини, Полісся. На жаль, не всі знайдені за останні десятиліття артефакти зафіксовано науковцями. Хоча саме в цей час пошуковці виявили їх багато.

В. Яніним в свій час зареєстровано 2300 печатей з яких 1/3 належить до X–XIII ст. Автор поділяє булли X–XII ст. на розряди:

1) князівські печаті X–XI ст. (архаїчні), їх станом на 1985 р. було відомо 17;

2) княжі печаті з грецькими надписами в строчках (було відомо 41);

3) печаті київських митрополитів (відповідно 18);

4) іменні єпископські печаті (24 одиниці);

5) печаті з формулою «Господи, помози» (57);

6) печаті з формулою «Днѣслово» (35);

7) печаті з зображенням двох святих (502);

8) печаті анонімні з зображенням Богоматері (20);

9) печаті із зображенням княжого знаку (64);

10) печаті із зображенням Христа або його символів (36);

11) інші булли (20 штук) (Янин, 1985 с. 376).

Пізніше сфрагістику другої третини XIII–XV ст. В. Янін поділяє на такі типи: 1) княжі печаті XIII – першої чверті XIV ст. (74); 2) печаті княжих слуг високого рангу: намісників, посадників (49); 3) іменні архієпископські печаті (53); 4) печаті владичних намісників (212); 5) печаті тисяцьких (25) тощо (Янин, 1985 с. 376).

Зроблений В. Яніним розподіл виконувався за формальним ознаками – на основі типових особливостей оформлення булл. Давньоруські булли є індикатором їх належності певним державним інститутам. Вони слугують для встановлення хронології, приналежності власникові, еволюції.

У волинських та галицьких містах і городищах знаходять переважно булли місцевого походження. Чимало свинцевих печатей XI–XII ст. пов'язані з поділом земельних фондів. Загалом для території України характерні печаті раннього періоду – XI–XII ст. а більш пізні, як пише В. Янін, рідкісні (*Янін 1985, с. 377*). За В. Яніним, поява вислих печатей належить ще до язичницького періоду. Вони зберігаються і в ранньохристиянський час. Тоді з'являються печаті київського митрополита, які спочатку, імовірно, виготовлялися у Візантії. На них зображувався патріарх, митрополит з рядковими грецькими надписами титулу та імені власника булли. Цей тип булл мав вплив і на князівські печаті середини XI ст. Приблизно тоді на території південної Русі з'являються печаті знатного сановника Ратибора, на яких зроблено написи давньоруською мовою.

Булли відомі з м. Володимира-Волинського (*Спаський, 1982, с. 88–89*). Сутейська, Перемишля (*Kunusz, 1960, s.11-52*), літописного Волиня (*Rajewski, 1956, s. 51*), з Галича (*Ратич, 1957, рис. 9: 5*), а також Звенигорода (*Янін, 1970, с. 176*). Деякі булли належали, зокрема, князю Давиду Ярославичу, а печать зі Ступниці – Ігорю Ярославовичу, що княжив на Волині в 1054–1057 рр. (*Янін, 1970, с.172*). Знайдено тут і печаті київського митрополита Костянтина II (1167–1174 рр.).

Булли з написом «Дънеслово» відомі з Галича (Ратич, 1957), Дорогичина (*Янін, 1970, с. 185*). Їх пов'язують з Ярославом Ізяславовичем, котрий князував на Волині у 1100–1118 рр. В. Янін подає опис булли з написом «Дънеслово» (в три рядки) князя Святополка Ізяславовича (Київ, 1003–1113 рр.). На одному боці поясне зображення архангела Михаїла з жезлом у правій руці та сферою в лівій. Навкруги обідок з дрібних крапок (*Янін, 1970, с. 74*). Також печать князя Ярослава Ігорьовича (1100–1118рр.). З одного боку напис в три рядки «Дънеслово», з іншого – зображення Іоана Предтечі в повний зріст з хрестом та звитком в лівій руці (*Янін, 1970, с. 84*).

Припускають, що печать з Белза належала новгородському князю Мстиславу Володимировичу (*Янін, 1970, с. 184*), а знайдена в Янчині (Іванівка) – полоцькому єпископу Міні (1105–1116 рр.).

Ареал поширення подібних булл досить широкий. Їх знахідки, ймовірно, свідчать про соціально-політичний статус пунктів, де вони виявлені (*Брайчевський, Шумаков, 1988, с. 76–80*).

На території Західної Волині печатки знайдено в таких пунктах:

1) м. Луцьк, (вул. Драгоманова) знахідка С. Терського (*Охріменко, Савицький, 2008, с. 284–285*);

2) Луцький район (поблизу Луцька) – свинцева печатка-булла, на якій зображено князя, з розкопок посаду Лучеська (*Терський, 2002, с. 53, рис. 26*);

3) с. Дорогобуж Рівненської обл. – під час розкопок знайдено 5 печаток (*Прищеп, Нікольченко, 1996, с. 227, рис. 93: 2; Прищеп, Прищеп, 2008, с. 167–168*);

4) с. Жидичин Луцького району Волинської області – велика печатка з написом «Дънеслово» знайдена 2007 р. (*Терський, 2006, с. 188–189*);

5) с. Рокині Луцького району – печатка розміром в 5 копійок;

6) с. Блудів Горохівського р-ну;

7) с. Єлизаветин Рожищенського р-ну – єпископська молівдобула;

8) м. Володимир-Волинський – п'ять печаток (?), у тому числі Святослава Ярославовича, Давида Ігорьовича (*Терський, 2010, рис.129: 8 (з уроч. Юрїївське), рис. 129: 9 (біля уроч. Стара Катедра)*);

9) смт Олика Волинської області (єпископська або митрополича);

10) м. Львів – дві позолочені (?) печатки;

11) с. Надчиці Дубнівського р-ну Рівненської обл. (*Гулько, 2022, рис. 1*);

12) с. Посників Дубнівського р-ну – печатка з квіткою;

13) с. Романів Луцького р-ну (*Гулько, 2022, рис. 2*);

14) с. Крупа Луцького р-ну (*Гулько, 2022, рис. 3*);

15) с. Городок Луцького р-ну – печать із зображенням Бориса і Гліба;

16) с. Жашковичі Володимирського р-ну Волинської обл. – велика печатка;

17) с. Бичаль Рівненського району – велика печатка;

18) с. Новостав (уроч. Бандурка) Луцького р-ну – єпископська печатка (інформація В. Свінцицького) і 3 пломби;

19) м. Любомль – 5 булл, за інформацією О. Остапюка, в цьому районі знайдено ще кілька печаток);

20) с. Лудин Володимир-Волинського р-ну (*Терський, 2010, с. 204, рис. 130*);

21) с. Пересопниця Рівненської обл. – 6 (?) булл та пломби (за даними М. Федоришина), одна з булл подана на обкладинці видання «Археологічні зошити з Пересопниці» за 2012 рік та в публікації М. Вашети та О. Златогорського (*Вашета, Златогорський, 2012, с. 246*);

22) м. Белз (*Кучинко, 2009, рис. 40: 10*);

23) м. Шацьк (уроч. Сад) Волинської обл. – на місці імовірного городища в ході розкопок знайдено 3 печаті (за інформацією О. Златогорського).

Тобто загальна кількість відомих на Західній Волині булл сягає 60 екземплярів.

Про дві актові печатки пише В. Янін – обидві знайдені біля Галича: одна біля церкви Спаса, інша – в урочищі Крилос (інформація М. Грушевського у статті «Печатки з околиць Галича», опублікованій у Записках НТШ (т. XXXVIII, Львів, 1900, № 1–2). Належали вони галицькому єпископу Козьмі. Всі згадані печаті архієрейські, мають зображення Богоматері (*Янин, 1957, с. 116–117, рис. 5*).

Загалом у Галичі знайдено більше 7 булл, у Звенигороді – понад 6, а також у Перемишлі, Пліснеську, Ступниці Другій, Дорогичині, Сутійську (*Населення Прикарпаття, 1976, с. 221, 190; Кучинко, Охріменко, Савицький, 2008, с. 284–285*). Одну з печатей з Володимира-Волинського описали В. Янін та П. Гайдуков (*Янин, Гайдуков, 1998*). Вона віднесена до типу печатей із грецькими рядковими написами. На цій буллі зображено Давида Ігорьовича (1085–1112) в повний зріст, в його лівій руці є звиток з написом у п'ять рядків (строчок). Навколо обідок. Діаметр булли – 24 мм. Знайдена вона у м. Володимирі-Волинському під час розкопок П. Раппопорта 1975 року. Про неї згадує також І. Спаський (*Спасский, 1982, с. 88–89, рис. 26*).

За даними М. Кучинка, підвісні печаті виявлено в Белзі, Грудеку Надбужному, Сонсядці, Сутійську на Холмищині (з написом грецькою мовою: «Господи допоможи Твоєму слугі Давидові, архонтові Русі» (*Wartołowska, 1958, s. 139*). Тут знайдено п'ять олов'яних печаток (?), пов'язаних з князем Давидом Ігорьовичем (1078–1112 рр.). На печатці з Дорогобужа зображено погруддя Давида Ігорьовича (?) з хрестом на грудях, з лівого боку видно букви – ДАВ (Давид), на звороті – хрест животворящий та літери ІС–ХС (*Цинкаловський, 1984, с. 227, рис. 93.2; Прищеп, Нікольченко, 1996, с. 118, рис. 93: 2; Петегурич, 1990, с.128–129*). Печатка з Белза має напис «Дънеслово» (*Кучінко, 1993, с. 59, рис. 18; Кучинко 2009, с. 320*).

Г. Гулько у статті «Знахідки вислих актових печаток та митних пломб доби Київської Русі на Волині» вказує на незначну кількість публікацій про знахідки з Волинської обл. на тему сфрагістики (*Гулько, 2022, с.122–129*), Автор зазначає, що давньоруські печатки та пломби XI–XIII ст. виявлені під час археологічних розкопок та випадково знайдені у Володимирі, Луцьку, Жидичині, Сутейську, Перемишлі тощо (*Охріменко, Савицький, 2008, с. 228*). Г. Гулько доповнює цей перелік описом трьох нововиявлених булл поблизу сіл Надчиці Дубнівського р-ну Рівненщини та Романів, Крупа Луцького р-ну, а також митних пломб з Іванівки Горохівського району, Піддубці Луцького р-ну, Княгининка та околиць Луцька цього ж району. Крім того, ще кілька місцезнаходжень булл та їх фото надали краєзнавці В. Свінцицький, О. Бабінчук (*рис. 2; 4; 5*). І тепер загальне число давньоруських печаток, виявлених на території Західної Волині та Волинського Полісся становить більше 40 знахідок. Лише окремі з них вивчені фахово. Крім іншого, булли можна зараховувати до витворів мистецтва.

В. Янін звернув увагу на те, що і булли, і монети, будучи прикладами «давньоруської дрібної пластики», заслуговують на увагу як витвори мистецтва та мають часто неабияку художню цінність. Автор зазначає, що «за своїм характером цей вид мистецтва об'єднаний з ювелірною справою»; майстрам доводилося вирішувати складні завдання розміщувати зображення в маленькому

колі, передати написи, символи. Деякі печатки виконані дуже філігранно (Янин, 1957, с. 113).

Найцікавіші екземпляри печатей, за спостереженням В. Яніна, датуються XII ст., коли вже зник певний примітивізм виробів XI ст., але ще не розпочався занепад у XIII ст. (Янин, 1957, с. 114). До кращих зразків торевтики автор відносить печать київського митрополита Никифора (1104–1121, молівдовул з Новгорода розміром 21 мм із зображенням Богоматері «Знамення» до пояса (такі зображення притаманні печатям вищих духовних осіб) з титлами МР–ОВ обабіч голови, на іншому боці – шестирядковий грецький напис, що перекладається як «власник печаті просить Богоматір зберегти його, пастира (єпископа) Новгорода». На обох боках все це обведено чіткими крапковими обідками (Янин, 1957, с. 114–115).

Встановлено що найбільш чисельними були княжі печаті, менше виявлено архієрейських, зовсім небагато відомо печаток радників та посадників. «Печать була одною з регалій... вищої світської та духовної влади» (Янин, 1957, с. 118). Цікаво, що багато домонгольських печатей митрополитів та єпископів знайдені в центрі патріархії – Константинополі.

Свинцева підвісна печатка XII ст. знайдена в м. Луцьку по вул. Драгоманова. Вона округлої форми діаметром 1,8 см. На одному боці зображено святого воїна зі щитом у лівій руці та стягом у правій. Частина вертикально розміщеного напису з буквою Д дозволяє припустити, що на печатці зображено св. Дмитрія. На іншому боці зображення святого з книгою в руці. Зліва від постаті збереглися вертикально подані букви «А», «Е», «С». Як припускає С. Терський, це зображення або св. Іоана Богослова або Василя Великого. Вона належить до поширеного типу – з обабічним зображенням святих. Святі у символічній формі передавали хресні імена власника печатки і його батька (за Н. Ліхачовим) (Янин, 1970, т. 1, с. 88,125; т. 2, с. 13,14). Подібні печатки належали князям.

У XIV ст. вислі печатки замінюються відтискама перстенів печаток на воску (Терський, 1997, с. 89). Така печатка знайдена в Жидичині (підписна печатка-перстень). Вона плоска, неправильно-округлої форми, діаметром 21–23 мм. В її центрі подано загли-

блення повернутого вправо птаха з піднятими крилами, голова якого обернута назад. Рисунок вписано в два концентричні кола. Між колами вигравійовано напис, що дає дзеркальне зображення «ПЕ[?]АТЬ + ННК[?]О...» (*Dublanski, 1939, s. 78-79; Терський, 2006, с. 188-189.*). Автори досліджень вказують на те, що булли стали використовувати на Русі в X-XI ст., а з XII ст. – повсюдно. «При слабкому розвитку писемності» печатки застосовували, щоб засвідчити справжність документу, а також як вірчу грамоту» (*Введенський, Дяченко, Стрельський, 1963, с. 166-167*). В. Татищев зазначає, що київський князь Володимир у 1006 р. «роздавав печатки волзьким болгарам замість посвідчення на право вільної торгівлі на території Київської держави». Печаті отримували і руські купці, що їхали торгувати до волзьких болгар (*Татищев, 1773, с. 88*).

Недостатньо описаними залишаються також пломби княжої доби (*іл. 84 - іл. 87*). Вони відомі зі Львова, Луцька, Володимира та багатьох інших міст Русі. Лише в Дорогичині зібрано кілька тисяч «свинцевих товарних пломб – здвоєних, округлої або неправильної форми пластинок, між якими вкладався шнурок» (*Кучинко, 2009, с. 250*). При стисканні буллатірія на пломбі залишалися відбитки знаків: тризуб – герб Рюриковичів, хрестик, літери, фігурки людей. Пломби підвішували до рулонів тканин як підтвердження виплати мита (*Археология Прикарпаття, 1990, с. 95*). Про призначення пломб писали Т. Левицький, В. Анохін, Б. Рибаків, К. Мусянович. Останні вважали, що пломбами опечатували товари, які ввозилися в певне торгове місто (*Рыбаков, 1951, с. 343-344; Musianowicz, 1950-1951, s. 221*). Цікаво, що серед знаків на пломбах з Дорогичина 25% припадає на тризуб. Є на пломбах і літери латинського алфавіту. Дослідники ідентифікують окремі пломби з князями; це дозволяє стверджувати що, наприклад, київські, чернігівські князі в останню четверть IX – на початку XII ст. вели значну торгівлю через Дорогичин з країнами Центральної Європи (*Кучинко, 2009, с. 252*). Ґрунтовну статтю про пломби згаданого міста написав польський археолог Лех Павлата під назвою «Plomby typu Drohiczyńskiego – problematyka badań» (*Pawłata, 2016, s. 83-140*). Відповідно до обчислення Валерія Пархавко, пломб зі знаками з Дорогичина нараховано 12 тисяч штук. Ціка-

во, що на Волині пломби знаходять не лише в давніх містах, а й більших селах.

Значну колекцію пломб (7-?) – з тризубом з одного боку, хрестом, знайдених у Пересопниці, подано М. Федоришиним у книзі «Культура Пересопниці княжої доби» (у друці). Знахідки пломб відомі у Володимирі-Волинському (*Терський, 2010, с. 188, рис. 125*), Дорогичині (*Кучинко, 2009, с. 250–251*). Нещодавно виявлено пломби поблизу Луцька (*Гулько, 2022, с. 125, рис. 7*), біля сіл Піддубці (*Гулько, 2022, рис. 5*), Княгининок (*Гулько, 2022, рис. 6*) Луцького р-ну, с. Іванівка колишнього Горохівського р-ну (*Гулько, 2022, с. 125, рис. 4*) (**рис. 1; 3; 4**).

Велика кількість олов'яних пломб з Дорогочина на Західному Бузі пояснюється важливістю цього давньоруського міста як транзитного пункту між Руссю та Польщею (*Населення Прикарпаття, 1976, с. 203*). Написи на печатках – молевдобуллах зроблені давньоруською, грецькою, латинською мовами. На печатці зі Звенигорода був напис Василь (?), а на іншій: «Господи помози рабу твоєму Василю». Ці знахідки пов'язуються з князем Васильком Тербовлянським. На печатці з Галича давньою грецькою мовою є напис «Костянтин з божої милості митрополит всієї Русі». На іншій з цього міста теж є напис грецькою мовою: «Мати Божа охороняй мене Косму Галицького» – вона належала Галицькому єпископу часів Ярослава Осмомисла (*Населення Прикарпаття, 1976, с. 205*).

Отже, вислі печаті є унікальними знахідками періоду зародження та розквіту держави Київська Русь, важливими атрибутами влади, показником інтенсивних відносин діловодства середині країни та із сусідніми державами – Візантією, Польщею тощо. Значна кількість булл, виявлених на землях Великої Волині та Волинського Полісся є доказом високого рівня розвитку цього регіону.

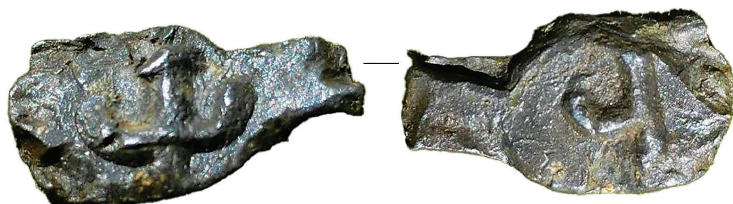
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алфьоров О. Молівдовули київських князів другої половини XI – кінця XII ст. Сфрагістичний щорічник. Вип. 2. Київ, 2012. С. 5–74.

2. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья: раннеславянский и древнерусский периоды. Киев : Наукова думка, 1990. 190 с.
3. Брайчевський М., Шумаков В. Нова знахідка вислої печатки на околиці Києва: Археологія. Вип. 61. 1988. С. 76–80.
4. Вашета М. П., Златогорський О. Є. Результати археологічних досліджень в с. Пересопниця 2011 року. Наукові записки. Вип. 10. Рівне, 2012. С. 244–247.
5. Введенский А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни Київ: Рад. школа, 1963. 208 с.
6. Гулько Г. Знахідки вислих актових печаток та митних пломб доби Київської Русі на Волині. Волинський музейний вісник. Вип. 12. 2022. С. 122–129.
7. Гупало К. Н. Подол в древнем Киеве. Киев: Наукова думка, 1982. 128 с.
8. Кучинко М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в Х–XIV століттях. Луцьк, Волинська обласна друкарня, 2009. 528 с.
9. Кучинко М., Охріменко Г, Савицький В. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби: навч. посібник. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008, 328 с.
10. Кучинко М. Історично-культурний розвиток Західного Побужжя в IX–XIV століттях. Луцьк : Надстир'я, 1993. 159 с.
11. Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первісно-общинного ладу та в давньоруський час. Київ: Наукова думка, 1976. 223 с.
12. Охріменко Г., Савицький В., Локайчук С. Давньоруські булли – вислі печаті. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олександр Цинкаловський і край: наук. збірник. Вип. 27. Луцьк, 2008. С. 228–234.
13. Петегирич В. М. Белз. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья: раннеславянский и древнерусский периоды. Киев: Наукова думка, 1990. С. 127–129.
14. Прищепа Б. А. Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі: до історії населення Західної Волині в Х–XIII ст. Рівне, 1996. 248 с.
15. Прищепа Б. А., Прищепа О. П. Історичне краєзнавство Волині: навч. посіб. Рівне: ПП ДМ, 2008. 352 с.
16. Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. 96 с.

17. Рыбаков Б. Торговля и торговые пути. История культуры Древней Руси. – Москва–Ленинград: Изд-во АНССР, 1951. Т. 1. С. 343–344;
18. Свешников И. К. Дослідження пригорода літописного Звенигорода. Вісник АН УРСР. № 11. 1985. С. 38–44.
19. Спасский И. Несколько пополнений коллекции отдела нумизматики. Сообщения Гос. Эрмитажа. № 47. 1982. С. 88–89.
20. Татищев В. Н. История Российская с самых древнейших времен. Москва, 1773. Кн. 2. 543 с.
21. Терський С. В. Два маловідомі перстені-печатки з XIV ст. Шоста наук, геральдич. конф. (Львів, 27—29 березня 1997 р.): матеріали. Львів, 1997. С. 89–91.
22. Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держави. Львів, 2002. 108 с.
23. Терський С. В. Княже місто Володимир. Львів: Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2010. 320 с.
24. Терський С. В. Лучеськ X–XV ст.: монографія. Львів: Львівська політехніка, 2006. 252 с.
25. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Вінніпег: Т-во «Волинь», 1984. 600 с.
26. Янин В. Л. Вислые актовые печати. Древняя Русь. Город, замок, село. Москва: Наука, 1985. С. 376–386.
27. Янин В. Л. Из истории русской художественной и политической жизни XII в. Советская археология. №1. 1957. С. 113–131.
28. Янин В. Л. Печать Мстиславовой грамоты. Краткие сообщения Института истории материальной культуры. 1956. № 65. С. 42–48.
29. Янин В. Л., Гайдуков П. Г. Актовые печати Древней Руси X–XIII вв. Т. III. Печати, зарегистрированные в 1970–1996 гг. Москва: Интрада 1998.
30. Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. Т. I. Печати X – начала XIII в. Москва: Наука, 1970. 248 с. + 76 табл.
31. Dublanski A. Nieznana pieczęć bojarska z XIV wieku w Muzeum Wołyńskim. Ziemia Wołyńska: Miesięcznik poświęcony sprawom krajoznawczym i kulturalnym. 1939. R. 2. (Maj). № 5. S. 78–79.
32. Kunusz A. Przemysł wczesnodziejowy. Rocznik wojewódstwa Rzeszowskiego. Rzeszów, 1960. R. 2. Z. 1. S. 9–80.
33. Musianowicz K. Z zagadnień osadnictwa wczesnosredniowiecznego, pow. Sokółów Podlaski. Wiadomości Archeologiczne. T.17. 1951. S. 229–250.

34. Pawłata L. Plomby typu Drohiczyńskiego – problematyka badań Podlaskie Zeszyty Archeologiczne. № 12. 2016. S. 83–140.
35. Rajewski Z. Sprawozdanie z badań na grodach czerwieńskich w 1954 r. Sprawozdanie Archeologiczne. 1956. Z. 2. S. 49–53.
36. Wartołowska L. Gród czerwieński Sutiejsk na pograniczu polsko-ruskim. Swiatowit. T. 22. Warszawa, 1958. 140 s.

1

2

3

Рис. 1. Знахідки пломб з околиць Луцька

1

2

3

Рис. 2. Печаті періоду Давньої Русі з Луцького р-ну: 1 – Несвіч (?),
2 – Голишів (?), 3 – печатка Митрополита київського
і володимирського Максима (с. Голишів)

Рис. 3. Пломби періоду Давньої Русі з околиць Луцька

Рис. 4. Печаті та пломби періоду Давньої Русі з околиць Луцька

Рис. 5. Печаті періоду Давньої Русі з Луцького р-ну: с. Гать (печатка князя Андрія (Стратилата) Володимировича з написом: Господи помози рабу своєму Андрію); 2 – с. Озерце; 3 – с. Несвіч

ЗНАХІДКИ ВИСЛИХ АКТОВИХ ПЕЧАТОК ТА МИТНИХ ПЛОМБ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ НА ВОЛИНІ

Геннадій Гулько

Вивчення досліджень істориків та краєзнавців про різні періоди минулого Волинської області свідчить про досить незначну кількість публікацій на теми сфрагістики. Зокрема, це стосується вислих печаток та митних пломб доби середньовіччя. Як відомо, актова сфрагістика як самостійна історична дисципліна вивчає зміст та походження вислих печаток, переважно зі свинцю, якими опечатували в давнину важливі документи. Водночас у спеціалізованій літературі їх ще називають як молебдобулли, або ж молівдовули, а скорочено булли (*Охріменко, Савицький, 2008, с. 225*). Встановлено, що ці печатки кріпилися до шнура, що проходив вертикально посередині булли. У верхній її частині робилися два, близько розташовані отвори для шнура. На пергаменті або ж папері знизу був отвір, через який на князівських документах протягувався переважно шовковий шнур, кінці якого скріплювалися здебільшого свинцевою, інколи навіть з благородних металів, печаткою. Після цього заготовку стискали спеціальними кліщами – буллатірієм. На робочих поверхнях цього інструмента містилося зображення, яке відбивалося на заготовці. Таким чином затискався й шнур з документа. Все разом створювало єдиний комплекс підтвердження написаного та захисту документа від підробки.

На торгових вантажах застосовувались й митні пломби, що теж є однією з галузей сфрагістики. Зміст опечатування товарів на митницях був тотожний, але шнур на пломбі міг бути й менш коштовним, зокрема льняним (*Охріменко, Савицький, 2008, с. 224*)

Для нас найбільшу зацікавленість викликають булли та торгові пломби доби української державності Київської Русі X–XIVст., як доказ активності владної еліти та населення Волині у державотворчих процесах та економічній діяльності, зокрема торгівлі. Складність цієї теми полягає в тому, що такі знахідки відносно рідкісні. До того ж більшість вислих печаток та митних пломб часів середньовіччя дійшли до сьогодення не в найкращому стані. Крім цього, враховуючи специфіку цієї теми, більшість сюжетів та надписів на вислих актових та торгових печатках потребують спеціалізованих знань фахівців із сфрагістики.

Вважається, що на території колишньої Київської Русі на сьогодні відкрито більш як дві тисячі предметів сфрагістики тієї доби, понад 800 яких датуються домонгольським періодом. Значимість цих раритетів полягає ще й в тому, що жодна, зокрема, висла печатка не виявлена в наш час безпосередньо на збережених документах тієї доби. Донедавна відомо, що на теренах Волині було виявлено лише «більше 35...» печаток такого типу (*Охріменко, Савицький, 2008, с. 225*). Зокрема, відомими для науки були такі раритети XI–XIII століть, виявлені під час археологічних розкопок та випадкові знахідки з Володимира-Волинського, Луцька, Жидичина, Сутейська, Перемишля тощо (*Охріменко, Савицький, 2008, с. 222*). Проте у зв'язку з таким відомим явищем сьогодення, як значне поширення металодетекторів, у різних місцевостях нашого краю приватними пошуковцями за останні роки виявлено немало вислих печаток та митних пломб різного типу. Шкода, що лише окремі з них вдається дослідити хоча б в первинному варіанті. У цьому матеріалі використано можливість ввести у науковий обіг лише сім відносно опрацьованих автором статті таких пломб. Тут є важливим, що частина з них були все ж надані для вивчення власниками приватних збірок. Але й це є позитивним, адже такі, переважно безцінні артефакти, як і десятки інших, могли взагалі залишитися невідомими для науки.

Особливу увагу в цьому матеріалі варто приділити знахідці вислої печатки зі свинцю, виявленої у 2021 році на кордоні Волинської та Рівненської областей – на полі біля с. Надчиці нині Дубнівського району (*іл. 81*). На вигляд вона умовно круглої форми

розміром 2,3x1,9 см, на обох протилежних краях, де були можливі отвори для шнура, печатка надламана, а в центрі по всій довжині прогнута. Припускаємо, що ці пошкодження здійснені ще в часи, до якого належала булла. На умовно визначеному аверсі печатки була зображена майже на весь ріст постать в багатій довгій одежі, з повновидим, але стилізованим обличчям та з німбом над головою. Завдяки шести повністю чи частково видимих літер обабіч постаті можна прочитати слово в старослов'янській транскрипції як «Пантелеймон». Тобто тут зображено християнського святого, відомого як великомученик та цілитель Пантелеймон. Водночас на реверсі добре проглядається погрудна постать у простій одежі, з німбом навколо вже аскетичного обличчя й великим хрестом у лівій руці, а права рука піднята для благословення. Хоча обриси літер справа від погруддя видно не дуже добре, можна зробити висновок, що це символічне зображення ще одного християнського святого. У середньовічній християнській іконній традиції так зображали Іоанна Хрестителя. Символіка таких зображень на вислих печатках мала традиції ще з XI ст. й була продовжена, після півстолітньої перерви князями удільних князівств XII століттях.

Якщо взяти до уваги відомі дослідження аналогій вислих печаток доби Київської Русі, то на їхньому аверсі зображали святих, назва якого відповідала християнському імені батька власника булли, а на реверсі – вже безпосередньо її власника (*Смолій, Шереметьєв, 2013, с. 25*). Завдяки викладеному вище можна висловити досить цікаву версію про її приналежність. Адже висла печатка, відповідно до видимих на ній зображень, могла належати князю доби Київської Русі Ярославу Ізяславовичу, хрестильне ім'я якого було Іван. Водночас на звороті, за тодішньою ієрархічною традицією, зображено духовного покровителя його батька, Великого князя Київського Ізяслава Мстиславовича, який при хрещенні мав ім'я Пантелеймон (*Літопис Руський, 1989, с. 222*).

З літописів відомо, що Ярослав Ізяславович – це відома історична особа, засновник Луцького удільного князівства, який правив значною частиною Волинської землі в 1170–1180 роках. Наскільки автор дослідження поінформований, то на території Волинської області висла печатка цього князя виявлена вперше,

і є всі підстави вважати її рідкісною. Цю буллу можна датувати як мінімум 70-ми роками XII століття. Разом з тим досить цікава особистість князя Ярослава Ізяславовича. Зокрема, відомо, що він був другим сином згаданого вище князя Ізяслава Мстиславовича й належав до десятого покоління Рюриковичів. Фактичний процес розмежування династичного правління Київською Руссю родини Ізяславовичів розпочався ще в 1156 році. Проте, формально він завершився тільки в серпні 1170 року шляхом укладення договору між главою династії Мстиславом Ізяславовичем та його рідним братом Ярославом (*Літопис Руський, 1989, с. 302*). Під час укладення договору, пов'язаного з важкою хворобою князя Мстислава, Ярослав відмовляється від своїх прав на Володимирський стіл, і статус його сім'ї й керованого ним уділу суттєво змінюється. З молодшої гілки Володимирського княжого роду сім'я князя Ярослава трансформується в окрему правлячу династію, фактично державу, яка починає функціонувати в межах належного їй володіння. З цього моменту в рамках Луцької княжої династії формується власна автономна система успадкування влади, яка виключає представників інших княжих династій з кола спадкоємців Луцького князя. Таким чином, на базі свого колишнього уділу в середньому поріччі Стиру створюється окремий політико-територіальний комплекс – Луцьке княжіння, яке функціонує досить ефективно, маючи навіть загальнодержавний авторитет (*Кушна, 2011, с. 54*).

Столицею держави Ярослава стає Луцьк, який з часом виділяється як важливий політичний, релігійний та економічний осередок Київської Русі. Тут розташовується резиденція княжого уряду та, ймовірно, на цей час вікарний православний єпископ від Володимирської єпархії (*Кушна, 2011, с. 21*). Цілком можливо, що саме в цей період, щоб підкреслити особливість Луцька серед інших давньоруських князівств як суверенної держави, під час торгових операцій починає фігурувати особливого різновиду гривня, яку ряд дослідників називають волинського типу (*Гулько, Кричевський, Охріменко, 2019, с. 43*). Показовим є також факт, що під час відомих династичних перипетій протягом 1160–1170-х років князю Ярославу навіть вдалося з грудня 1173 року (з невеликою

перервою) до кінці 1174 року бути й Великим князем Київським, обіймаючи владою тодішні Київське й Луцьке князівства (*Кушна, 2011, с. 21*). Так що лише в межах Луцького удільного князівства кордони його влади сягали від значних міст тієї доби – Чорторийська на півночі, до Шумська на півдні, а також від Шеполя на заході до Дорогобужа на сході (*Кушна, 2011, с. 55*).

Зрештою все ж варто більш конкретно з'ясувати й місце знахідки цієї вислої печатки, причини виявлення її біля с. Надчиці. Вже погляд на карту цього регіону історичної Волині засвідчує, що ця знахідка виявлена неподалік однієї з замських резиденцій Луцьких удільних князів, можливо, феодалної садиби – нинішнього села Ярославичі Дубнівського району, де згідно з місцевими переказами Луцький князь вже 1169 році мав «свої палати та замок» (*Цинкаловський, 1984, с. 569*). Адже, як відомо, такого типу вельможні осідки були оточені навколо оборонними й господарськими структурами, до яких належать укріплені сторожові пости (або ж таможні), сільськогосподарські поселення, мисливські ловища тощо. Як засвідчує власник знахідки, згадувана вище висла печатка виявлена серед заболоченої пойми нині невеличкої річки Залужна, лівої притоки річки Зборів. Щоправда, населений пункт Надчиці згадується в писемних джерелах лише в 1570 році, проте чисельні випадкові знахідки в цій місцевості доби Київської Русі є свідченням більш давньої його історії. Тому цілком ймовірно, що знайдена вже в наш час висла печатка князя Ярослава Ізяславовича потрапила у волинську землю, можливо, й разом з невідомим пергаментним документом, зміст якого для нас вже залишиться невідомим.

Належну увагу варто приділити ще одній знахідці вислої печатки зі свинцю, виявленій в 2022 році на південному кордоні Волинської та Рівненської областей – біля села Романів Луцького району (*іл. 82*). Важливо, що, як і попередня, вони належать до одного історичного періоду Київської Русі – середини XII століття, та й віддаль між цими випадковими знахідками складає лише два десятки кілометрів. Ця висла печатка випадково була знайдена на південно-східній окраїні с. Романів, неподалік господарських будівель нинішнього сільгоспідприємства «Романів».

На вигляд вона відносно круглої форми, розміром 2,2x2,1 см, вага – 10 грамів. На обох протилежних краях, де були можливі отвори для шнура, видно ймовірні пошкодження округлості поля були, одержані ще під час розпечатування. На умовно визначеному аверсі печатки зображена поясна постать зі стилізованим обличчям в архієрейській митрі та з німбом над головою. З причини нечіткого відбитку буллатірієм незрозумілими залишаються виступи обабіч митри в районі вух цього духовного образу. Можливо, це літери. Однак завдяки двом частково видимим іншим літерам справа від постаті можна умовно прочитати початок слова «Ан...» кириличним шрифтом. На реверсі печатки, незважаючи на окремі невідтиснуті чітко літери, все ж можна прочитати «Господи, поможи рабу своєму Ан... (або ж Іоан)». Такий збіг перших літер дає можливість умовно вважати відомого християнського апостола Андрія духовним патроном власника згаданої вище були. Водночас відомо, що з перших десятиліть XI століття, тобто з доби великого князя Ярослава Володимировича право на печатку мали лише князі та єпископи (*Смолій, Шереметьєв, 2012, с. 23*).

Із наукових публікацій відомо, що з 1113 року, тобто часу, коли київський стіл посів Володимир Всеволодович Мономах, князь здійснив спробу врегулювати використання князівських та єпископських печаток. Зокрема, на його великокнязівській печатці з'явився кириличний напис викладеного вище тексту – молитви до свого духовного ангела – охоронця. Але нове впровадження, як і попередні, не врахувало розростання князівської родини та подальші відцентрові процеси в Київській Русі. Про це однозначно свідчить опис у цьому матеріалі попередньої вислої печатки (з с. Надчиці) та інших торгових пломб з князівською геральдикой. Щодо дійсного власника вислої печатки, знайденої біля с. Романів, то внаслідок недостатньо чітких відтисків на ній, питання поки що залишається відкритим і потребує додаткових досліджень, зокрема, пошуку аналогій у відповідних джерелах. Про приналежність її до часів Київської Русі свідчать й знахідки натільних хрестиків XI–XII століть, виявлених поряд із згаданою вище печаткою. Залишаються питання й щодо місця концентрації

таких унікальних знахідок тієї доби, адже с. Романів згадується в історичних джерелах лише в 1570 році (*Теодорович, 1890, с. 319*).

Цілком можливо, що й третя висла печатка майже тотожного розміру належить до такого ж типу булл (*іл. 83*). Знайдена вона 2019 року. Це предмет з темного свинцю, має круглу форму діаметром близько 2 см, проте значно масивніша від попередньої за товщиною. На печатці теж з обох сторін є відбитки постатей у повний зріст з ознаками зображень невідомих християнських святих. Про це свідчить як різновид одягу, так і німби навколо голів, а також літери з надписів. Уздовж печатки добре помітний відбиток шнура, що її скріплює з документом. Проте нечітке зображення на печатці не дає можливості для більш точної її ідентифікації. Згідно з відомими аналогами, вона може належати до одного з різновидів вислих печаток давньоруського періоду. Знайдено її теж неподалік від с. Надчиці – біля с. Крупа Луцького району, що належить до місцевості, яка в часи середньовіччя вже була відомою як давня переправа через річку Стир.

Отже, враховуючи хронологічну єдність та приналежність до одного географічного регіону згаданих вище трьох молебдобулл (із сіл Надчиці, Крупа, Романів) можна вважати, що вони були створені і використовувалися для скріплення актових документів у період Луцького удільного князівства у XII ст.

Якщо попередньо описані вислі печатки в давньоруській практиці могли стосуватися важливих документів, зокрема й державної ваги, то чотири інших, наданих для вивчення артефактів стосуються, вірогідно, торгівлі. Вони могли використовуватися для опечатування вантажів різних товарів, які прибували на Волинь у середньовічні часи. Всі ці митні пломби випадково знайдені в різних регіонах нинішньої території Волинської області, але можуть слугувати як матеріальні докази функціонування старовинних торгових шляхів (*Терський, 2007, с. 166*). Саме таким переконливим фактом є досить добре збережена митна пломба, знайдена випадково на раніше болотистій, а в наш час осушеній поймі річки Липа біля с. Іванівка на Горохівщині, що за 10 км від літописного Перемиля (*іл. 84*). Пломба має округлу форму з виступом, де, ймовірно, закріплювався шнурок. Розмір її 1,5x1,3 см, вона світло-корич-

невого кольору. На умовно визначному аверсі добре виділяється коло з типовим князівським знаком – різновидом тризуба, а на реверсі видно відбиток шестилистої розетки, одного з зображень солярного знака доби середньовіччя. Обидва зображення на цій печатці, відповідно до відомих опублікованих аналогій, можна визначити досить однозначно (*Смолій, Шереметьєв, 2012, с. 76*). Це князівський знак на аверсі й розетка з шести пелюсток на реверсі (протогеральдичний знак Рюриковичів), приналежні до родової символіки відомого в давньоруській історії князя Юрія Володимировича (Довгорукого). У його сина Ростислава, брата теж відомого в історії Волині князя Андрія Боголюбського, був син Мстислав, у хрещенні Федір. Він відзначався особливою войовничістю й мав прозвісько «Хоробрий» та княжив у різні роки середини XII століття в Пересопницькому, Смоленському та Новгородському князівствах. Помер князь Мстислав Ростиславович у 1180 році, а літописець залишив про нього досить позитивний панегірик (*Літопис Руський, 1989, с. 325*).

Знахідка на берегах колись повноводної річки Липи торгової печатки є особливо показовим фактом з точки зору широти ареалів тогочасних економічних зв'язків. Адже цей факт є свідченням можливої транзитної торгівлі з далеких Новгород та Смоленська через Волинь так званім північним шляхом, тобто через Західний Буг, Прип'ять та Дніпро. Водночас торгові шляхи, прямуючи через Холм, Володимир, а далі на Перемиль, Пересопницю та Кременець, могли діяти навіть у ті складні роки постійних міжкнязівських усобиць (*Терський, 2007, с. 163*). У цьому контексті перспективними вбачаємо подальші дослідження нинішньої течії та пойми річки Липи, зокрема, біля сіл Іванівка та Голятин. Адже саме в цій місцевості, де цілком вірогідно було розташоване легендарне місто Звенигород (Волинський) (*Цинкаловський, 1984, с. 282*). Показово, що за останні роки тут виявлено ряд знахідок доби середньовіччя, досліджуються залишки оборонних валів, курганів тощо. Зокрема, крім згаданої вище митної печатки, у 2016 році у цьому місці було знайдено князівський підвісний знак середини XI століття із геральдичною символікою київського князя Всеволода Ярославовича (*Бондаренко, Гулько, 2019, с. 32*).

Цікавою для досліджень є ще одна торгова плomba із символікою, яку ще називають «князівською тамгою», знайдена біля с. Піддубці, нині Луцького району (*іл. 85*). Вона має розмір 1,5x1 см, а враховуючи пошкодження, де, ймовірно, було вушко для шнурка, мала круглу форму. Вага її білязко 3 грамів, виготовлена печатка зі свинцевого сплаву світло-коричневого кольору. На аверсі та реверсі є чіткі відбитки тризубів двох форм, з тією різницею, що на лицьовій стороні княжий знак відтворено з перехрещеною ніжкою. Ця важлива деталь єднає княжий знак із клеймами на цеглі середньовічного Володимира-Волинського. Це дає змогу вважати власником цієї митної пломби у добу Київської Русі князя Мстислава Даниловича, який, зокрема, князував на Володимирському престолі у 1289–1301 роках, а також був князем Луцьким та Берестейським (*Літопис Руський, 1989, с. 498*). Щодо місця її виявлення, то з літопису відомо, що одна з ділянок транзитного торгового шляху на Київ вела по правому березі Стиру, який, очевидно, збігався з теперішнім шляхом Луцьк – Рівне, відомим з давнього часу, зокрема, у документі XIV століття він згадується як «Олишський гостинець», що проходив через сучасні населені пункти Піддубці – Романів – Хорлупи – Олика та Клевань.

Ще одна знахідка митної пломби була на березі Стиру між селами Княгининок та Милуші, може засвідчувати й про існування в нашому краї ще одного старовинного торгового шляху, що проходив в околицях міста Луцька (*іл. 86*). Він міг прямувати від тодішньої переправи на р. Стир при усті р. Полонки до її верхів'їв, де через балтійсько-чорноморський вододіл сполучався з верхів'ям р. Луги, долиною якої провадив до Володимира й далі до р. Західний Буг (*Терський, 2007, с. 163*). Чіткі зображення відбитків одного з різновидів тризуба на аверсі та другого на реверсі, теж дають підставу віднести цю митну плombу до доби Київської Русі. Проте відсутність однозначних аналогів у дослідженій літературі, як і в попередньому випадку, не дає можливості для їх більш точної ідентифікації. Це ж стосується й ще одного фрагмента митної пломби, знайденої, за словами власника, в околицях Луцька (*іл. 87*). У цілому знахідки актових вислих печаток біля сіл Надчиці, Романів та Крупа, як і митні пломби з торгових вантажів

інших регіонів Волині, лише стверджують, що в добу української державності часів Київської Русі наш край був важливою складовою політичного та економічного життя цієї держави. Тут у різні періоди доби середньовіччя ефективно діяла державна влада. Активними та різносторонніми були внутрішні та закордонні торгівельні зв'язки, відповідні функції у сфері духовності виконувала Православна церква. Безсумнівним є й те, що всі спроби ототожнювати волинську історію лише з періодами перебування її під владою інших держав є цілком безпідставними.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Богуш М. Залишиться у вічності: Володимир-Волинський: історія, яка завжди з нами. Луцьк, 2008. 370 с.
2. Бондаренко Г., Гулько Г. Символіка тризуба на предметах доби середньовіччя. Хроніки Ладомерії: науковий збірник. Вип. IV. Володимир-Волинський, 2019. С. 32–37.
3. Гулько Г., Кричевський О., Охріменко Г. та ін. Скарби та рідкісні монети з теренів Північно-Західної України. Луцьк, 2019. 218 с.
4. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ-Львів, 1913. 524 с.
5. Гречило А. Наш герб: українські символи від княжих часів до сьогодення. Київ, 2018. 133 с.
6. Кучинко М., Охріменко Г., Савицький В. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. Луцьк, 2008. 328 с.
7. Клейноди України: з історії державної і національної символіки / Під ред. Ю. Д. Прилюка. Київ: Абрис, 1991.
8. Кушпа М. Луцьке княжіння в 1170–1300 роках. Старий Луцьк: науково-інформац. збірник ЛДІКЗ. Вип. VII. Луцьк, 2011. С. 18–59.
9. Літопис Руський. За Іпатіївським списком / Переклад Л. Махновця. Київ, 1989. 590 с.
10. Охріменко Г., Савицький В., Локайчук С. Давньоруські булли – вислі печаті. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олександр Цинкаловський і край: наук. збірник. Вип. 27. Луцьк, 2008. С. 228–234.
11. Пастернак О. Пояснення тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого. Київ, 1991. 46 с.
12. Тисяча років української печатки / редкол.: Смолій В. А., Боряк Г. В. Київ, 2013. 504 с.

13. Терський С. Історія Луцька. Т.1. Лучеськ Х-XV ст. Львів, 2007. 250 с.
14. Теодорович М. Город Владимиръ Волынской Губернии въ связи съ историей Волынской ієрархии.Почаев,1893. 247 с.
15. Теодорович М. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии.Том II. Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. Почаев,1890. 1038 с.
16. Тихомиров М. Древняя Русь. Москва, 1975. 393 с.
17. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року). Том перший. Накладом Товариства «Волинь» Вінніпег Канада, 1984. 600 с.
18. Янин В. Вислые печати и пломбы Киевской Руси. Москва, 1985. С. 27 (пломба №109). URL: [http:// forum. Evpatorg.com//viewtopic/](http://forum.Evpatorg.com//viewtopic/)

ЗМІЙОВИКИ-МЕДАЛЬЙОНИ ПЕРІОДУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Григорій Охріменко, Світлана Локайчук

До рідкісних незвичайних знахідок періоду Київської Русі належать медальйони-змійовики. З території Західної Волині та Полісся в наукових колах їх відомо мало, проте в краєзнавців інформації про них більше. Такі медальйони (бронзові) виявлено поблизу с. Свищів, неподалік с. Ярославичі Млинівського р-ну Рівненської обл., у с. Коршеві Луцького р-ну Волинської обл. У лісовій зоні один трапився в с. Метельно Ківерцівського р-ну (*іл. 63: 1, 2*), м. Ковелі та в Маневицькому р-ні (останній великий, діаметром 8 см). Інших даних поки що нема.

Серед мистецьких витворів сакральної металопластики Давньої Русі особливе місце займають оригінальні предмети особистого благочестя – змійовики-обереги (*рис. 1; 6; іл. 64–71; 73–74*). Про унікальну знахідку змійовика, що належав, як гадають, князю Володимирові Мономаху (*іл. 72*), читаємо у Миколи Котляра «Полководці Давньої Русі» (1991). Знайдений він 1821 року неподалік м. Чернігова на березі р. Боловос, ця так звана «чернігівська гривня» зберігається у Державному російському музеї в Санкт-Петербурзі. Її можна назвати ще амулетом, змійовиком-оберегом. Цей амулет знаходився на грудях і нібито захищав від ворожої стріли, хвороб тощо. Товсте, у діаметрі 7 см, кружало на аверсі має зображення архангела Михаїла «з важкими довгими крилами, оточених християнським написом грецькою мовою» (*Котляр, 1991, с. 112–113*). На іншому боці бачимо жіночий торс, а замість рук та пліч два зміїні тулуби. Навколо зображення напис давньоруською мовою: «Господи, допоможи рабові твоєму Василю. Амінь!». Виго-

товлена ця прикраса у кінці XI ст. М. Котляр відзначав «винятково високий рівень виготовлення» прикраси-оберега, вартість металу якого була значна (за цю річ можна було б купити місто середніх розмірів) (*Котляр, 1991, с. 112–113*), не кажучи про мистецьку та історичну цінність.

Під терміном змійовик розуміється нагрудна іконка-амулет із зображенням Богоматері, Хрещення, розп'яття Архангела Михаїла, а з іншого боку – міфічної істоти Горгони-Медузи (*рис. 2, рис. 3, рис. 4*). Подібних унікальних предметів, як пише Леся Дідух, є чимало в Національному музеї історії України. Серед них експонати із зібрання меценатів Варвари, Богдана Ханенків. Вони опубліковані в каталозі «Древности русские. Кресты и образки» (1990) (*Ханенко Б., Ханенко В., 1900*). Змійовики бувають різні – круглі, кіотчасті – з трьох стулок. Серед типів виділяють, зокрема, Богородичний. Амулети мають рельєфні зображення. Вони відливалися у двосторонній формі. Один із екземплярів колекції Ханенків (округлий) має діаметр 70 мм, вушко. На одному його боці зображено Богородицю та немовля. По зовнішньому його полю нанесено круговий напис грецькою мовою (*Дідух, 2018, с. 100–101*). Уже в XIX ст. зібрано було чимало змійовиків. Навколо них точилися дискусії з приводу застосування. Проте завдяки Г. Дестунісу, І. Толстому, М. Соколову було з'ясовано їх призначення, зміст, написи на них. Опис збірки цих амулетів (116 екземплярів) Державного історичного музею в Москві, їх типологію розробив О. Орлов (*Орлов, 1926, с. 2–46*). У 1960–1980 рр. з'явилися нові праці з цієї тематики. 1991 р. вийшла друком робота Т. Ніколаєвої, О. Чернецова «Древнерусские амулеты-змеєвики» (*Николаева, Чернецов, 1991*). Професор М. Соколов вважав, що амулети вберігали від хвороб (Соколов, 1889). Інші називали їх оберегами. Вважають, що прототипами амулетів були античні змійовики малоазійського походження без «християнських зображень» з головою та зміями, а на звороті – заклинання від недугів. У X ст. аналогічні вироби з'явилися на території Візантії, але вже із зображенням святих. Виробництво змійовиків тривало і в XI ст. Це були круглі вироби з християнськими сюжетами на аверсі та «змійним гніздом» на реверсі. Проте таких оберегів існувало небагато. Лише на Русі в

тому ж XI ст. їх виробництво збільшується (так само і XII–XIII ст.). Найбільш популярними стали вироби із зображенням Богородиці з немовлям («Замилування»). В ці амулети на Русі вкладався певний зміст – можливо, як перемога християнства над язичництвом. Крім того, в лісовій зоні, зокрема на Волинському Поліссі, в той час побутувало багато легенд про змій, вужів, відомих і за часів Геродота (Давидюк, 2005). До того ж «змієнога богиня» вважалася праматір'ю скіфів-кочівників (Соколов, 1889, с. 340–368). Цікаво, що один із змійовиків виявлений М. Каргером під час розкопок в Ізяславлі, тобто на Волині. Він датується XIII ст. (нині зберігається в Державному Ермітажі). Як Зазначає Л. Дідух, змійовики «своєрідні пережитки язичництва» (Дідух, 2018, с. 103).

На Волині змійовиків відомо небагато. Про два з них повідомляє О. Цинкаловський: 1) с. Бриків поблизу Шумська – знайдено бронзовий позолочений складень-змійовик (Cynkałowski, 1961, s. 140); 2) Ярославичі Млинівського р-ну Рівненщини – бронзовий змійовик з написом, знайдений на поч. XX ст. (Cynkałowski, 1961, s. 147); 3) Коршів Луцького р-ну приблизно 10 років тому знайдено бронзовий змійовик; 4) м. Ковель Волинської обл.

Як писали Т. Ніколаєва, О. Чернецов, «поєднання на амулетах канонічних та іконографічних мотивів з нехристиянськими» виявляє «синкретизм християнства та народних вірувань», який називали двовір'ям (Ніколаєва, Чернецов, 1991, с. 3). Амулети-змійовики пов'язувалися з апокрифами, книжністю, усе це відбивало існуючі в середньовіччі забобони (Там само, с. 5).

Ці амулети виявлено в багатьох місцях Давньої Русі – на півночі та півдні, особливо під час розкопок городищ та міст: Києва, Новгород, Чернігова, Рязані, Казані, Смоленська, Новгород-Сіверська, Володимира-Волинського та ін.

Т. Ніколаєва, О. Чернецов поділили змійовики на групи: 1) із зображенням Архангела Михаїла (XI–XIVст.); 2) із зображенням Богоматері («Замилування»); 3) Богоматері з немовлям на правій руці, часто на кіотчатих виробках; 4) Богоматері з немовлям на лівій руці; 5) Богоматері «Знамення»; 6) із зображенням Хрещення; 7) із зображенням кінних воїнів Ф. Стратилата, Георгія; 8) із зображенням кінного Георгія; 9) із зображенням Ф. Стратилата на

увесь ріст; 10) із зображенням Нікити та біса; 11) із зображенням Козьми та Даміана (останні частіше траплялися на півдні Русі – на Полтавщині, Чернігівщині, Київщині); 12) із зображенням Бориса та Гліба; 13) із зображенням розп'яття (*Николаева, Чернецов, 1991, с. 30–31*).

Золоті, срібні, кам'яні змійовики призначалися для знаті та виконані з особливою старанністю. Серед них виділяється «чернігівська гривня», про яку вже згадували. Напис на ній зроблено грецькою мовою, перекладається «Свят, свят, свят. Господь Саваоф, наповни небо та землю». Напис окантований крупнішим крапковим орнаментом. Біля краю нанесено декор жгутом (*Николаева, Чернецов, 1991, с. 49*). Ще один бронзовий змійовик із зображенням Архангела Михаїла знайшли на Київському дитинці (*Там само, с. 51*). У 1877 р. трапився золотий медальйон з вушком в с. Білгородка на Київщині (діаметр 5,5 см). На аверсі показана Мати Божа з немовлям на правій руці. Зображення оточене двома кільцями написів грецькою мовою (*Там само, с. 58*). Під час розкопок М. Каргера в Ізяславі знайдено середню частину «мідного змійовика-складня кіотчастої форми із зображенням на аверсі Божої Матері з дитиною («Замилування»)» (*Николаева, Чернецов, 1991, с. 63*).

Варто зазначити, що змійовики знаходять на великих просторах Давньої Русі, до того ж вони різних типів. В. Коваль у публікації «О древнерусских амулетах-змеевиках» подає опис ще одного виробу, виготовленого з оловянисто-свинцевої бронзи, який було знайдено під час розкопок на березі р. Москви поблизу селища Мякино. Предмет виявили в шарі XII–XIII ст. Його діаметр 4 см. На аверсі зображено Хрещення Господнє (*Коваль, 2007, с. 54*). Ще один (золотий) змійовик XII ст. виявили 1886 року в с. Ковшич Смоленської губернії – так звана «смоленська гривна». Діаметр виробу 4,8 см (*Толочко, 2005*).

Про змійовик тонкої роботи, знайдений у Суздалі, писали А. В. Риндіна (*Рындина, 1972, с. 217–234*), М. Щепкіна, В. Залеська (*Залесская, 1974, с. 184–189*). Унікальний кам'яний змійовик початку XII ст. з яшми (діаметром 6 см) виготовлений, ймовірно, візантійським майстром. Автори роблять різні припущення про належність змійовика. На думку А. Риндіної він був виконаний на

поч. 20-х років XII ст. для великого князя Мстислава, М. Щепкіна вважає, що амулет належав Марії Іванівні, дружині володимирського князя Всеволода.

Отже, дослідники вбачають у давньоруських змійовиках (переважно круглих двосторонніх медальйонах) християнську та язичницьку символіку. Такі обереги увібрали в себе нові християнські та «поганські» образи (останні відомі з минулих часів, зокрема змії). Давні уявлення, традиції вживалися, перепліталися з новочасними, наповнюючись новим змістом. Діаметрально протилежні символи об'єднувалися в несподівану мистецьку реальність. Більше як пів тисячоліття такі предмети благочестя залишалися популярними на наших землях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору. Вид. 2-ге. Луцьк, 2005. 310 с.
2. Дідух Л. Про один вид давньоруських амулетів Богородичного типу в зібрання Національного музею історії України. Науковий вісник Національного музею історії України. 2018. № 3. С. 100–105.
3. Залеская В. Н. К вопросу об атрибуции Суздальского змеевика (в связи со статьей А. В. Рындиной «Суздальский змеевик»): рецензия. Византийский временник. Т. 36. Москва, 1974. С. 184–189.
4. Коваль В. Ю. О древнерусских амулетах змеевиках. Краткие сообщения Института археологии РАН. Вып. 221. 2007. С. 54–63.
5. Котляр М. Ф. Полководці Давньої Русі. Київ Україна, 1991. 152 с.
6. Николаева Т. В., Чернецов А. В. Древнерусские амулеты-змеевики. Москва: Наука, 1991. 124 с.
7. Орлов А. Амулеты-змеевики Исторического музея. Отчет Государственного исторического музея за 1915– 1925 гг. Москва, 1926. С. 2–41.
8. Рындина А. В. Суздальский змеевик. Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. Москва, 1972. С. 217–234.
9. Соколов М. Апокрифический материал для объяснения амулетов, называемых змеевиками. Журнал Министерства народного просвещения. Вып. 263. Санкт-Петербург, 1889. С. 339–368.

10. Толочко О. П. Змійовики. Енциклопедія історії України: Т. 3. / Ред.: В. А. Смолій та ін. Київ: Наукова думка, 2005. 672 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Zmiyovyky>.
11. Ханенко Б. И., Ханенко В. Н. Древности русские. Кресты и образки. Вып. 1. Киев, 1900.
12. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa, 1961. 271 s.

Рис. 1. Зразки бронзових змійовиків

Рис. 2. Зразки давньоруських змійовиків

Рис. 3. Зразки бронзових змійовиків

Рис. 4. Зразки бронзових змійовиків: 4 – Хрещення Господннє, XII – XIII ст. Ермітаж. Знайдено бл. с. Мякіно, неподалік р. Москви

Рис. 5. Давньоруські бронзові змійовики: 2 – із зображенням святих Косьми і Даміана

Рис. 6. Давньоруські бронзові змійовики

ЛУННИЦІ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ

Григорій Охріменко

Лунниці досить поширений різновид прикрас. З'явилися вони, імовірно, ще за доби бронзи. Їх виготовляли із золота, бронзи, срібла та інших металів. У різні періоди, особливо в Давній Русі, форми виробів урізноманітнювалися, вони прикрашалися в інших стилях, змінювалася техніка виготовлення (*рис. 1 – рис. 9*). Лунниці відомі в Європі, Азії, Африці, зокрема в Єгипті, та ін. У середні віки, крім країн Західної Європи, їх носили в Хорватії, Польщі, Моравії, Русі. Останнім часом з'явилися знахідки лунниць з хрестом у вигляді скроневих кілець. Ці прикраси інколи ототожнювали з культом родючості. Християнська традиція пов'язувала їх з пошануванням культу Богородиці.

Лунниці були відомі в Київській Русі переважно в X–XIII ст. Проте з кінця VII ст. фіксуються їх незначні проникнення «у слов'янське середовище» «першої хвилі візантійського впливу» (*Хамайко, 2008, с. 319*). Це були «престижні комплекси з філігранню та зерню». Прототипи візантійських прикрас XI–XII ст., імовірно, продовжували пізньоримські традиції III–IV ст., відомі в Україні як спадщина черняхівської та вельбарської культур. Дослідниця Н. Хамайко пояснює поширення лунниць на Русі посиленням впливу Візантії після прийняття християнства. А їх семантика пов'язувалася з образом Діви Марії. Так можна міркувати на основі католицьких аналогів. Ці вироби відносять до охоронних язичницьких амулетів. Часто в одному кольє поєднуються хрестики та лунниці. Такий оберіг трактується як «релігійний синкретизм». Важливе питання, наскільки лунниці пов'язані зі «слов'янським середовищем» (*Хамайко, 2008, с. 319*).

Б. Рибаків дійшов висновку, що лунниці – це язичницькі амулети. Досліджуючи чернігівські підкурганні поховання XI ст., він писав, що лунниці – виключно дівочими (жіночими) прикрасами. Як прототип, автор наводить Селену – богиню місяця, покровительку дівчат (Рибаків, 1949, с. 20-21). Питаннями вивчення згаданих прикрас займався також В. Даркевич. Він вважав, що слов'яни віддавна вшановували місяць і це визначило їх прихильність до подібних прикрас. У ті часи хрест був символом сонця, вогню. Автор пояснював зв'язок лунниці з хрестом як єдиний сонячно-лунарний символ, союз жіночого і чоловічого – небесний шлюбний союз. Жіноча роль відводилася сонцю, чоловіча – місяцю (Даркевич, 1960, с. 61–62). Проте Б. Рибаків цей союз пояснював інакше – як день та ніч (Рибаків, 1987, с. 535). Висловлювалися припущення про вплив місяця на ріст та розвиток рослин (Рибаків, 1949, с. 22). Прототипи лунниць Ж. Бланкофф шукала в Малій Азії. На думку дослідниці, ці прикраси з Візантії через Крим дійшли на Русь (у Криму відомі знахідки формочок для їх виливання, датовані VIII–IX ст.). Лунниці вважаються язичницьким символом, який відомий у широкому ареалі – від Ірландії до Кавказу, Північної Русі (Бланкофф, 1992, с. 26-30), а в християнському середовищі вони трансформувалися в символ Богородиці (Хамайко, 2008, с. 321). Інша дослідниця Н. Жилина звернула увагу на ранній тип срібних «широкорогих» філігранних лунниць і вважала, що вони виконували декоративну функцію престижності прикрас давньоруської знаті (Жилина, 2004–2005, с. 75-76, 86-88). Ці вироби шириною до 15 см були штампово-філігранні, прикрашені зерню (подібні прикраси бачимо в скарбі з с. Дажва на Волинському Поліссі) (Гулько та ін., 2019, іл. 32–33). Із середини X ст. вони мають менші розміри та спрощений вигляд. Н. Хамайко слушно пише, що в ранньослов'янський період на півдні України, на Кавказі поширюються «трирогі» лунниці, пов'язані, імовірно, з Моравією, гунами, аварами, інколи виконані в поліхромному стилі (посилання на авторів: А. Винников, 1995, І. Винокур, 1997, Н. Жилина, 2004-2005) (Хамайко, 2008, с. 321).

Перехідним місточком між двома лунницями раннього середньовіччя та переддержавним періодом, можливо, є скарб

VIII ст., знайдений біля с. Залісся (басейн Західного Бугу), що складався з жіночих прикрас: сережок, підвісок, шийної гривни. На стилі цих виробів позначився сильний вплив Візантії, а кілька лунниць з нього належать до серпоподібних.

Загалом лунниці за формою поділяють на дворогі, трирогі, серпоподібні, тонкорогі, підковоподібні, гостророгі, підковоподібні-гостророгі та ін. (*Хамайко, 2008, с. 322, рис. 1: 2, рис. 2*). Прикметно, що «вузькорогі» лунниці слов'ян з'являються на початку XI ст., на землях Польщі майже тоді ж, коли і на Русі (*Małachowska, 1998*). Тонкорогі та серпоподібні, підковоподібні прикраси виготовлялися на Русі в XI–XIII ст. із золота, бронзи. Дослідники з'ясували, що лунниці носили не лише жінки, а й діти, інколи чоловіки. Вони вважалися охоронними амулетами, такими, що приносять удачу. Їх могли носити і воїни. А. Кірпічніков згадує їх як деталі в кінській збруї (*Кирпичников, 1973, с. 32; Хамайко, 2008, с. 326–328*). Гостророгі лунниці відомі з Замкової гори Києва, Дівич-гори, Новгороду (*Хамайко, 2008, рис. 3: 7, 8, 10*). За формою вони подібні до круга. У Візантії такі вироби датуються XII ст. (*Хамайко, 2008, с. 329*). Одним із різновидів лунниць були так звані «круторогі» прикраси, але закінчення їхніх ріжків було округле. На основі серпоподібних та круторогих лунниць XI ст. з'являються нові оригінальні лунниці з хрестом (одна з них знайдена у Звягелі на Житомирщині) (*Хамайко, 2008, с. 330–331, рис. 4*). Усі ці форми лунниць, імовірно, відображали впливи з боку Візантії та інших сусідніх південних країн. Проте слід відзначити творче опрацювання на Русі запозичених взірців і використання їх не лише як прикрас для знаті, а також як окраса і бідніших жінок. Про «зв'язок культу Богородиці» та давньоруських лунниць писали Ж. Бланкофф, С. Пивоваров (*Бланкофф, 1992, с. 26; Пивоваров, 2006, с. 230–231*). Цікаво відзначити, що місяцеподібні амулети різного вигляду продовжували використовувати і в пізньому середньовіччі (*Хамайко, 2008, с. 333*). Для широкого вжитку на Волині у князівські часи виготовлялися часто недорогі лунниці різних типів з менш цінних металів (*іл. 88 – іл. 90*). Вони трапляються на сільських поселеннях та в містах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бланкофф Ж. Языческие пережитки в женских украшениях Древней Руси. 1000 років Чернігівської Єпархії. Чернігів, 1992. С. 26–30.
2. Гулько Г., Охріменко Г. та ін. Скарби та рідкісні монети з теренів Північно-Західної України. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 292 с.
3. Даркевич В.П. Символы небесных светил в орнаменте Древней Руси. Советская археология. 1960. № 4. С. 56–67.
4. Жилина Н. В. Славяно-русская филигрань VIII–X вв. Stratum Plus. Археологический журнал. 2004–2005. № 5. С. 21–170.
5. Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси в IX–XIII вв. Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Е1-36. Ленинград, 1973. 140 с.
6. Пивоваров С. В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.): монографія. Чернівці: Зелена Буковина, 2006. 300 с.
7. Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. Материалы и исследования по археологии СССР. Москва–Ленинград, 1949. № 11. С. 7–99.
8. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. Москва: Наука, 1987. 783 с.
9. Хамайко Н. Древнерусские лунницы XI–XIII вв.: проблема происхождения и семантики. Наукові записки з української історії: зб. наук. статей. Вип. 20. Переяслав-Хмельницький, 2008. С. 319–338.
10. Małachowska S. Wczesnośredniowieczne zawieszki półksiężycowate w Polsce. Archeologia Polski. T. XLIII. Warszawa, 1998. Z. 1–2.

Рис. 1. Прорізні лунниці. Фото: kulturologia.ru

Рис. 2. Ширококорі лунниці. Фото: kulturologia.ru

Рис. 3. Мініатюрні амулети-лунниці. Фото kulturologia.ru

Рис. 4. Замкнені лунниці. Фото kulturologia.ru

Рис. 5. Вузькорі амулети-лунниці. Фото kulturologia.ru

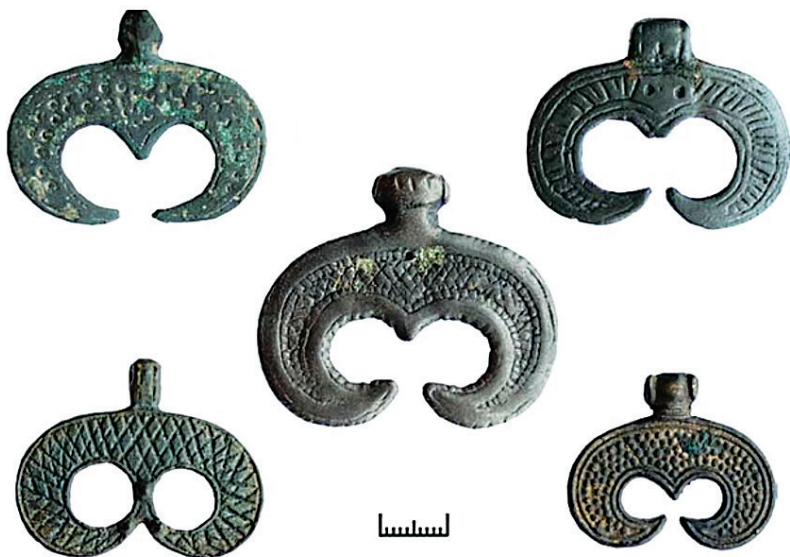

Рис. 6. Круторі лунниці. Фото kulturologia.ru

Рис. 7. Лунниці з зооморфним закінченням. Фото kulturologia.ru

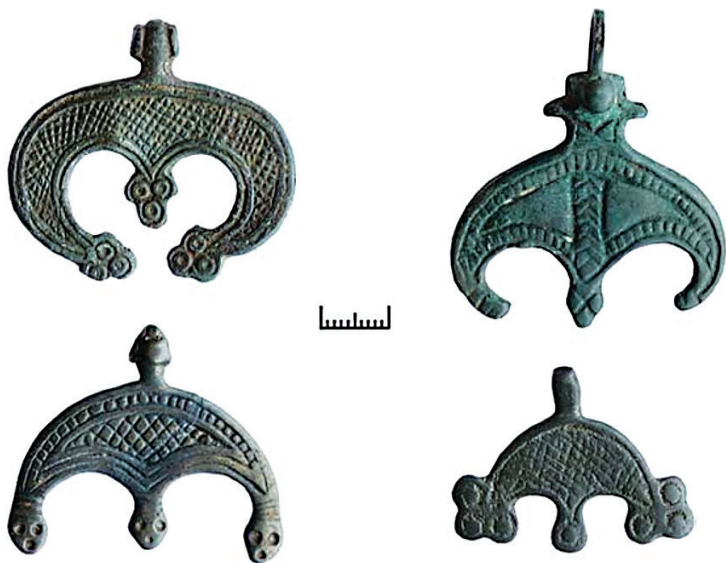

Рис. 8. Лунниці з хрестом. Фото kulturologia.ru

Рис. 9. Лунниці з хрестом. Фото kulturologia.ru

ПЕРСНІ КНЯЖОЇ ДОБИ

Григорій Охріменко, Локайчук Світлана

Серед розмаїття давньоруських прикрас виділяється один різновид – персні (від слова перст – палець). Їх виготовляли з кольорових та шляхетних металів, проте трапляються й бурштинові. Київський дослідник Костянтин Гупало пише, що в стольному граді були поширені бурштинові майстерні: дві на Подолі, дві у Верхньому городі. У 1969 році по вул. Ярославській, 41 знайдено готову продукцію з сонячного каменю червонуватого кольору: «перстені, багатогранні біконічні буси, натільні хрестики» та заготовки (Гупало, 1982, с. 87).

Темою давньоруських перстенів цікавились українські та зарубіжні дослідники. Цим виробам, оздобленим геометричним орнаментом, присвятила статтю Т. Равдіна (Равдіна 1968, с. 133–138). Колекцію перстенів з розкопок у Новгороді описала М. Седова (Седова, 1981, с. 121–143). Про перстені з князівськими знаками писав Б. Рибаків (Рыбаков, 1940, с. 227). Колекцію прикрас (58 екземплярів) України та Росії розглянула Т. Макарова (Макарова, 1986, с. 39–48, с. 128–133). Ці срібні вироби з черню авторка розподілила на 4 типи, враховуючи форми щитків (Будзинська, 2008, с. 40). Т. Сарачева класифікувала металеві персні з півдня Русі (Сарачева, 1994, с. 85–100). Колекцію перснів з Музею історії Києва (30 екземплярів) описала Н. Будзинська (Будзинська, 2008, с. 40–47).

Персні виготовлялися здебільшого з бронзи та срібла, вони різні за формою, датуються XI–XIII ст., тобто виробництво названих прикрас має, імовірно, давню традицію, адже вони відомі серед матеріалів давньоримського часу (вельбарська, черняхівська

культури), а також у наступні століття (V–IX ст.), однак останніх відомо дуже мало і вони пов'язані, на наш погляд, більше з сусідніми народами. Зауважимо, що в різних містах Давньої Русі упродовж декількох століть склалися свої особливості виготовлення каблучок. Для виробництва перснів та перснів-печаток вищих державних чи релігійних діячів використовувалося срібло, золото, інколи вони доповнені дорогоцінними каменями. У відомому виданні О. Цинкаловського «Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego» (Матеріали до давньої історії...) в табл. XXI: 1, 8 наведено дві каблучки – дротяна та плетена в «косичку» зі срібла (масивніша), які можна віднести до більш поширених прикрас (Сынкаловский, 1961).

Важливу інформацію про дитинець поблизу с. Городище Хмельницької обл. давньоруського часу та про скарб, знайдений на ньому, подає В. Якубовський (Якубовський, 1975, с. 89-103). Розкопками тут відкрито, зокрема, кліті у валах укріплення, розмірами 4,6х4,8 м, де серед інших знахідок виявлені «ремісничі інструменти, ливарні форми, ...кольчуги, ювелірні вироби, предмети християнського культу», шпори, стремена, сотню поламаних скляних браслетів (кліть № 3) голубого, ультрамаринового, зеленого, жовтого та інших кольорів. А в північному куті знайдено речовий скарб із 206 предметів: срібна шийна гривна, браслети-наручі, колодочки до колтів, сережки зі срібного дроту з кульками, прикрашені сканню та зерню, колти, браслет, «рясни», медальйон-зміювик з позолотою, медальйони, хрестики з бурштину та каменю, срібне та бурштинове намисто, срібне кільце, шість перстенів-печаток, скобочки (Якубовський, 1975, с. 89-103).

Отже, Городищенський скарб містив ще й унікальну колекцію, імовірно, князівських каблучок. Перстені-печатки мають щитки, на яких знаки – тамги. Перший із них золотий, кований, має шестикутний порожнистий щиток з плоскою приклепаною дужкою – кільцем. «Викарбуваний на ньому знак Рюриковичів... має двозубець з хрестиком на правому зубці та двома паростками у вигляді півмісяців на лівому» (Якубовський, 1975, с. 101). Навколо знаку геометрично-рослинний візерунок. Так само прикрашений щиток з боків. Інший перстень литий, позолочений, з

ромбічним щитком та подібним знаком до першого. Третій срібний, виконаний технікою кування, має чотирикутний щиток, на ньому викарбовано аналогічний попереднім знак. Крім того щиток прикрашений черню з геометричних фігурок. Усі три перстені подібні за схемою знаків, що дає змогу встановити родовід Рюриковичів (*Якубовський, 1975, с. 101*). В. Янін вважав, що з кожним княжим поколінням схема знака ускладнювалася (*Янін, 1956, с. 1–16*). Припускають, що «перстені належали... внукам або правнукам Олега Святославича» (*Якубовський, 1975, с. 101*). Інші перстені срібні, прикрашені тисненням, з шестикутними щитками, з країв мають геометричні візерунки черню. У центрі одного з них є зображення лисиці, на іншому – оленя (*Якубовський, 1975, с. 101*).

Загалом, перстені, або каблучки, Давньої Русі трапляються не часто. Вони виготовлені з різних металів. Так, на городищі Муравиця над р. Іква знайдено бронзовий перстень (*Археологія... 1990, с. 144*). Різноманітні прикраси (у т. ч. й персні) виготовлялися в літописному м. Волинь над Західним Бугом. Тут обробляли камінь, кістку (*Rajewski, 1956, s. 51*), знайдені скляні браслети, кам'яна іконка з шиферу із зображенням Богоматері, перстені (*Рорре, 1958, s. 291; Николаева, 1983, с. 144–145; Археологія... 1990, с. 134*).

У Дорогобужі на городищі в ході розкопок відкрито разом з іншими прикрасами змієподібний перстень (*Никольченко..., 1976, с. 371–373*). Під час дослідження Белзу виявлені прикраси місцевого виробництва та привезені з Києва, у т. ч. скляні браслети, перстені, срібні скроневі кільця, енкалпіони, хрестики з емаллю (*Археологія..., 1990, с. 128*). У 1974 р. в уроч. Мигор в Пересопниці в житлі X ст. та в печері знайдено два бронзові пластинчаті перстені (*Археологія..., 1990, с. 119*). Біля Пліснеська, в похованнях археологи відкрили срібні, золоті прикраси: скроневі кільця, перстені, скляні браслети, бронзові пряжки, гудзики (XIII ст.) (*Археологія..., 1990, с. 113*). Поблизу с. Надчиці знайдено перстень з тризубом, біля с. Острожець (Дубенський район Рівненської обл.), поблизу с. Мар'янівка – печатка із зображенням птаха (Горохівщина), с. Коршів Луцького р-ну Волинської обл.

Перстені з Побужжя та Посяння М. Кучинко поділив на виті, псевдовиті, пластинчаті. До першої групи автор залучив вироби з Дорогочина. Подібні предмети простішої роботи знаходяться в широкому ареалі, зокрема на Гнідаві біля м. Луцька (*Кучинко, 1976, с. 107*). Вони представлені звитими з двох бронзових дротиків з петельками на обох кінцях, ще інші скручені на одній дротяній спіралі. Такі перстені відомі були в радимичів, у Новгороді (*Кучинко, 1986, с. 91, рис. 3*). Псевдовиті прикраси автор статті поділяє на два типи: перший – з поєднаними кінцями, другий – з перевитою середньою та гладенькою нижньою частиною. Вони походять із Невядомої, Псковської, Смоленської областей, Понімання (Білорусь), трапляються біля м. Луцька та в інших місцях Волині.

Пластинчасті перстені також поділені на типи: 1) із звуженими роз'єднаними кінцями (Дорогочин, Лужок, Кам'янка Бузька); 2) з розширеною серединою; 3) замкнуті прикраси зі щитком або гніздом для камінця (Черемно, Судова Вишня, Княжа Гора, Івахники на Полтавщині, могильники Приладожжя). Датуються ці вироби X–XIII ст.

Чималу колекцію бронзових, срібних, скляних каблучок подає М. Кучинко в монографії «Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X–XIV ст.» (*Кучинко, 2009*). Дослідник поділяє перстені на круглодротові, псевдоскручені, відлиті та пластинчасті. Серед першої групи є замкнуті та з роз'єднаними кінцями (*Кучинко, 2009, с. 202-205, рис. 26, рис. 27*). З наведених таблиць ілюстрацій видно значну різноманітність форм перстенів XI–XII ст. Особливо ж якісними, мистецькими зразками цих виробів є персні XII–XIII ст., виготовлені для вищих верств суспільства зі шляхетних металів, зокрема із зображенням князівських знаків. Перші із згаданих походять із Острожця, Городища біля м. Шепетівки, с. Майдану-Липненського, з Пересопниці, Луцька, Дорогобужа та ін..

Кілька цікавих пластинчатих перстенів з Новогрудка (Білорусь) описує Ф. Гуревич (*Гуревич, 1981, с. 112, рис. 90: 2, 7, 9*). Два з них срібні, один бронзовий. На думку дослідниці, один із них подібний до виробів київських майстрів. Інший із перстенів має плоский, покритий черню щиток, ще один – з ромбічним щитком

та складним вигравіюваним орнаментом. Усі три каблучки оригінальні та виконані з великою майстерністю. Знайдені в згаданому місті інші перстені ніби сплетені в косичку; вони подібні до угро-фінських виробів Поволжя, Прикам'я, Білоозера (*Седова, 1981, с. 131*). Такі каблучки відомі і в Польщі (*Gąssowski, s. 171, рис. 97: 14*).

Варто звернути увагу, що окремі вироби позбавлені декоративних елементів, інші навпаки мають знаки Рюриковичів, хрестики, зірочки, радіальні кола з цятками. Не виключено, що вони виконували роль символів, талісманів, оберегів, а наносилися на чотирикутні, багатогранні або овальні щитки. На округлих монетоподібних та інших срібних щитках перстенів із Галичини та Волині (*Терський, 2002, рис. 25: 4*) часто бачимо зображення птахів (соколів, голубів, півнів (?)). Про символічне значення зображень птахів писав Б. Рыбаков (*Рыбаков, 1971, с. 74*). На теренах України традиція використання такого різновиду прикрас, як каблучки, є досить давньою – за доби бронзи, періоду грецької колонізації, римських впливів, Візантії. Проте найбільший розквіт цього виду золотарства припадає на давньоруські часи. Розмаїття їх форм та засобів декору нескінченне. Все це ознаки високих естетичних запитів різних верств населення, його мистецьких смаків. Проте не менш важливим компонентом цих оздоб був одвічний символізм, сакральність. Імовірно, мали значення не лише шляхетні метали, які використовувалися, але й коштовне каміння на них. Відомі випадки носіння кількох перстенів на пальцях обох рук (як у підкурганному похованні з двома золотими перстнями, прикрашеними дорогоцінними камінцями, половецького хана Тігака (?) (XIII ст.) (*Отрощенко, Рассамкін, 1986, с. 24, 25, рис. 9*).

Важливу інформацію про перстні Галицько-Волинського князівства знаходимо в роботі С. Терського «Галицько-Волинська держава» (2014). У ній згадується Молотівський скарб срібних прикрас середини XIV ст., а серед них два перстені: з монетоподібним щитком-печаткою (1) та заплетений в косичку (2) (*Терський, 2014, с. 133*). На рис. 100 а згаданої книги подано срібні та бронзові перстені – печатки з монетоподібним щитком невідомого похо-

дження з Молотова, Устя Біскупського, Жидичина (*Терський, 2014, рис. 101a*). Щодо каблучок з монетоподібним щитком, то, на думку С. Терського, вони з'явилися під впливом сусідніх західних країн, поширювалися на Галичині та Волині. Відомо більше 20 подібних знахідок, половина з них походить із Західної Волині (*рис. 1; рис. 2*). Кілька печаток розміщено в експозиції музею Львівського університету імені І. Франка, одну знайдено поблизу м. Переяслава, ще одну – в м. Дрогобич. Як пише С. Терський, такими печатками бояри затверджували важливі документи. В архіві м. Кенінсберг зберігається галицько-волинська грамота XIV ст. з відтиском на воску такою печаткою (*Терський, 2014, с. 155*). За останніми даними, в межах Волинської обл. виявлено персні-печатки з монетоподібним щитком біля Луцька (2 штуки), у Жидичині (2 штуки), Радомишлі, Гіркій Полонці (зображення птаха) Луцького району, Володимирі (2 (?) штуки), Голядині Любомльського району та ін. Фрагменти кількох таких щитків зберігаються у фондах Волинського краєзнавчого музею (м. Луцьк).

Крім того, нам відомо кілька перснів з емаллями (*рис. 3: 1, 3, 4; рис. 5: 2; рис. 6: 1, 3*), частина з яких нібито виявлена у Волинській, Тернопільській, Хмельницькій областях: 1) бронзовий перстень з чотирибічним щитком, двома овалами на ньому, заповненими жовтою пастою, у центрі чотирикутник з косим жовтим хрестом та голубим кольором навколо нього; 2) срібний (?) перстень, знайдений на Волині, виготовлений вправним майстром. Овальний щиток та потовщена частина кільця покриті складним лінійним декором, в якому проглядаються хрестики, простежується подібність до тризуба. Використані синій, червоний, жовтий кольори емалі; 3) золотий або позолочений (?) перстень, де на круглому щитку зображення теляти (?) коричневого кольору; з боків голубим кольором передано трикутники; 4) винятково оригінальний срібний перстень з квадратним щитком та червоним обідком. На ньому теж є деталі з червоними крапинками в кутках та крапкою в середині, чотири пірамідки з кубиків. Кільце незвичайне – філігранне, з розширенням та звуженням, рядами поперечних насічок біля щитка. Імовірно, робота візантійського майстра. Бічні частини теж в емалях; 5) з околиць м. Дніпра походить золотий з

округло-чотирибічним щитком перстень, де центральним зображенням є голуба в зелених, білих, темних кольорах, на схованому зі споду хресті. На грудях птаха передана чотирипелюсткова квітка; 6) бронзовий перстень з округлим щитком із м. Києва, на якому нанесена чотирипелюсткова квітка синього кольору, у центрі пелюсток жовті емалі, в середині квадратик. Використано також червоний, білий синій кольори. Кільце має поперечні заглиблення; поверхня пошкоджена; 7) на підокруглому щитку, на світлому фоні подано розквітлий тризуб у квадратній рамці, навколо в овалах синє тло; зберігся лише щиток (рис.); 8) шестибічний щиток срібного (?) перстень з вміщеною всередині пташкою з розгорнутими крилами, а навколо стрічка синього кольору, яка переходить на кільце з гравіруваннями.

Отже, персні поділяються на плетені, рубчаті (імітації плетених), пластинчаті, широкосерединні, зі вставками, щитково-серединні, вузькопластинчаті, перстені-печатки з емаллями та ін. Персні-печатки з монетоподібним щитком знайдені біля Луцька (3 штуки), Радомишля, Жидичина (2 штуки) Луцького р-ну та ін. місцях. В Усичах, на Гнідаві, в с. Оздів знайдено плетені персні, в Гіркій Полонці – з птахом на щитку, у с. Свищів – з «п'ятірнею», з с. Посників – срібний зі скарабеєм (Дубенський р-н), в Голядині Любомльського р-ну – з монетоподібним щитком. Тобто персні Давньої Русі мали різноманітну форму, виготовлялися з бурштину, скла, кольорових, дорогоцінних металів, сплавів; печатками слугували персні із символічними геральдичними знаками, зображеннями птахів, тварин. Вони є важливим джерелом до вивчення мистецтва, художньої культури населення Давньої Русі, родоводів знаті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Археология Прикарпатья, Вольни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). Киев: Наук. думка, 1990. 190 с.
2. Будзинська Н. М. Давньоруські металеві персні в колекції Музею історії міста Києва. Археологія. 2008. № 2. С. 40–47.
3. Гупало К. Н. Подол в древнем Киеве. Киев: Наук. думка, 1982. 128 с.

4. Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок. Ленинград: Наука, 1981. 160 с.
5. Кучінко М. М. Археологічні рятивні роботи на Волині. Археологія. 1976. № 19. С. 107–110.
6. Кучінко М. М. Ювелірні вироби Х–ХІІІ ст. басейнів Західного Бугу і Сану. Археологія. 1986. № 56. С. 88–95.
7. Кучинко М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в Х–ХІV ст. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 528 с.
8. Макарова Т. И. Черное дело Древней Руси. Москва: Наука, 1986. 156 с.
9. Николаева Т. Н. Древнерусская мелкая пластика из камня XI – XIV вв. Свод археологических источников. 1983. Вып. Е 1-60. 161 с.
10. Никольченко Ю. М., Пономарева Т. А., Зимина Л. М., Гордиенко Н. М. Раскопки городища Дорогобуж. Археологические открития 1975 г. Москва, 1976. С. 371–373.
11. Отрощенко В. В., Рассмакін Ю. Я. Половецький комплекс Чингульського кургану. Археологія. 1986. № 53. С. 14–36.
12. Равдина Т. В. Древнерусские литые перстни с геометрическим орнаментом. Славяне и Русь. Москва, 1968. С. 133–138.
13. Рыбаков Б. А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X–XIII веков. Советская археология. 1940. Вып. 6. С. 227–257.
14. Рыбаков Б. А. Русское прикладное искусство X–XIII веков. Ленинград: Аврора, 1971. 128 с.
15. Сарачева Т. Г. Металлические перстни Днепровского Левобережья (конец IX – первая половина XIII вв.). История и эволюция древних вещей. Москва, 1994. С. 85–100.
16. Седова М. В. Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X–XV вв.). Москва: Наука, 1981. 195 с.
17. Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держави: Здобутки Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею за 15 років діяльності. Львів, 2002. 108 с.
18. Терський С. Галицько-Волинська держава. Київ: Стародавній світ, 2014. 168 с.
19. Якубовський В. І. Давньоруський скарб з с. Городище Хмельницької області. Археологія. 1975. № 16. С. 87–104.
20. Янин В. Л. Княжеские знаки суздальских Рюриковичей. Краткие сообщения Института истории материальной культуры. 1956. Вып. 62. С. 1–16.

21. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa, 1961. 256 s.
22. Gąsowski J. Sztuka pradziejowa w Polsce. Warszawa, 1975. 192 s.
23. Poppe A. Gród Wołyń. Studia wczesnosredniowieczne. 1958. T. 4. S. 227–300.
24. Rajewski Z. Sprawozdanie z badań na grodach Czerwieńskich in 1954 r. Sprawozdanie Archeologiczne. 1956. T. 2. S. 49–53.

Рис. 1. Перстені-печатки XIII–XIV ст. з Волині та Галичини

Рис. 2. Перстені-печатки XIII–XIV ст. з Волині та Галичини:
3 – Володимир-Волинський

Рис. 3. Перстені в емалях (1, 3, 4) та перстень-печатка (2)

Рис. 4. Давньоруські перстені

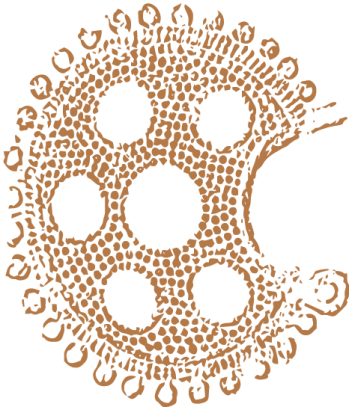
Рис. 5. Давньоруські перстені: 1 – перстень-печатка, Львівщина;
2 – перстень з емаллю та гравіюванням, Переяслав

Рис. 6. Давньоруські перстені в емалях: 3 – Київська обл.

Рис. 7. Давньоруські перстені в емалях

ДОДАТКИ

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ПЕРСТНІ З ВОЛИНСЬКОЇ ЗЕМЛІ (за матеріалами з фондів Волинського краєзнавчого музею)

*Михайло Кучинко, Олексій Курманський,
Володимир Савицький*

Перстень – сьогодні як одне з доповнень до одягу – в уявленнях багатьох народів первісно мав функцію оберегу, був символом шлюбу. Перстень (у першому значенні цього слова) носили зазвичай на правій руці, культ якої можна простежити в багатьох народів. Рука символізувала божество неба, тоді як ступня, на противагу їй, – підземних богів і духів. Праве (права рука зокрема) належить до ряду, який у міфопоетичних уявленнях багатьох народів визначає: верх – світло – вогонь – сонце – життя – чоловік. За індійською міфологією Праджапаті (втілення неподільної космічної єдності) створив правою рукою небесних богів – девів, а лівою – богів підземного світу асурів. Тут праве асоціюється з верхом універсальної космогонічної системи, ліве – з її низом. У космогонічних міфах різних народів, де створення світу зображено як принесення в жертву і порубання на частини бога-першопредка, руки його велетенського тіла асоціювалися, як правило, зі сторонами світу (*Топоров, 1992, с. 329*). У міфах східних народів діють божества, які мають 4, 8, 12 і більше рук, що означає безмежність їхніх функцій і властивостей. У пізніших віруваннях є культ божества з однією рукою (*Таланчук, Шалак, 2000, с. 6*). Тому руки (а особливо праву) слід було убезпечити від усього злого і нечистого. Для захисту рук існувало багато оберегів: вишивки, мережки, браслети. Згодом, ставши тільки прикрасою, перстень спочатку

захищав людське тіло від усіякої нечисті. «...Персні використовують як амулети проти демонів, відьом та привидів», – зауважував Д. Фрезер, який спирався у своїх дослідженнях і на слов'янський матеріал (*Фрезер, 1986, с. 234*). При цьому вчений також зазначав, що у тірольців породілля ні за яких обставин не повинна знімати з пальця обручки – так вона відвертала від себе злі сили. Лапландці довгий час зберігали інший звичай. Чоловік, що мав опускати покійника в могилу, отримував від його родичів мідний перстень, який носив на правій руці аж до кінця поховального обряду (йдеться не тільки про оберегову функцію самого персня, а й про метал, який завжди охороняв від потойбічних сил). Перстень, зазначає Д. Фрезер, мав оберігати цю людину від переслідувань неспокійної душі померлого.

У багатьох казках перстень щоразу пов'язують із одруженням, здобуванням нареченої: «Хто добереться до моєї дочки, зніме з неї перстень, тому оддам половину царства і дочку оддам заміж за нього». «Зняти» перстень, дістати «брильянтовий перстінь», іноді з дна моря, – означає здобути право на одруження. Фіксуємо перстень й у ворожіннях. Тут символ зберігає давнє значення: перстень для української дівчини, яка ворожить на Андрія, віщує одруження в недалекому майбутньому:

*Як покочу срібляний перстень по кроваті:
Хоч котися, срібляний перстень, а хоч, не котися,
Хоч женися, мій миленький, а хоч не женися...*

Таке ж значення зберігає символ у трактуванні сновидінь: «Перед весіллям присниться перстень гладенький, без камінця («вічка»). Іноді половина персня світла, ясна, а інша – темна; «Перстень – жених», «Перстень – весілля» (*Дмитренко, 1995, с. 74*). За часів християнства почали вірити в особливу магічну силу освяченого персня. В одній з легенд йдеться про те, що за допомогою такої каблучки лісник допомагає святому Михайлові вбити нахабного біса.

Перстень у різний час поставав оберегом, перепонуою, що утримує душу в тілі, символом сонця і стихії, що народжує життя.

У давній Русі персні становили найбільш поширену категорію прикрас. За матеріалами із розкопок курганів, на території

Русі персні були переважно жіночою прикрасою, хоча носили їх і чоловіки, і діти. Одягали їх як на праву, так і на ліву руку, іноді на обидві руки одночасно. Кількість пернів коливається від одного–двох до чотирьох–п'яти, а іноді доходить до 10 на обох руках. У фінно-угрів персні трапляються також на пальцях ніг (*Седова, 1981, с. 121*).

Персні давньоруського часу у великій кількості виявлено на території Волинської землі (*Кучинко, 2002, с. 90–91*). Вони виготовлялись переважно з бронзи чи свинцево-олов'янистих сплавів, рідше – із срібла, а в поодиноких випадках – з золота, трапляються між ними і позолочені (*Населення Прикарпаття і Волині..., 1976, с. 185*). У містах давньої Русі були доволі поширеними також скляні персні, які виготовлялись переважно в Києві. Металеві давньоруські персні за формою та технологією виготовлення поділяються на круглодротяні, спіралеподібні, пластинчасті орнаментовані (колами зі точкою в центрі, лініями та ін.), виті, плетені, широкосерединні, ажурні, персні-печатки, персні з вставками із скла, щитковосерединні (щиток у вигляді круглої, овальної, прямокутної чи ромбічної форми) тощо (*Седова, 1981, с. 121–143*).

Чимало пернів цього періоду зберігається і в фондах Волинського краєзнавчого музею. Особливо активне поповнення фондів цими матеріалами відбулося протягом останніх років. Зокрема, у 2008–2009 рр. до музею надійшло більше 50-ти пернів давньоруського, а також ранньо- та пізньосередньовічного періодів. Найбільш чисельну групу серед даних експонатів (близько 30-ти) складають давньоруські бронзові щитковосерединні персні, прикрашені стилізованим рослинним чи геометричним орнаментом (*рис. 1, рис. 2, рис. 3*).

Найпоширенішим орнаментом на щитках пернів є чотирьохпелюсткова квітка (*рис. 1, рис. 2:1-3, 5*), іноді вписана в коло, ромб, розділений косим хрестом на чотири сектори (*рис. 1: 3-5, рис. 2: 3*). В деяких випадках між чотирма основними пелюстками розміщені ще чотири додаткові (*рис. 1: 1, 6, 7*). В одному випадку по центру розміщене коло, від якого відходять чотири стрілки, що вказують на основні географічні напрямки: північ, південь, захід і схід (*рис. 1: 8*). Орнамент у вигляді чотирьох пелюсткової квітки

присутній також на щитку дитячого персня, діаметр його кільця – 14 мм, діаметр щитка – 11 мм (*рис. 2: 5*). Подібне зображення міститься також на щитку персня-печатки (*рис. 4: 2*). Щитки дорослих перснів мають діаметр від 12 до 20 мм, кільця – від 19 до 23 мм.

На нашу думку чотирьохпелюсткова квітка символізувала хрест, що був на Русі з давніх часів важливим символом. Ще до прийняття християнства хрест слугував амулетом, який захищав від хвороб, оберігав власника з усіх чотирьох боків (*Рыбаков, 2001, с. 522–524; Археологія і нумізматыка Беларусі..., 1993, с. 556; Войтович, 2002, с. 9*). З огляду на вище згадане дослідження Д. Фрезера про використання перснів як амулетів-оберегів, таке зображення (чотирьохпелюсткова квітка) є цілком закономірним.

Цей орнамент, можливо, один із варіантів чотирьохсторонньої композиції, що розглядається Б. Рибаківим в праці «Язычество древней Руси»: зображення паростків (кринів), які відходять від центру композиції в усі чотири сторони. Така композиція, на думку вченого, пов'язана з уявленнями тогочасної людини про простір, де відлік йде від людини назовні, на «всі чотири сторони». Саме такий простір ми бачимо в чисельних заговорах, що зберегли майже до наших днів анімістичні уявлення людей кам'яної доби. Чотирьохстороння композиція пов'язується з ідеєю життєвого начала, темою заклинання простору (*Рыбаков, 2001, с. 521–527, рис. 99; 100*).

Іншим типовим орнаментом на розглядуваних нами перснях є ромб, розділений двома вертикальними лініями, обрамлений короткими штрихами та іноді вписаний в коло (*рис. 2: 4, 7, 9*). Окремо виділяється фрагмент срібного персня з великим щитком, на якому проглядається стилізоване зображення сонця (*рис. 4: 7*), подібний перстень, але із зображенням птаха (?) випадково виявлено поблизу с. Коршів Луцького району (*рис. 4: 9*).

По одному екземпляру представлені витий, з розімкнутими обрубленими кінцями (виготовлений з бронзи) (*рис. 4: 6*) та псевдовитий (вилитий із свинцево-олов'янистого сплаву) (*рис. 4: 1*) персні. Є також два персні-печатки, представлені фрагментарно. Про один з них говорилося вище, інший виготовлений із свинцево-олов'янистого сплаву, на щитку – зображення тварини (мож-

ливо, оленя) (*рис. 4: 3*). Кілька перснів мають щиток із вставкою зі склоподібного каменю білого або синього кольорів (*рис. 4: 4, 5, 8*). Про їхнє датування говорити важко, оскільки подібні персні трапляються як у давньоруську добу, так і в більш пізній період.

Спираючись на подані матеріали та на попередні дослідження, можна сказати, що найбільш модними на Волині у давньоруський час були щитковосерединні персні з зображенням чотирьохпелюсткової квітки та іншою орнаментациєю, що слугували і прикрасами, і оберегами. Велика кількість знахідок бронзових перснів свідчить про їх поширення серед широких кіл не лише міського, а й сільського населення, срібні персні, очевидно, носила знать. Варто зазначити, що представлені нами речі потребують більш детального вивчення, зокрема аналізу, дешифрування різноманітних зображень, що містяться на щитках перснів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Археологія і нумізматыка Беларусі: энцыклапедыя / рэдкал.: В. В. Гетаў і інш. Мінск: «Беларуская энцыклапедыя» імя П. Броўкі, 1993. 702 с.
2. Войтович В. М. Українська міфологія. Київ: Либідь, 2002. 664 с.
3. Дмитренко М. Символіка сновидінь: народний сонник. Київ, 1995. 128 с.
4. Кучинко М. М. Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія: навч. посібн. Луцьк: РВВ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2002. 314 с.
5. Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. Київ: Наукова думка, 1976. 222 с.
6. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси. Изд. 2-е, испр., Москва-София: Гелиос, 2001. 744 с.
7. Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода X-XV вв. Москва: Наука, 1981. 196 с.
8. Таланчук О., Шалак О. «Праве» і «ліве» антропоморфної моделі світу: культ руки. Українська мова та література. Ч. 10. 2000. С. 6.
9. Топоров В. Н. Праджapati. Мифы народов мира: энциклопедия: в 2-х т. Т. 2. Москва, 1992. С. 329.
10. Фрезер Д. Д. Золотая ветвь: исследование магии и религии. Москва: Политиздат, 1986. 702 с.

Рис. 1. Давньоруські персні та їх фрагменти з території Волині (фонди Волинського краєзнавчого музею)

Рис. 2. Давньоруські персні та їх фрагменти з території Волині (фонди Волинського краєзнавчого музею)

Рис. 3. Перстні давньоруського періоду з території Волині (фонди Волинського краєзнавчого музею)

Рис. 4. Персні та їх фрагменти давньоруського і пізньосередньовічного періодів з території Волині (1-8 – фонди Волинського краєзнавчого музею; 9 – випадкова знахідка)

КОРОТКИЙ СЛОВНИК АРХЕОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ (металопластика Київської Русі)

Світлана Локайчук

Актова сфрагістика – (грец. *sphragis* “карб, печатка”) самостійна історична дисципліна, яка вивчає зміст та походження вислих печаток, переважно зі свинцю, якими опечатували в давнину важливі документи.

Амулет – (лат. *amuletum* “їжа з крохмалю”) талісман, невеликий предмет, який носять на тілі і якому приписують надприродну силу, здатність захищати, оберігати його власника від нещастя, хвороб. У Київській Русі були поширені мініатюрні амулети-сокирки, які датуються XI – XII ст., змійовики, енколпіони, натільні хрестики тощо.

Булавка (інша назва – шпилька) – інструмент для скріплення одягу (попередниця фібули), рідше – волосся. Складається зі стержня, загостреного на одному кінці, та декоративного навершя. Археологічне значення має, головним чином, форма навершя.

Булли (інші назви – підвісні печатки, вислі печаті, молебдобулли, молівдовули) – свинцеві печатки у вигляді маленьких кружечків, якими скріплювали договори, документи князів, єпископів та інших осіб високого суспільного становища. На одному їх боці часто зображували Христа, Богородицю, або одного зі святих. Написи на печатках-молебдобуллах зроблені давньоруською, грецькою, латинською мовами. Кріпилися до шнура, що проходив вертикально посередині булли якими

опечатували в давнину важливі документи. У верхній її частині робилися два, близько розташовані отвори для шнура. На пергаменті або ж папері знизу був отвір, через який на князівських документах протягувався переважно шовковий шнур, кінці якого скріплювалися здебільшого свинцевою, інколи навіть з благородних металів, печаткою. Мета використання – підтвердження власності або дійсності речі. Назва булла походить від лат. *bullā* – бульбашка, брунька. У середні віки буллою називали прикріплений до документа футляр для зберігання печатки, пізніше – саму металеву печатку, а згодом – імператорську грамоту або постанову. Буллою також називають послання, розпорядження папи римського, скріплене печаткою.

Буллатірій (пломбіратор) – спеціальні кліщі із зображенням на внутрішніх поверхнях, яке відбивалося на заготовці, коли ними затискався шнур з документа.

Геральдика – допоміжна історична дисципліна, що вивчає історію виникнення та розвитку і закономірності складання та використання гербів. Зокрема, за її допомогою встановлено, що у Київській Русі князівські знаки на щитах і штандартах стали постійними та перейшли на печатки і тамги-клейма, якими позначали право власності.

Гривна (інші назви – нашійні обручі, обручі-гривені) – шийна, переважно жіноча, прикраса східних слов'ян. У Давній Русі широко відома у вигляді кільця з витого срібла, іноді перекрученого у півтора оберта. Виготовлялися також із золота, бронзи. За походженням слово є коротким прикметником (гривна) від спільнослов'янського грива з первісним значенням “шия, потилиця”, тобто гривна означає шийна.

Зміювик – нагрудна іконка-амулет із зображенням Богоматері, Хрещення, розп'яття Архангела Михаїла, а з іншого боку – міфічної істоти Горгони-Медузи.

Емаль (від франц. *email*) – склоподібне покриття, яке наносилося певним малюнком на металеву поверхню (в основному на зо-

лото) і зміцнювалось обпаленням. У Давній Русі були широко розповсюджені виїмчасті і перегородчасті емалі. Перегородчастими емаллями (з дуже тоненьких золотих смужок робили перегородки) оздоблювали колти, медальйони, енколпіони. Для виготовлення емалей використовували римське скло, перетерте у порошок, яке плавили і заливали у форми.

Енколпiон (інші назви – складень, складень-енколпiон, мощевик, релікварій) – складений натільний хрестик для зберігання частинки мощей шанованого святого, який зображений на одній із сторін хреста (звідки їх друга назва – мощевик. Слово енколпiон запозичене з грецької мови (лат. *encolpium* “на груди”) і поширюється для назви мощевика в IX ст., раніше використовувався термін філактерiон. На Русі ці хрестики відповідно до особливостей конструкції називали складні, хрести-складні, складні-енколпiони. Для номінації хрестів-енколпiонів відомі й інші терміни – релікварії (сховище для реліквії), пекторалі або ставротека. У польських джерелах використовуються терміни хрести, пектораль-складень, хрести-пекторалі та вважається, що потрапили вони на територію Польщі з Русі. Виділяються типи енколпiонів за формою (з прямими раменами, з прямокутними кінцями, квадрифольні, з овальноподібними закінченнями рамен, з раменами, що завершуються пальметками та ін.), за технікою виконання (рельєфні, рельєфно-графічні, гравіровані, оздоблені емаллю та ін.), за зображенням (георгіївський, микитівський, борисоглібський та ін.). У період існування Галицько-Волинської держави набули поширення характерні для др. пол. XIII – XIV ст. енколпiони-квадрифолії.

Зернь – один із прийомів художньої обробки виробів з металу – оздоблення дрібними (діаметром 0,6–0,7 мм) срібними або золотими кульками (їх називали зернятка – звідси й термін), що укладаються та припаюються на його поверхню у вигляді трикутників, ромбів, гілочок, грон. Зерненими прикрасами волинської традиції в XI – XII ст. були підвіски у вигляді виноградного грона, лунниці, персні, колти, намистини. На пів-

день від р. Прип'ять зернені намистини набувають характерних волинських рис – у них з'являється вушко або трубочка для підвішування на гроно з п'яти кульок в такій послідовності зверху вниз: три, дві й одна кулька (виноградне гроно).

Інкрустація (від лат. *incrustatio* – покриваю шаром, декором, вкладаю мармуром) – особливий вид декорування виробів вставками з золота, срібла, кістки, перламутру, дерева та ін., які врзані в поверхню і відрізняються від неї за кольором чи матеріалом.

Клеймо – знак на поверхні (найчастіше на дні або на ручці) керамічного виробу – амфори, глечика, миски тощо, який наносився господарем гончарної майстерні (своєрідний «фірмовий» знак майстра-гончаря).

Колт – давньоруська жіноча прикраса XI – XIII ст. у вигляді серпоподібної, порожньої всередині металевої підвіски на скронях, яка прикріплювалася до головного убору. Порожнина могла заповнюватися ароматичними речовинами.

Лунниця – прикраса (підвіска) у формі півмісяця (від давньоруського *луна*), що символізувала культ місяця. Найчастіше форму півмісяця мали сережки, скроневі кільця, пекторалі. Використовувалися лунниці від епохи бронзи до пізнього середньовіччя. Півмісяцеподібні підвіски виготовляли найчастіше із срібла, оздоблювалися напаяними срібними кульками, тобто зерню. Знахідки лунниць відомі з шарів XI – XII ст. У. Брей і Д. Трамп описують прикрасу, поширену серед населення культури фудвесел Ірландії та Шотландії у ранньобронзовому віці, яка називалася лунула. Це золота пластинка у формі півмісяця, шириною до 20 см, котру носили на шиї. Можливо, саме лунула була прототипом лунниці.

Пектораль (лат. *pectorallis* “нагрудний”) – нагрудна металева прикраса, проте внаслідок звуження, конкретизації значення ним стали називати оздоблений хрест зі шляхетного металу, в якому знаходяться реліквії святих для ношення на грудях.

Писало (інші назви – стилос, стиль, писало-стилос) – знаряддя для письма у вигляді стержня довжиною 10–12 см, з вістря з одного кінця і лопаточкою з протилежного. Гострим кінцем стержня писали по навощеній дощечці, а лопаточкою розгладжували шар воску чи стирали написане. Лопатки мали форму кубка (ранні), п'ятикутника чи овалу зі зрізаним верхом, перевернутого трикутника. На території Волині знайдені писала з лопатками дзвоноподібної форми. Біля основи лопаточки стержень мав кулясте потовщення – «яблуко» або ряд валиків. Майже завжди писала оздоблені орнаментом. У X ст. виготовляли переважно з кістки, а в XI ст. – із заліза чи бронзи. У Греції і Римі ці предмети для письма називалися стилями (грец. *stilos*, лат. *stilus*), а на Русі – писалами.

Пломба митна (торгові) – у період Київської Русі відомі як «князівська тамга». Виготовлялися переважно зі свинцю – м'якого пластичного металу, на якому легко поставити будь-який відбиток у вигляді написів, зображень, товарних та інших знаків, окремих букв і цифр, гербів, емблем тощо мають на собі обидва боки пломб. Ці відбитки зазвичай рельєфні.

Псевдозернь – виріб із бронзи і свинцево-олов'янистих сплавів (інколи із срібла) з узором, що копіював зернь. Кульки-зернинки не припаювалися, а були на восковій чи глиняній моделі, знятій із дорогого виробу із зерню.

Релікварій (лат. *reliquarium*, від *reliquiae*) – вмістилище для зберігання цінних реліквій, які мають релігійне сакральне значення. Шанування реліквій найрозвиненіше в християнстві.

Рясни – підвіски у вигляді тонких ланцюжків. Назва походить від спільнослов'янського рясный “частий, густий”, що виводиться від ряса “підвіска”.

Скань (інша назва – філігрань) – спосіб оздоблення ювелірних виробів напаяним на металеву основу тонким золотим, срібним чи мідним скрученим дротом. Найчастіше сканню оздоблювали золоті і срібні сережки, гривни. Слово походить від

дієслова ськати “звивати, скручувати”, це тонкий дротик, який звито з двох дуже тоненьких дротиків.

Скарб – набір предметів, захованих у землі або іншому таємному місці, що становлять музейну цінність. Розрізняють такі види скарбів: власного використання (*personal noard*) – речі заховані, але не забрані; торговця; ливарника – браковані речі, шматки металу; вотивні – закопані у храмах чи кинуті у воду у вигляді підношень божеству; грабіжницькі. Більшість речових скарбів часів Київської Русі домонгольського часу складається переважно з жіночих прикрас, хоча трапляються також і змішані – монетно-речові скарби. Для давньоруського періоду характерними були скарби коштовних ювелірних виробів, переважно жіночих прикрас. Нагромадження речових скарбів, куди входили предмети, пов'язані з вбранням і особистими речами, відбувалося, найімовірніше, в результаті переходу коштовностей по лінії успадкування. Серед волинських скарбів періоду Київської Русі можна назвати такі, як Збараський, Торговицький, Козлинський, Жорнівський, Городищенський, скарб із Дажви та ін.

Скроневі кільця – жіночі прикраси різної форми, які прикріплювалася до зачіски або головного убору на скронях. Часто скроневі підвіски впліталися у волосся по боках голови.

Ставротека (з грец. *хрест і скринька*) – релікварій для зберігання дерева Святого Хреста.

Сульгема – за часів Київській Русі застібка-фібула з круглою чи овальною дужкою і рухомою голкою для скріплення одягу (часто те саме, що й фібула).

Тамга (з тюрк. *знак*) – родовий фамільний знак, печатка, яка ставилася на родове майно, в тому числі і худобу. Зазвичай нащадок певного роду запозичив тамгу свого предка і додавав до неї додатковий елемент або змінював її.

Фібула – металева застібка одягу, що діє за принципом англійської шпильки і є одночасно прикрасою. Конструктивно фібула складається з пружини, вісі, тятиви, лат. *Fibula* – металева

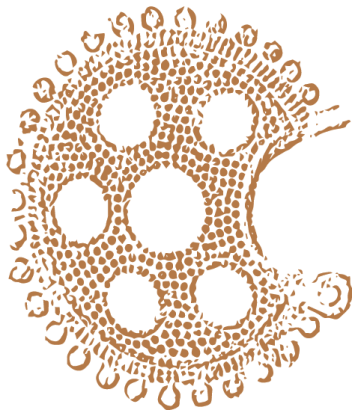
застібка для одягу. Фібули були поширені з часів бронзового віку до раннього середньовіччя. Використовувалися для застібання одягу типу плаща. Фібули часто оздоблені коштовними, напівкоштовними каменями та іншими мінералами, їхні щитки мають різноманітні форми, типологія яких є важливою для хронології. Знахідки бронзових підковоподібних фібул у культурних шарах X – XI ст. на Волині прийнято відносити до оздоб балтійського походження (балтійський імпорт).

Філігрань – (лат. *filum* – нитка і *granum* – зерно, тобто, тонкий узор) – вид ювелірного мистецтва, у якому з тонкого гладкого чи витого золотого, срібного чи мідного дроту виконані увори. Часто вони напаяні на металеву основу (див. також скань).

Цера (лат. *cera* – віск) – спеціальні навощені із внутрішнього боку дощечки для письма, розмірами 8x14x0,8–1 см, котрі з'єднувалися шкірними ремінцями. Цери, які склалися з двох дощечок, називалися диптихи, а трьохскладні – триптихи. Усі давньоруські дощечки для писання по воску аналогічні за формою і розмірами до таких же предметів, що використовувалися в Римі і Греції.

Циркульний орнамент (інша назва – очковий орнамент) – це коло з крапкою посередині. В XI – XIII ст. мав широке застосування і використовувався для прикрашання різноманітних предметів – від бурштинових хрестиків до кістяних гребенів, від скроневих кілець та браслетів до ручок ножів і шил, а також для оздоблення амулетів-сокирок, де кола з точками в центрі інколи утворюють пелюстки навколо наскрізного отвору, на лезі, а на решті площини розташовуються хаотично.

Чернь – чорні зображення на світлому (головним чином срібно-му) фоні, що наносилися шляхом заповнення заглибленого малюнка чорною масою – сплавом зі срібла, свинцю, сірки та інших компонентів. Термін походить від короткої форми спільнослов'янського прикметника чернь.

**АЛЬБОМ
ІЛЮСТРАЦІЙ**

Лл. 1. Імпортний (візатійський?) енколпій давньоруського часу

Лл. 2. Енколпій в емалях давньоруського часу з Хмельниччини

Лл. 3. Імпорнтний (візатійський?) хрест давньоруського часу

Лл. 4. Імпорнтні енколпіони давньоруського часу: 1, 2 – із «сирійської колекції» Богдана та Варвари Ханенків

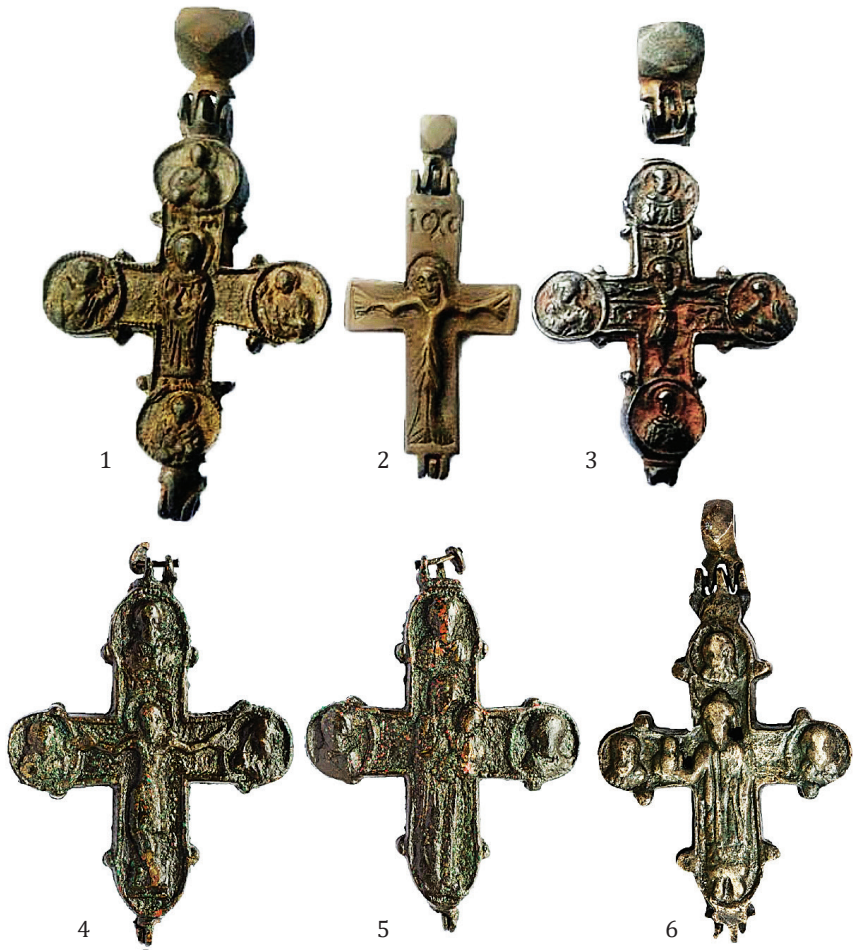
Лл. 5. Імпортні вироби давньоруського часу: 1, 2 – із «сирійської колекції» Богдана та Варвари Ханенків; 3, 4 – в емалях (за Л. Ключко)

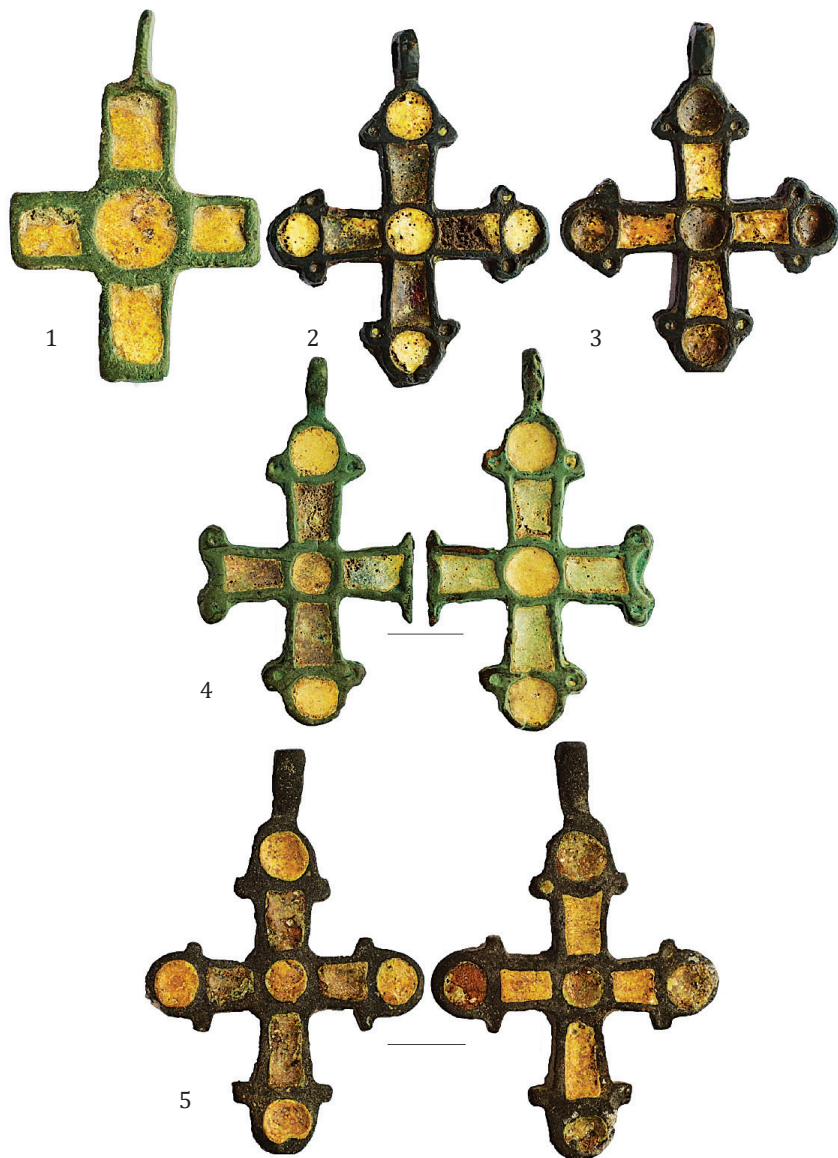
Ил. 6. Енколпіони давньоруського часу: 1, 2 – із «сирійської колекції» Богдана та Варвари Ханенків; 3 – місцевий

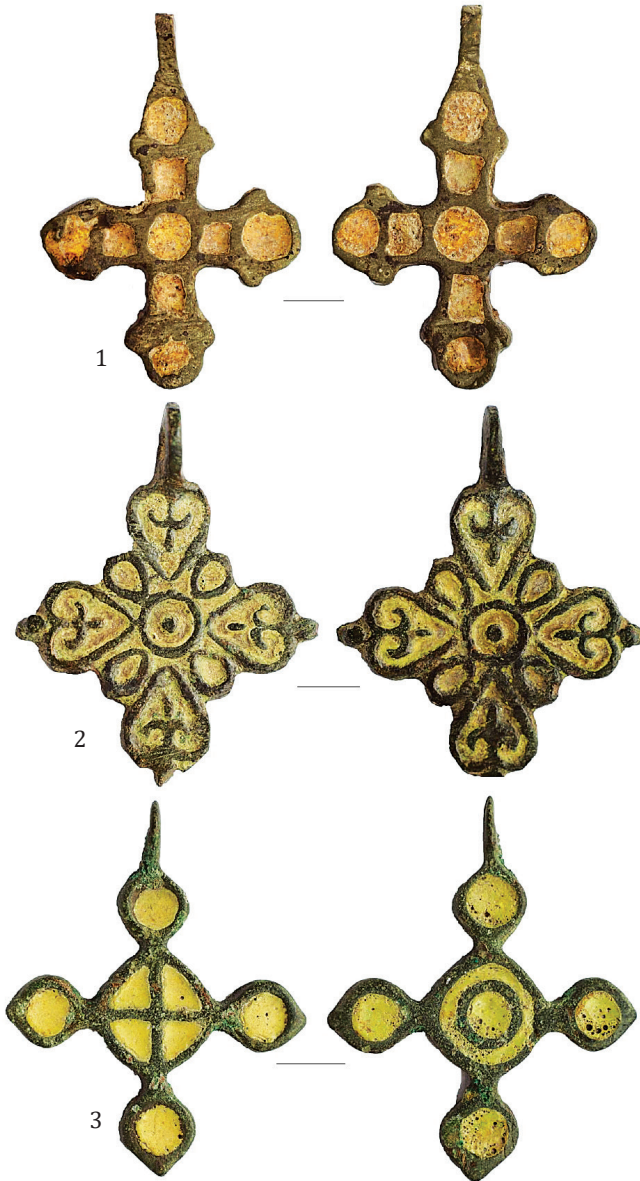
Ил. 7. Енколпіони давньоруського часу: 1, 2 – із «сирійської колекції» Богдана та Варвари Ханенків

Лл. 8. Бронзові енкалпіони давньоруського часу (2 – імпортний?)

Лл. 9. Хрестики з емаллями давньоруського часу

Лл. 10. Хрестики з емалями давньоруського часу

Лл. 11. Чернені енколпіони давньоруського часу

Лл. 12. Бронзові енкалпіони давньоруського часу

Іл. 13. Місцеві та імпортовані енкалпії давньоруського часу:
1, 3 – чернені, 4 – з високим рельєфом

Лл. 14. Імпортні бронзові енкопіони давньоруського часу

Лл. 15. Імпортні (?) енколпіони та хрестик давньоруського часу

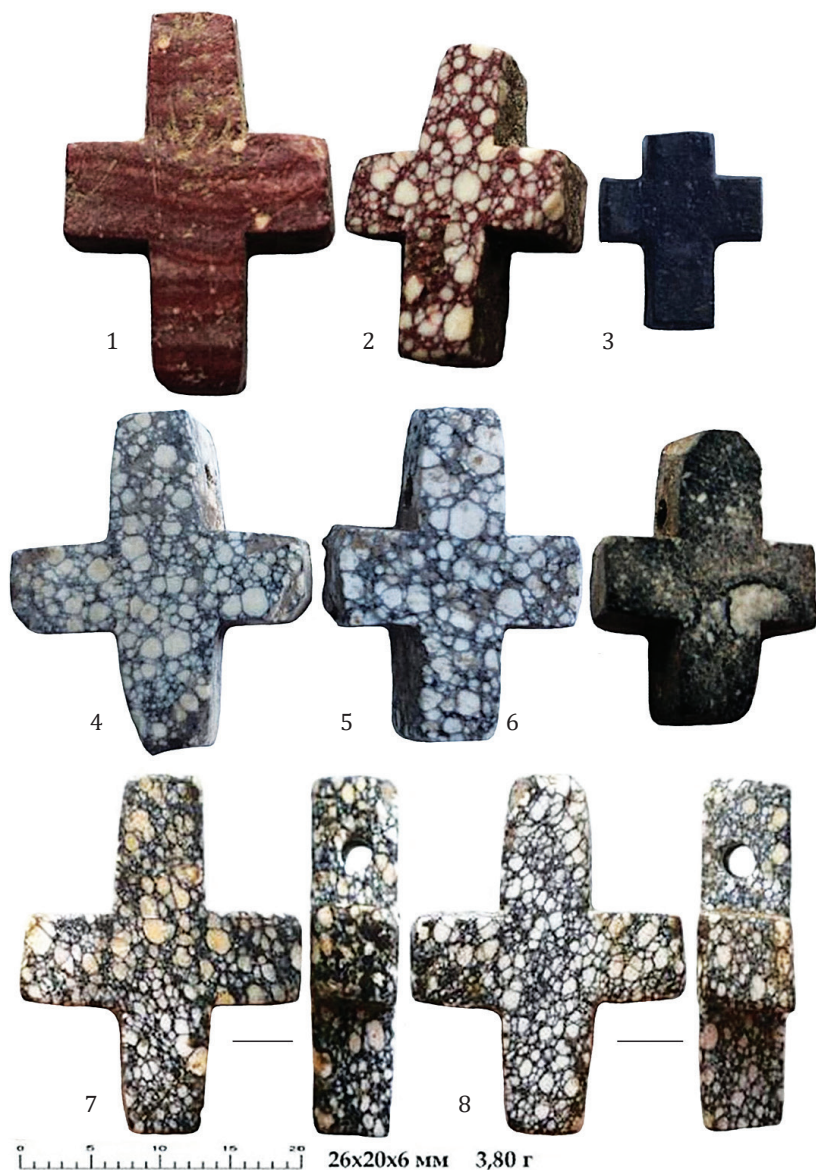
Лл. 16. Місцеві та імпортовані енкалпії давньоруського часу

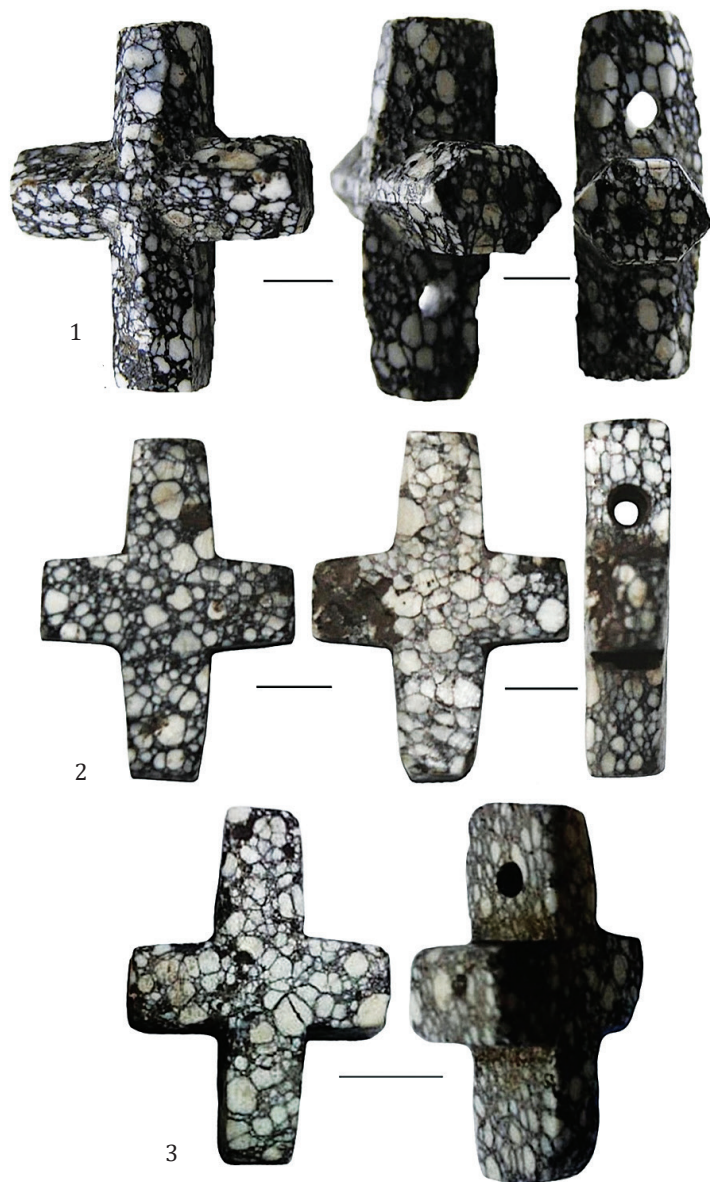
Іл. 17. Енколпіони давньоруського часу

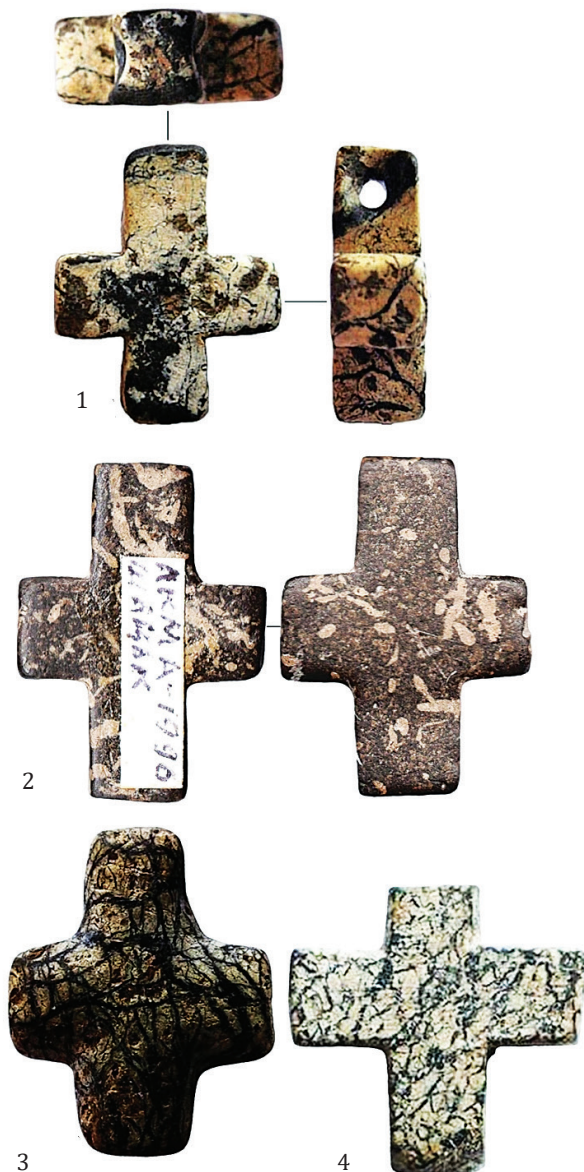
Ил. 18. Енколпіони давньоруського часу

Ил. 19. Кам'яні хрестики періоду Давньої Русі

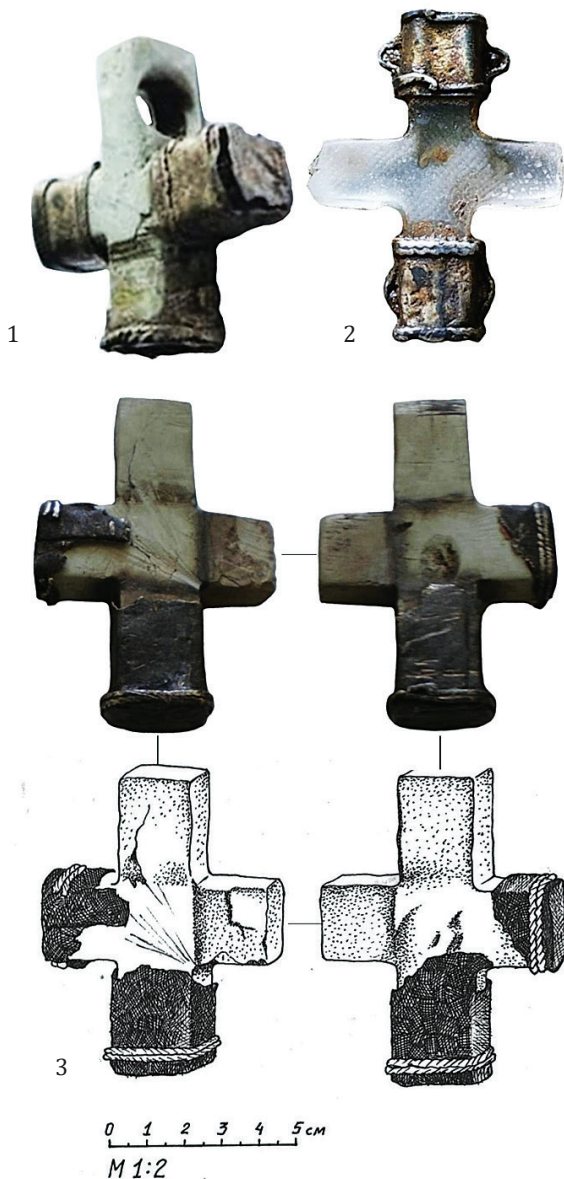
Ил. 20. Кам'яні хрестики давньоруського часу: 2 – с. Вигуричі Луцького р-ну Волинської обл.

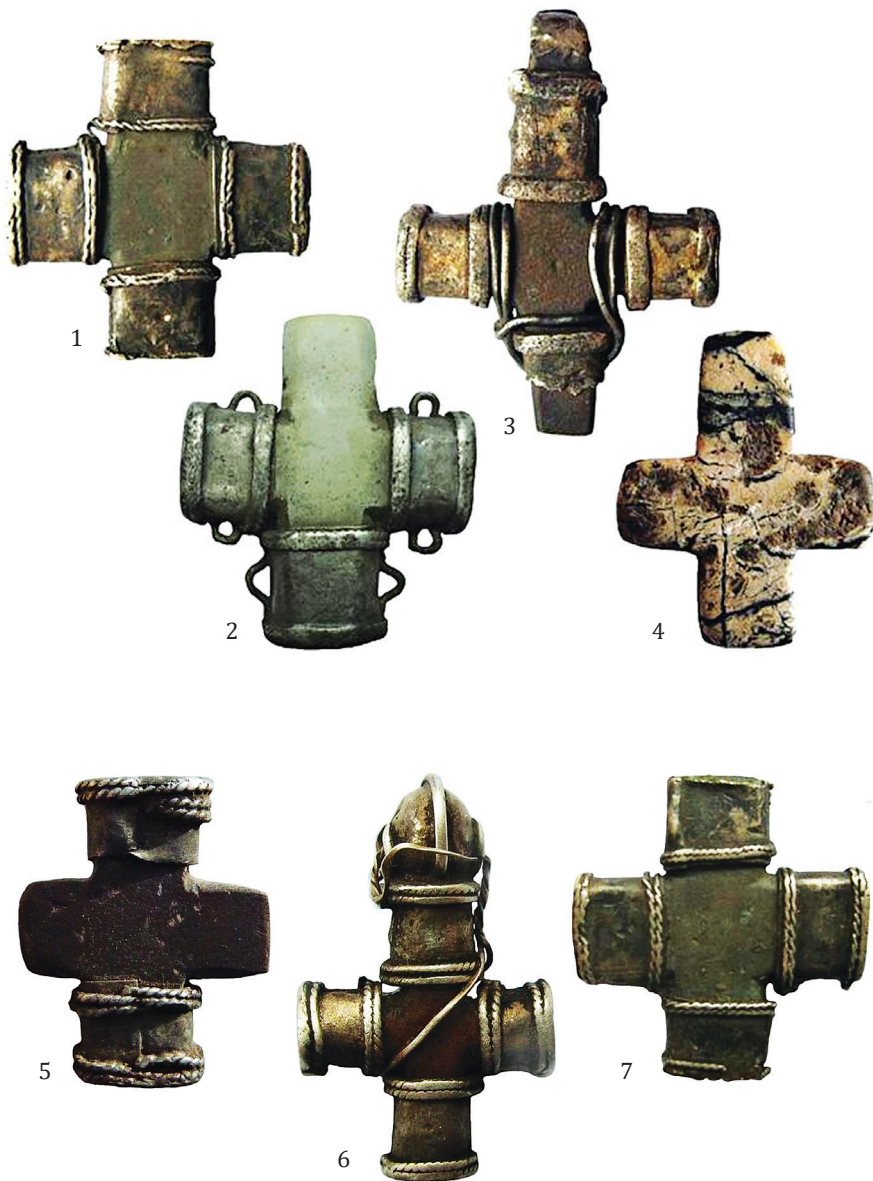
Ил. 21. Кам'яні хрестики давньоруського часу:
2 – Шацьк Любомльського р-ну Волинської обл.; 3 – Львів

Лл. 22. Кам'яні хрестики: 1 – Київська обл. XIV ст.; 2 – с. Підгориці Київського уїзду; 5, 8 – Львів

Ил. 23. Кам'яні хрестики: 3 – с. Коршів Луцького р-ну
Волинської обл. Рис. В. Міцкевича

Ил. 24. Кам'яні хрестики XI–XIII ст.

Ил. 25. Кам'яні хрестики: 1 – срібло, серпентин; 2 – знатна жінка з кам'яним хрестиком; 5 – с. Княгининок Луцького р-ну

Ил. 26. Лахмаркурський хрест XV ст. з білого вапняку з розп'яттям

Іл. 27. Кам'яні хрестики: 2 – Київська Русь XI–XII ст., яшма;

3 – Київська Русь XI–XII ст. (із Румянцевського музею); 4 – Вишгород, Україна XV–XVI ст., граніт? (з кн. «Россия. Православие. Культура», 2000. Каталог 26, с. 24); 6 – Південна Русь, Вишгород, XV–XVI ст. (з кн. «Россия. Православие. Культура», 2000. Каталог 26, с. 24); 7 – хрест «корсунчик» XI–XII ст.; 8 – Vintge Hüge, балтійський бурштин

Ил. 28. Кам'яні хрестики: 1 – Стара Рязань, XII ст.; 2 – хрест «корсунчик» із срібними обоймами

Лл. 29. Кам'яний хрестик. Невідомо звідки.
Розп'яття Христове XVII ст.

Лл. 30. Писала Давньої Русі з лопатками форми «бокальчика»: 1 – Тернопіль; 2, 3, 6 – Волинь; 4 – Чернігів; 5 – Хмельницький; 7 – Житомир. Приватна колекція. Фото Г. Охріменка

Лл. 31. Писала Давньої Русі: 1 – Сумська обл.; 2 – Чернігів; 3 – Житомир. Приватна колекція. Фото Г. Охріменка

Ил. 32. Писала Давньої Русі з лопатками форми «бокальчика»:
 1 – Чернігів; 2 – Волинь; 3 – смт Локачі Волинської обл.; 4, 5 – Київська обл.; 6 – Чернігів; 7 – Хмельницький; 8 – Вінниця; 9 – Волинь.
 Приватна колекція. Фото Г. Охріменка

Ил. 33. Писала Давньої Русі: 1 – Тернопіль; 2 – Сумська обл.;
 3, 4 – Чернігів; 5 – Волинь; 6 – Київська обл. Приватна колекція.
 Фото Г. Охріменка

Ил. 34. Писала Давньої Русі з лопатками форми «вузького бокальчика»: 1 – Львівська обл.; 2, 5 – Волинь; 3 – Житомир; 4, 7 – Чернігівська обл.; 6 – Вінницька обл. Приватна колекція. Фото Г. Охріменка

Ил. 35. Писала Давньої Русі з лопатками трикутної форми та з упором. Фото Г. Охріменка

Ил. 36. Писала Давньої Русі з лопатками форми «бокальчика»: 1 – Сумська обл.; 2, 5 – Чернігівська обл.; 4 – с. Крупа Луцького р-ну; 6 – Київська обл.; 7, 8 – Волинь. Приватна колекція. Фото Г. Охріменка

Ил. 37. Писала Давньої Русі з трикутною лопаткою: 1 – с. Білосток Луцького р-ну; 2 – Сквиря; 3 – Волинь; 7 – Чернігівська обл. Фото Г. Охріменка

Лл. 38. Писала Давньої Русі з лопатками форми «бокальчика». Фото Г. Охріменка

Лл. 39. Писала Давньої Русі різних типів. Фото Г. Охріменка

Ил. 40. Писала Давньої Русі з прорізним хрестом: 1, 2, 6 – Волинь;
3 – Житомирська обл.; 4 – Чернігівська обл.; 5 – Сумська обл.
Фото Г. Охріменка

Ил. 41. Писала Давньої Русі різних типів: 1–4 – лопатка форми
«бокальчика»; 5, 6 – лопатка напівкруглої форми (обидва з Чернігівської
обл.); 7–9 – п'ятикутна лопатка (7, 9 – Волинь; 8 – Чернігівська обл.).
Фото Г. Охріменка

Ил. 42. Писала Давньої Русі різних типів: 1,2, 5–7 лопатка форми «вузького бокальчика»: Ірпінь; 2, 3, 7 – Волинь; 5 – Рівненська обл.; 6 – Тернопільська обл. Фото Г. Охріменка

Ил. 43. Писала Давньої Русі з лопатками трикутної форми та упором: 2 – Камінь-Каширський; 3 – Хмельницька обл.; 4, 5 – Волинь; 8, 9 – Чернігівська обл.; 10 – Київська обл. Приватна колекція. Фото Г. Охріменка

Ил. 44. Писала Давньої Русі з овальними зубчиками по боках лопатки: 1 - Цумань Ківерцівського р-ну; 3, 6 - Київська обл.; 4, 7 - Волинь; 5 - Львівська обл.; 8 - Чернігівська обл. Фото Г. Охріменка

Ил. 45. Писала Давньої Русі з овальними зубчиками по боках лопатки. Фото Г. Охріменка

Ил. 46. Писала Давньої Русі різних типів: 1 – Житомирська обл.; 2 – Чернігівська обл.; 6 – Волинь. Фото Г. Охріменка

Ил. 47. Писала Давньої Русі з Т-подібною лопаткою: 1 – Житомирська обл.; 2, 8 – Волинь; 3, 7 – Чернігівська обл.; 4, 5 – Київська обл.; 6 – Хмельницька обл. Фото Г. Охріменка

Ил. 48. Писала Давньої Русі з лопатками форми «бокальчика»: 2, 4, 6, 9 – Волинь; 3 – Київська обл.; 4, 5 – Чернігівська обл.; 7 – Хмельницька обл.; 8 – Вінницька обл. Фото Г. Охріменка

Ил. 49. Писала Давньої Русі з прорізами на лопатках: 1, 2 – Хмельницька обл.; 3 – Київська обл.; 4 – Волинь; 5–7, 9 у формі «ластівчиного хвоста» (5 – Волинь; 6 – Тернопіль; 7 – Житомирська обл.). Фото Г. Охріменка

Лл. 50. Писала Давньої Русі з лопатками форми «вузького бокальчика». Фото Г. Охріменка

Лл. 51. Писала Давньої Русі з лопатками форми «гострореберного бокальчика»: 1 – Київська обл.; 2 – Рівненська обл.; 3 – Чернігів; 4 – Вінниця; 5 – Ірпінь; 6 – Житомирська обл.; 7 – с. Рованці Луцького р-ну). Приватна колекція. Фото Г. Охріменка

Ил. 52. Писала Давньої Русі з лопатками форми «бокальчика».
Фото Г. Охріменка

Ил. 53. Писала Давньої Русі з трикутними лопатками. Фото Г. Охріменка

Ил. 54. Різновиди писал Давньої Русі. Фото Г. Охріменка

Ил. 55. Писала Давньої Русі з лопаткою форми «бокальчика» та з упором. Фото Г. Охріменка

Ил. 56. Писала Давньої Русі з лопатками різної форми. Фото Г. Охріменка

Ил. 57. Писала Давньої Русі з фігурними лопатками: 3–4 у формі «ластівчиного хвоста» (3 – Волинь; 4 – Житомирська обл.).
Фото Г. Охріменка

Ил. 58. Писала Давньої Русі: 1 – Волинь; 2 – Чернігівська обл.;
3 – Київська обл. Фото Г. Охріменка

Ил. 59. Писала Давньої Русі: 1 – Хмельницька обл.; 2 – Кременець;
3 – Волинь. Фото Г. Охріменка

Ил. 60. Писала Давньої Русі: 1 – Володимир-Волинський; 2 – Чернігівська обл.; 5 – Львівська обл.; 6 – Рівненська обл. Фото Г. Охріменка

Ил. 61. Прясло з написом із с. Усичі Луцького р-ну. Фото В. Савицького

Іл. 62. Змійовики-медальйони Давньої Русі:
2 – змійовик із зображенням святих Косьми та Даміана.
3 – с. Байківці Ковельського р-ну Волинської обл., Святий Михаїл

Лл. 63. Змійовики-медальйони Давньої Русі:
 1 – с. Метельно Ківерцівського р-ну Волинської обл.; 2 – с. Коршів
 Луцького р-ну Волинської обл.

Іл. 64. Змйовики-медальйони Давньої Русі

Ил. 65. Змйовики-медальйони Давньої Русі:
 2 – с. Білогородка, бл. Києва. («Білогородська гривна»);
 3 – Архангел Михаїл

Іл. 66. Змійовики-медальйони Давньої Русі: 1 – Біла Церква; 2 – невідоме місцезнаходження; 3 – с. Сваром'є Остерського р-ну Чернігівської обл. Змійовики з різними варіантами зображень Косьми та Даміана

Лл. 67. Змйовики-медальйони Давньої Русі: 1 – Зображення св. Косьми та Доміана з м. Вишгорода; 2 – змйовик Хрещення Господнє; 3 – Борис та Гліб, матеріал мідь. Ермітаж. XII–XIII ст.

Іл. 68. Змійовики-медальйони Давньої Русі:
1 – змійовик Хрещення Господнє XII ст.; 4 – іконка-змійовик
із зображенням Богоматері. XII ст.

Лл. 69. Змйовики-медальйони Давньої Русі із зображенням Архангела Михаїла

1

2

Іл. 70. Змійовики-медальйони Давньої Русі:
1 – образок-змівик св. Георгій XII ст.

1

2

Іл. 71. Змійовики-медальйони Давньої Русі

Лл. 72. «Чернігівська гривна» XI ст. Зображення Архангела Михаїла та зміїного гнізда. Кн. Володимира Мономаха. Ермітаж

Ил. 73. Змійовики-медальйони Давньої Русі:
1 – змійовик «Смоленська золота гривна», Київ XII ст., Ермітаж

Лл. 74. Змйовики-медальйони Давньої Русі:
1 – Великомученик Федор Стрателат XIII – XIV ст. Новгород,
Центральний музей ім. А. Рубльова, Москва; 2,3 – ?

Іл. 75. 1 – Мати Божа Одигитрія. Новгород, XVI ст. Центральний музей ім. А. Рубльова. Москва. 2 – Великомученик Никита. Новгород, XV ст. Центральний музей ім. А. Рубльова. Москва

Лл. 76. Івано-Франківськ. (подібний виріб з Новгородда датований XVI ст.)

Ил. 77. Суздальський змієвик візантійської роботи із зображенням «семи отроків ефеських». Яшма. Зберігається в Історичному музеї в Москві. XII ст. Подібний змієвик походить з Перемишля (Польща)

Ил. 78. Висла печать Ростислава (Михаїла) Рюриковича (1204–1205). Любомльський район. Фото А. Доброжанського

Ил. 79. Висла печать. Любомльський район. Фото А. Доброжанського

Ил. 80. Висла печать Костянтина II, митрополита Київського (1167-1170). Любомльський район. Фото А. Доброжанського

Лл. 81. Аверс та реверс вислої печатки, знайденої біля с. Надчиці Дубнівського району. Фото Б. Чайковського, 2021 р.

Лл. 82. Аверс та реверс вислої печатки, знайденої біля с. Романів Луцького району. Фото Г. Гулька, 2022 р.

Лл. 83. Аверс та реверс вислої печатки, знайденої біля с. Крупа Луцького району. Фото Г. Гулька, 2021 р.

Лл. 84. Аверс та реверс митної пломби, знайденої біля с. Іванівка колишнього Горохівського району. Фото Г. Гулька, 2021 р.

Лл. 85. Аверс митної пломби, знайденої біля с. Піддубці Луцького району. Фото Г. Гулька, 2021 р.

Лл. 86. Аверс митної пломби, знайденої біля с. Княгининок Луцького району. Фото Г. Гулька, 2021 р.

Лл. 87. Фрагмент печатки – пломби, знайденої біля м. Луцька. Фото Г. Гулька, 2021 р.

Іл. 88. Давньоруські лунниці: 1, 2 – Житомирська обл.,
3, 6 – Волинська обл., 4 – Тернопільська обл., 5 – Львівщина

Лл. 89. Лунници різних типів з Волинської обл.: 3, 4 – Луцький р-н

Ил. 90. Лунниці різних типів з Волинської обл.: 5 – Луцький р-н

Ил. 91. Олександр Остапук та Володимир Савицький у Волинському краєзнавчому музеї

Ил. 92. Краєзнавець Геннадій Гулько у Волинському краєзнавчому музеї

Іл. 93. Володимир Савицький та Міхал Джік
у Волинському краєзнавчому музеї

Іл. 94. Святослав Терський та Анатолій Силук на науковій конференції
у Володимирі-Волинському

Наукове видання

**САВИЦЬКИЙ Володимир, ОХРІМЕНКО Григорій,
ГУЛЬКО Геннадій, ЛОКАЙЧУК Світлана,
ПОТРАПЕЛЮК Володимир**

ПАМ'ЯТКИ КНЯЖОЇ ДОБИ (ВОЛИНСЬКИЙ КОНТЕКСТ)

Монографія

*Дизайн обкладинки – Анастасії Миронюк
Верстка – Анастасії Миронюк
Літературний редактор – Світлана Локайчук
Дизайнерські роботи – Анастасії Миронюк, Уляни Джаман,
Катерини Охріменко*

Формат 60x84 1/16. Обсяг 15,11 ум. друк. арк., 15,01 обл.-вид. арк.
Наклад 100 пр. Зам. 101. Виготовлювач – Вежа-Друк
(м. Луцьк, вул. Шопена, 12, тел. 066 936 25 49).
Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4607 від 30.08.2013 р.

